

ศึกษาวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

พระวิวัฒน์ ฉัตรไทยแสง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาดตามหลักสูตรศาสตราจารย์บัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนานและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหานกุฎราชวิทยาลัย

พุทธศักราช 2564

ศึกษาวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

พีระวัฒน์ ฉัตรไทยแสง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช 2564

ศึกษาวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

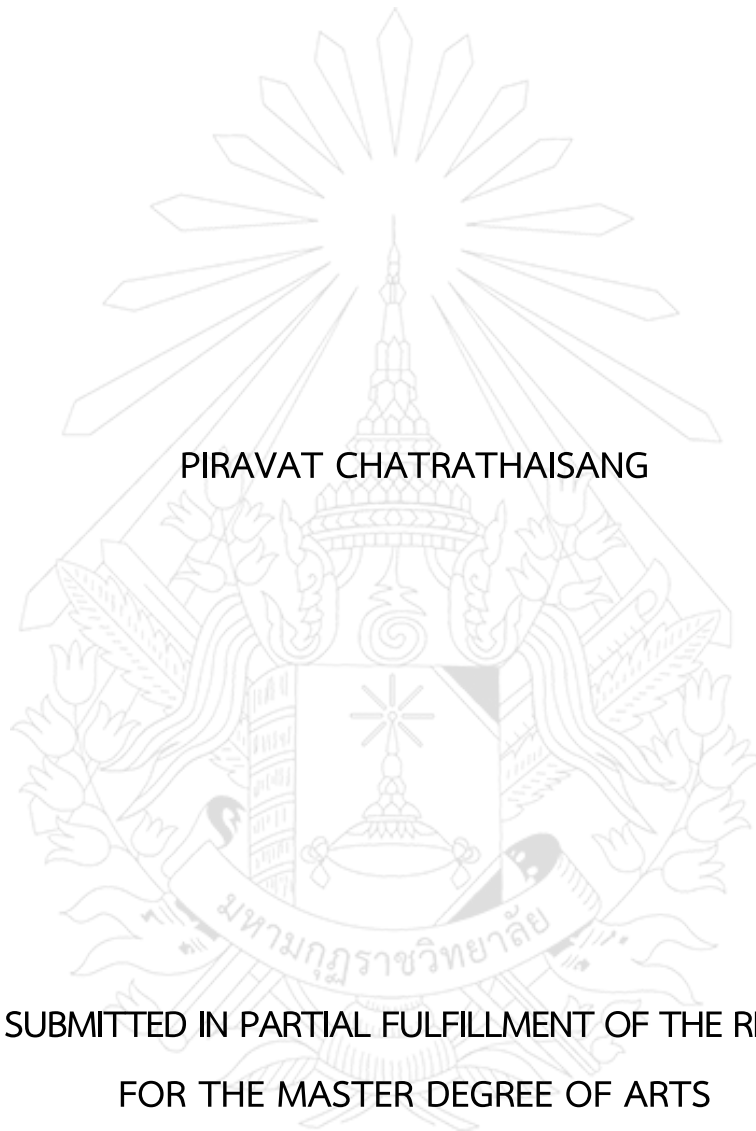
วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช 2564

AN ANALYTICAL STUDY OF BUDDHIST ARTS IN TANTRA

PIRAVAT CHATRATHAISANG

A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS

FOR THE MASTER DEGREE OF ARTS

PROGRAM IN BUDDHISM AND PHILOSOPHY

GRADUATE SCHOOL

MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY

2021

หัวข้อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาวិเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ
ชื่อนักศึกษา : พิระวัฒน์ ฉัตรไทยแสง
ชื่อปริญญา : ศาสตราจารย์มหาบัณฑิต
สาขาวิชา : พุทธศาสนาและปรัชญา
ปีพุทธศักราช : 2564
อาจารย์ที่ปรึกษา : รองศาสตราจารย์ ดร. บุญร่วม คำเมืองแสน

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรศาสตราจารย์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

.....
(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ :
ประธานกรรมการ

.....
(พระมหาบุญไทย บุญมโน, ดร.)

กรรมการ (อาจารย์ที่ปรึกษา)

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร. บุญร่วม คำเมืองแสน)

กรรมการ

.....
(พระสุทธิสารเมธี, ดร.)

กรรมการ

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สมบูรณ์ วัฒนชะ)

กรรมการ

.....
(ดร. กฤตสุขชิน พลแสน)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Thesis title : An Analytical Study of Buddhist Arts in Tantra
Student s Name : Piravat Chatrathaisang
Degree Sought : Master of Art
Program : Buddhism and Philosophy
Academic : 2021
Advisor : Assoc. Prof. Dr. Boonruam Khammuangsaen

Accepted by the Graduate School, Mahamakut Buddhist University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Master Degree of Arts (Buddhism and Philosophy)

Dean of Graduate School *P. Srivayaphon*
.....
(Phra Srivinayaphon, Dr.)

Thesis Committee :
Chairman *P. B. Punnamano*
.....
(Phramaha Boonthai Puñnamano, Dr.)

Member (Advisor) *an*
.....
(Assoc.Prof.Dr. Boonruam Khammuangsaen)

Member *P. Sutthisamethi*
.....
(Phra Sutthisanmethi, Dr.)

Member *สมบุญ*
.....
(Ast.Prof.Dr. Somboon Watana)

Member *Dr. K. Ponsen*
.....
(Dr. Kitsuchin Ponsen)

บทคัดย่อ

หัวข้อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ
ชื่อนักศึกษา	: พิระวัฒน์ ฉัตรไทยแสง
ชื่อปริญญา	: ศาสตราจารย์มหาบัณฑิต
สาขาวิชา	: พุทธศาสนาและปรัชญา
ปีพุทธศักราช	: 2564
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	: รศ.ดร.บุญร่วม คำเมืองแสน

วิทยานิพนธ์นี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพจากเอกสาร (Documentary-Qualitative Research) มีวัตถุประสงค์ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาพุทธศิลป์ 2) เพื่อศึกษาพุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ 3) เพื่อวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ ผลการวิจัยพบว่า :

พุทธศิลป์ เป็นศิลปะที่แฝงปรัชญาพุทธศาสนา เพื่อเป็นสื่อนำหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาหรือปริศนาธรรมให้ผู้พบเห็นเกิดศรัทธาในสิ่งดีงาม หรือน้อมใจให้เกิดความสงบ และมั่นคงในอุดมคติ ที่สามารถยกจิตสู่สภาวะเหนือโลกเหนือสามัญ (Transcendence) พุทธศิลป์มีการปรับให้เข้ากับยุคสมัยตามลักษณะบรรทัดฐานและวัฒนธรรมความเป็นอยู่ของแต่ละท้องถิ่นในรูปแบบสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม และวรรณกรรม อันเป็นเครื่องน้อมนำไปสู่การศึกษาและปฏิบัติธรรม

พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ เป็นศิลปะที่สามารถสื่อปรัชญาคำสอนพุทธตันตระได้ตามวัตถุประสงค์ สดุดีถูกสร้างขึ้นตามคติจำลองจักรวาล สะท้อนให้เห็นถึงการเทิดทูนสิ่งสำคัญที่สุด ณ จุดศูนย์กลาง เป็นอนุสรณ์ระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญในช่วงพระชนม์ชีพของพระพุทธเจ้า จิตรกรรมมันดาลา เป็นภาพแปลนของสถูปที่จำลองการกำเนิดภพภูมิต่าง ๆ ตามคติ “ไตรภูมิพระร่วง” จิตรกรรมทังกา เป็นสื่อนำจิตเข้าสู่สมาธิด้วย “การมอง” และ “การกระตุ้นเตือนจิตใจ” ปฏิมากรรมพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ สื่อความหมายทำให้ผู้คนเข้าใจในธรรมาธิษฐานของบุคลาธิษฐานนั้น และปรัชญาปารมิตาเป็นคำสอนแนวการปฏิบัติโยคะว่าด้วยเรื่องสุญญตา พุทธศิลป์ลัทธิตันตระแต่ละประเภทเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติโยคะและน้อมนำให้ผู้พบเห็นเข้าใจปรัชญาพุทธตันตระได้ง่ายขึ้น

วิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ ความกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งที่ตรงกันข้าม เป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้ (Subject) และสิ่งที่ถูกรู้ (Object) ตามปรัชญาสหภาพนิยม (Unificationism) มีสภาวะสุญญตา เป็นสภาวะแห่งอัลติเมตจิต ที่ไม่ยึดติดถือมั่นในรูปขันธ์และนามขันธ์ของบุคคลและสรรพสิ่งเป็นสาระ ดังนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติโยคะเพ่งพิจารณาพุทธศิลป์ขันธ์ขันธ์ซึ่งเป็นอารมณ์รูปขันธ์ภายนอกจนเกิด ‘สุญญตาทภายนอก’ แล้ว และพิจารณาขันธ์ห้าของตนจนเกิด ‘สุญญตาทภายใน’ สะท้อนให้เห็น ‘ความว่าง’ ที่หมายความว่า ‘ว่างจากสภาวะ เป็นความว่างจากการอิงอาศัยเหตุปัจจัยในการปรุงแต่งให้อุบัติขึ้น’

คำสำคัญ : พุทธศิลป์, พุทธศิลป์ลัทธิตันตระ, ปรัชญาปารมิตา

ABSTRACT

Thesis title : An Analytical Study of Buddhist Arts in Tantra
Student s Name : Piravat Chatrathaisang
Degree Sought : Master of Art
Program : Buddhism and Philosophy
Academic : 2021
Advisor : Assoc. Prof. Dr. Boonruam Khammuangsaen

The objectives of this documentary qualitative research are: 1) to study Buddhist arts, 2) to study Buddhist arts in Tantricism, and 3) to analyze the Buddhist arts in Tantricism. The results of the study were found that:

Buddhist arts are the arts implying Buddhist philosophy to bring Buddhist teachings or Dhamma puzzle to viewers and lead them to goodness, mental peace and ideal stability until they can raise their mental level into transcendence. The Buddhist arts are adjusted and adapted to the local cultural criteria and ways of life in the form of architecture, painting, sculpture, and literature in order to lead to Dhamma learning and practice.

The Buddhist arts in Tantricism are the arts able to convey Tantric philosophy. Stupas were built according to the concept of cosmology reflecting significant situations in the life of the Buddha. Mandala painting reflects stupa plan of birth and rebirth in planes of existence in the Three Worlds according to King Ruang. Painting is a media leading and prompting the mind into concentration by seeing. Sculpture of the Buddha or Bodhisatva can lead viewers to understand teachings with reference to ideas from personification. Paramita philosophy is the teaching method by yoga practice concerning Suññatā. Each of Buddhist arts in Tantricism is an instrument for yoga practice and leads the practitioners to understand Tantric Buddhist philosophy easier.

The analysis of Buddhist arts in Tantricism, harmony of opposite things is unity between subject and object. According to Unificationism, the state of emptiness is the state of ultimate mind detaching from mind and matter of man and

material. When the yoga practitioners concentrate and reflect Yabyum Buddhist art which is the sense object of external matter until they access external emptiness, then they continue consideration on one's own five aggregates until achieving internal emptiness. The internal emptiness reflects the emptiness of existence without factors of causality.

Keywords: Buddhist arts, Buddhist arts in Tantricism, Parmita Philosophy

กิตติกรรมประกาศ

ขอนอบน้อมแด่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พร้อมทั้งพระธรรม และพระอริยสงฆ์อันเป็นที่พึ่งสูงสุด

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จได้เนื่องจากบุคคลหลายฝ่ายที่ได้ช่วยเหลือในครั้งนี้ ผู้วิจัยใคร่ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถาบันที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ทางการศึกษาด้านพุทธศาสนาและปรัชญาศึกษาระดับปริญญาโท

ขอกราบขอบพระคุณ อธิการบดีและคณบดีบัณฑิตวิทยาลัยที่ได้อำนวยความสะดวกในการศึกษา ตลอดหลักสูตร ขอกราบขอบพระคุณพระคณฺุพระศรีวินยาภรณ์, ดร. ที่กรุณาเป็นประธานควบคุมการสอบ ขอขอบคุณคณาจารย์ทุกท่านที่ได้อบรมสั่งสอนให้ความรู้ระดับมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา ขอขอบคุณคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่านที่ได้ให้คำแนะนำเกี่ยวกับความถูกต้องของเนื้อหาใน เล่มวิทยานิพนธ์ด้วยดี

ขอกราบขอบพระคุณ รศ.ดร.บุญร่วม คำเมืองแสน ที่ให้ความอนุเคราะห์รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก ที่ได้ให้คำปรึกษา ตลอดจนตรวจสอบข้อบกพร่องต่างๆ พร้อมทั้งให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขเนื้อหาของวิทยานิพนธ์ ฉบับนี้ จนสำเร็จลุล่วงได้เป็นอย่างดี

ขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านที่ได้ให้ความสะดวกด้วยดีเสมอมา ตลอดจนเพื่อน นักศึกษาระดับปริญญาโททุกท่านที่คอยเป็นกำลังใจแก่ผู้วิจัย

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสัจจวัฒน์ วชิรญาโณ ดร. (บิดา) ที่คอยให้คำปรึกษา คอยแนะนำ รวมไปถึงช่วยตรวจสอบข้อบกพร่องและแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เพื่อให้ออกมาสมบูรณ์แบบที่สุด

ขอกราบขอบพระคุณ นางสาววรรณ ไทยแสงสง่า ที่ให้การสนับสนุนปัจจัยหลักในการศึกษาคู่ระดับปริญญาโท จนผู้วิจัยสำเร็จลุล่วง

คุณงามความดีและประโยชน์อันเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นเครื่องสักการบูชาคุณ พระรัตนตรัย พระคุณของมารดา บิดา ครูอาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ที่มีคุณค่ายิ่งด้วยความรักและเมตตา ตลอดถึงเทวดาอารักษ์ที่คอยปกป้องรักษาคุ้มครองข้าพเจ้า ให้ได้เกิดสติปัญญาอันเป็นองค์ความรู้ที่สามารถถ่ายทอดเป็นวิทยาทานต่อไป และขอแผ่คุณความดีนี้ให้แก่เพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ทุกรูปทุกนาม พร้อมทั้งเจ้ากรรมนายเวรด้วยเทอญ

พีระวัฒน์ ฉัตรไทยแสง

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	จ
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ฉ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ณ
สารบัญภาพ.....	ญ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	3
1.3 ขอบเขตการวิจัย.....	3
1.4 วิธีดำเนินการวิจัย.....	4
1.5 ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	5
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	10
1.7 นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย.....	10
1.8 สรุปกรอบแนวคิดในการวิจัย.....	11
บทที่ 2 พุทธศิลป์.....	12
2.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับพุทธศิลป์.....	12
2.1.1 ความหมายของพุทธศิลป์.....	12
2.1.2 ความสำคัญของพุทธศิลป์.....	14
2.2 ประวัติศาสตร์พุทธศิลป์.....	16
2.2.1 ประวัติศาสตร์พุทธศิลป์ในอินเดีย.....	17
2.2.2 ประวัติศาสตร์พุทธศิลป์นอกอินเดีย.....	19

สารบัญ(ต่อ)

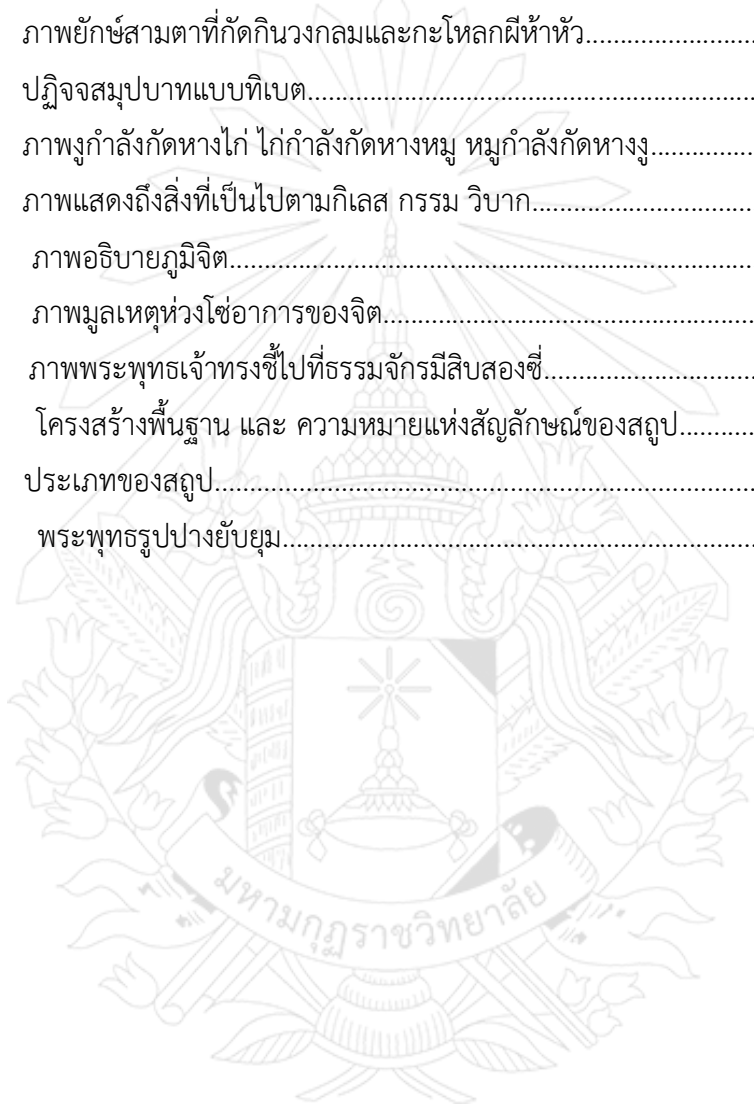
เรื่อง	หน้า
2.3 พุทธศิลป์อินเดียโบราณ.....	22
2.3.1 สถูป.....	22
2.3.2 พระพุทธรูป.....	23
2.3.3 ธรรมจักรและเสาทินอโศก.....	23
2.3.4 ประติมากรรมพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์.....	23
2.3.5 ปรัชญาสถาปัตยกรรมอินเดียโบราณต่อพุทธศิลป์.....	24
2.4 ประเภทของพุทธศิลป์.....	26
2.4.1 ด้านสถาปัตยกรรม.....	26
2.4.2 ด้านจิตรกรรม.....	28
2.4.3 ด้านประติมากรรม.....	30
2.4.4 ด้านวรรณกรรม.....	32
2.5 สรุปพุทธศิลป์.....	33
บทที่ 3 พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ.....	35
3.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับลัทธิตันตระ.....	35
3.1.1 ด้านอภิปรัชญา.....	36
3.1.2 ด้านญาณวิทยา.....	39
3.1.3 ด้านจริยศาสตร์.....	40
3.2 กำเนิดและพัฒนาการของพุทธศาสนาลัทธิตันตระ.....	41
3.3 การเผยแผ่ในกายพุทธตันทรยาน.....	44
3.4 พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ.....	48
3.4.1 ปฎิมากรรม: พระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์.....	44
3.4.2 จิตรกรรม: มันทาลา Mandala และ ทังกา Thangka.....	52
3.4.3 สถาปัตยกรรม: สถูป Stupa.....	55
3.4.4 วรรณกรรม: ปรัชญาปารมิตา.....	56
3.5 สรุปพุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ.....	57

สารบัญ(ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ 4 วิเคราะห์ปรัชญาพุทธศิลป์ลัทธิตันตระ.....	67
4.1 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านปฏิมากรรม: พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์.....	67
4.1.1 ปฏิมากรรมพระพุทธเจ้า.....	67
4.1.2 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์.....	72
4.2 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านจิตรกรรม: มณฑาและทังกา.....	77
4.2.1 จิตรกรรมมณฑา.....	77
4.2.2 จิตรกรรมทังกา.....	79
4.3 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านสถาปัตยกรรม: สถูป.....	90
4.3.1 โครงสร้างพื้นฐานและความหมายของรูปทรงของสถูป.....	90
4.3.2 ประเภทของสถูป.....	92
4.4 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านวรรณกรรม: ปรัชญาปารมิตา.....	94
4.5 สรุปวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ.....	97
บทที่ 5 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ.....	105
5.1 สรุปผลการวิจัย.....	105
5.1.1 พุทธศิลป์.....	105
5.1.2 พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ.....	106
5.1.3 วิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ.....	109
5.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย.....	111
บรรณานุกรม.....	112
ประวัติผู้วิจัย.....	116

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1	เส้นทางการเผยแผ่พุทธศาสนา..... 20
ภาพที่ 2	กาลจักรมณฑล (Kalachakra Mandala)..... 77
ภาพที่ 3	ภาพกาลจักร Wheel of Life แบบทิเบต..... 80
ภาพที่ 4	ภาพยักษ์สามตาที่กีดกันวงกลมและกะโหลกศีรษะ..... 81
ภาพที่ 5	ปฏิจจสมุปบาทแบบทิเบต..... 82
ภาพที่ 6	ภาพงูกำลังกัดหางไก่ ไก่กำลังกัดหางหมู หมูกำลังกัดหางงู..... 83
ภาพที่ 7	ภาพแสดงถึงสิ่งที่เป็นไปตามกิเลส กรรม วิบาก..... 84
ภาพที่ 8	ภาพอธิบายภูมิจิต..... 85
ภาพที่ 9	ภาพมูลเหตุห่วงโซ่อาการของจิต..... 86
ภาพที่ 10	ภาพพระพุทธเจ้าทรงขึ้นไปที่ธรรมจักรมีสีบสองซี่..... 87
ภาพที่ 11	โครงสร้างพื้นฐาน และ ความหมายแห่งสัญลักษณ์ของสฎูป..... 91
ภาพที่ 12	ประเภทของสฎูป..... 93
ภาพที่ 13	พระพุทธรูปปางยัมยม..... 100

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

อารยธรรมอินเดียเป็นอารยธรรมของการแสวงหาความพ้นทุกข์ โลกทัศน์ของอินเดียนั้นมองว่าชีวิตของมนุษย์มีความทุกข์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความทุกข์ทางจิตใจ แต่หนทางที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์มีอยู่ด้วยการประพฤติพรหมจรรย์ และการสละทางโลกเพื่อบำเพ็ญเพียรทางสมาธิภาวนา โดยการใช้ชีวิตนักรบหรือการปลีกเร้นตามป่าตามถ้ำ ถือเป็นหนทางที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ อินเดียจึงเป็นต้นกำเนิดหรือต้นแบบของวัฒนธรรมการออกบวชเพื่อความพ้นทุกข์ ลัทธิหรือศาสนาที่เกิดขึ้นในอินเดีย แม้ว่าจะมีปรัชญาและการปฏิบัติที่แตกต่างกัน แต่ก็มีโลกทัศน์ดังกล่าวร่วมกัน คือเห็นว่าชีวิตนี้เป็นทุกข์ มนุษย์สามารถเข้าถึง “ความพ้นทุกข์” ได้ และหนทางที่จะเข้าถึงนั่นก็คือ การเจริญสมาธิภาวนา โดยแต่ละลัทธิหรือศาสนาก็มีวิธีการของตนเอง ศาสนาที่เกิดขึ้นในอินเดียล้วนยึดหลักสันติวิธี “อหิงสา” และการต่อสู้แข่งขันระหว่างศาสนาก็เป็นการต่อสู้ทางความคิดอันเป็นวิถีแห่งอารยะ (civilization) โดยแท้¹

เมื่อวัฒนธรรมการออกบวชของอินเดียมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนาน และดำเนินมาถึงจุดหนึ่ง จำนวนประชากรลดน้อยถอยลง เพราะประชาชนพากันไม่ใส่ใจทางโลก จึงเกิดปฏิกริยาสะท้อนกลับ เป็นที่มาของคัมภีร์ที่โด่งดังของอินเดีย “กามสูตร (Kama Sutra)” ซึ่งเกิดขึ้นมากกว่าพันปีแล้ว เชื่อกันว่า กามสูตรถูกเขียนขึ้นระหว่าง พ.ศ. 200-700² และต่อมาเกิดศิลปะและประติมากรรมในทางส่งเสริมกามคุณขึ้น คือ “วัฒนธรรมขุรโห” (Khajuraho) อันเป็นวัฒนธรรมที่สุโด่งในทางกามคุณขึ้นมา สถาปัตยกรรมและงานแกะสลักมณฑลใหญ่ในขุรโหสร้างขึ้นประมาณ พ.ศ. 1480 ถึง 1580³ แม้ว่าจะเป็นวัฒนธรรมส่งเสริมกามคุณ แต่วัฒนธรรมขุรโหก็แสดงออกในรูปแบบของศาสนา ภายในวิหารมณฑลใหญ่แห่งเมืองขุรโหนั้น มีการบูชาศิวลึงค์และโยนี อันเป็นสัญลักษณ์

¹คมกฤษ อยู่เต็กคอง, บทความ “อหิงสา” สันติวิธีในกระแสร่วมสมัยปัญหาอินเดีย, *วารสารสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์* ปีที่ 44, ฉบับที่ 2, 2561, หน้า 91-95, 2006.

²Sengupta, J, *Refractions of Desire, Feminist Perspectives in the Novels of Toni Morrison, Michèle Roberts, and Anita Desai. Atlantic Publishers & Distributors.* p. 21. ISBN 9788126906291, (2006).

³Gopal, Madan, K.S. Gautam. *India through the ages*, Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, *Government of India.* p. 179, 1990.

แห่งการกำเนิดชีวิต และเป็นเทพเจ้าในคติความเชื่อของชาวอินเดีย “ลัทธิตันตระ (Tantrism)” เชื่อมโยงเรื่องราวของเทพเจ้าและกามคุณเข้าไว้ด้วยกัน โดยอธิบายว่าการที่เทพเจ้าทุกองค์ล้วนแล้วแต่มี “ทาระ” (Tara) หรือคู่ครองสวมกอดอยู่นั้นเป็นการเชื่อมโยงเรื่องราวของเทพเจ้าและกามคุณเข้าไว้ด้วยกัน เป็นสัญลักษณ์ของการรวมพลังอันยิ่งใหญ่ของเพศชายและเพศหญิงเข้าด้วยกัน กลายเป็นพลังอันสมบูรณ์ของจักรวาล⁴ เพราะเหตุแห่งวัฒนธรรมที่เปลี่ยนไปจากการค้นหาหนทางแห่งการพ้นทุกข์ด้วยการประพาศพรหมจรรย์ และการสละทางโลกเพื่อบำเพ็ญเพียรทางจิตภาวนาไปสู่วัฒนธรรมการส่งเสริมกามคุณอันเป็นหนทางแห่งความสุข เหตุดังกล่าวนี้จึงทำให้สถานะของพุทธศาสนาดึงดูดจากความศรัทธาในแนวทางพุทธศาสนาตั้งเดิม

พุทธศาสนานิกายมหายานเป็นศาสนาที่ได้รับความนิยมแพร่หลายอยู่ในยุคนั้น และอิทธิพลคติความเชื่อของชาวอินเดียโดยเฉพาะพราหมณ์ฮินดูนี้ มีอิทธิพลต่อพุทธศาสนาในยุคนั้นด้วย ทำให้เกิดพัฒนาการของอุดมคติการหลุดพ้นตามแนวทางพุทธดั้งเดิมเปลี่ยนไป คณาจารย์ฝ่ายมหายานทั้งหลายจึงคิดปรับปรุงแก้ไข โดยให้มีเรื่องเวทมนต์คาถา พิธีเสกเป่า ลงเลขยันต์ต่าง ๆ จนในที่สุดจึงเกิดเป็นนิกายพุทธตันตระขึ้น เรียกลัทธิใหม่นี้ว่า มนตรยาน (Mantrayana) หรือตันตรยาน⁵ (Tantrayana) เพราะเน้นความสำคัญในพิธีกรรมและการท่องบ่นสาธยายเวทมนตร์อาคม จึงได้มีการแต่งมนตร์อั่งอานภาพของพระรัตนตรัยและอั่งอานภาพของพระโพธิสัตว์ตลอดจนอั่งอานภาพของเทพเจ้าทั้งหลาย รวมทั้งมีการรวมเอาเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์เข้าไว้ด้วย ทำให้แนวทางนี้ได้รับการต้อนรับแพร่หลายในหมู่พุทธศาสนิกชน

ลัทธิพุทธตันตระถือว่า ปรัชญาและอุบายที่รวมกันอย่างแบ่งแยกมิได้⁶ ความกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งที่ตรงกันข้าม เพื่อเข้าถึงอหฺวะยะ อันเป็นการรวมเป็นหนึ่งระหว่างจิตกับวัตถุจุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติโยคะ เป็นการกำจัดความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ต่อมาจึงมีการพัฒนาเป็นแนวความคิดเรื่องปรัชญากับกัรณา พัฒนากัรณา (Male) อยู่ในฐานะเป็นผู้รู้ หรือผู้กระทำพัฒนาปรัชญา (Female) ให้อยู่ในฐานะเป็นผู้ถูกระทำ การรวมกันอย่างกลมกลืนระหว่างกัรณากับปรัชญา เรียกว่า “อหฺวะยะ” จึงทำให้มีการสร้างบุคลลาธิฐานแสดงผ่านพุทธศิลป์ประติมากรรมพระพุทธรูปพระโพธิสัตว์หรือเทพเจ้าชายหญิง และจิตรกรรมทั้งกา เพื่อสื่อให้เห็นสิ่งสูงสุดสองอย่าง คือ อันติมะจิต และ ปรัชญาและอุบายที่รวมกันอย่างแบ่งแยกมิได้ ตามปรัชญาสหภาพนิยม (Unificationism) ที่เน้นความกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งที่ตรงกันข้ามเป็นเป้าหมาย คือ การกำจัดหฺวะยะ เพื่อเข้าถึงอหฺวะยะ (Non-Duality)

⁴Pavel Hlavinka, Tantric Traditions in the Spiritual Teaching of Guru Jára, *The Journal of CESNUR* | 3/6. P. 59—87, 2019.

⁵นิตยสารศิลปวัฒนธรรม, “พุทธตันตระ เชื่อกิเลสค้นหาต้องดับด้วยค้นหา อิทธิพลเรื่องเทพและคัมภีร์ทางเพศในไทย”, https://www.silpa-mag.com/culture/article_34976, สืบค้นเมื่อ 16/3/2564.

⁶วัชรดารา อมิตาภพร, *การกลับชาติมาเกิดในพุทธศาสนา นิกายวิชรยานแบบทิเบต*, หน้า 86.

การเกิดขึ้นของนิกายพุทธตันตระได้ก่อให้เกิดเวทมนตร์คาถาต่าง ๆ ขึ้นมากมาย โดยมีความมุ่งหมายที่จะให้เวทมนตร์คาถาเหล่านั้นเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อบรรลุพุทธภาวะได้ในชั่วขณะจิตที่รวดเร็ว และในเวลาต่อมา ได้มีการพัฒนาเป็นนิกายเกิดขึ้นใหม่ชื่อเรียกว่า วัชรยาน ซึ่งยังคงแนวทางคำสอนมหายานเป็นพื้นฐาน เน้นการทำสมาธิและเจริญวิปัสสนา และได้มีการใช้ปริศนาปัญหาธรรมและภาพปริศนาธรรมต่าง ๆ จนกระทั่งได้มีการเผยแพร่เข้ามาในทิเบต และได้รับการต้อนรับจากผู้คนชาวทิเบตอย่างดี เนื่องจากวัชรยานมีการปฏิบัติที่ไม่ขัดต่อการปฏิบัติพิธีกรรมจากประเพณีของลัทธิบอนพื้นเมือง (the indigenous Bon traditions) ซึ่งเป็นลัทธิดั้งเดิมของผู้คนในทิเบต วัชรยานลัทธิตันตระจึงได้กลายเป็นรูปแบบที่โดดเด่นของพุทธศาสนาในทิเบตตั้งแต่ศตวรรษที่แปด

งานศิลปะเป็นพื้นฐานของอารยธรรม งานศิลปะประเภทต่าง ๆ ทั้งในด้าน สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม เป็นสิ่งที่แสดงออกควบคู่กันไปถึงความเจริญของอารยธรรมในแต่ละยุคสมัย พุทธศาสนาก็เป็นเช่นนั้น เมื่อพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปถึงดินแดนใด ศิลปะของพุทธศาสนาย่อมเกิดขึ้นในดินแดนเหล่านั้นด้วย พุทธศิลป์ที่ได้รับการพัฒนาขึ้นเพื่อเป็นการส่งเสริมการเผยแผ่ศาสนา และเป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธาต่อการประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ตรงตามหลักธรรมของพุทธศาสนา โดยสิ่งที่มีผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกหลักธรรมคำสอนหรือปริศนาธรรมไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิด เรียกได้ว่าเป็นปรัชญาพุทธศิลป์ เป็นงานศิลปะที่มีธรรมชาติของศาสนาพุทธอยู่ในงานศิลปะนั้น ลัทธิตันตระก็เช่นกัน ได้เข้าไปมีอิทธิพลด้านปรัชญาและแนวคิดเรื่องพุทธศาสนาต่องานศิลปะในทิเบตด้วย ศิลปวัตถุที่ได้สรรสร้างขึ้นเหล่านี้ใช้เป็นเครื่องประกอบหลักในพิธีกรรมทางศาสนาและยังเป็นเครื่องมือของผู้ปฏิบัติตันตระโยคะในการเข้าถึงสภาวะธรรมในขั้นต่าง ๆ อีกด้วย โดยแบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ทั้งประติมากรรม จิตรกรรม สถาปัตยกรรม รวมถึงวรรณกรรม งานพุทธศิลป์เหล่านี้มีเอกลักษณ์เฉพาะ ที่สามารถเป็นสื่อในการสอนปรัชญาและธรรมะ ตามแนวคำสอนลัทธิตันตระ ได้อย่างชัดเจนรูปแบบหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาที่สื่อผ่านพุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1.2.1 เพื่อศึกษาพุทธศิลป์
- 1.2.2 เพื่อศึกษาพุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ
- 1.2.3 เพื่อศึกษาวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

1.3 ขอบเขตการวิจัย

1.3.1 ศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์การเกิดขึ้นของงานศิลปะทางพุทธศาสนาที่ปรากฏตั้งแต่พุทธกาลเรื่อยมา และศึกษาพุทธศิลป์ลัทธิตันตระแบบต่าง ๆ เฉพาะพุทธตันตระทิเบต

1.3.2 ศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาและพัฒนาการของพุทธศาสนาตามแนวลัทธิตันตระ

1.3.3 ศึกษาแนวคิดเรื่องสัจยุดาที่ปรากฏในคัมภีร์วัชรปารมิตาสูตร คัมภีร์ปรัชญาปารมิตาหฤทัยสูตรและคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

1.3.4 ศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาพุทธศิลป์ลัทธิตันตระแบบต่าง ๆ

1.3.5 ศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องสัจยุดาที่แสดงผ่านงานพุทธศิลป์ตามแนวลัทธิตันตระ

1.4 วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาค้นคว้างานวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้การวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research) ได้ทำการศึกษาโดยแบ่งขอบเขตเนื้อหาเป็น 4 ขั้นตอน ดังนี้

1.4.1 ศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์การเกิดขึ้นของพุทธศิลป์ลัทธิตันตระ คือ ประติมากรรม จิตรกรรม สถาปัตยกรรม และวรรณกรรม ที่ปรากฏตั้งแต่พุทธกาลเรื่อยมาจนกระทั่งลัทธิตันตระได้หยั่งรากตั้งลงในทิเบต โดยศึกษาจากหนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ รายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง และอินเทอร์เน็ต แล้วนำมารวบรวมเรียบเรียง

1.4.2 ศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาและพัฒนาการของพุทธศาสนา ลัทธิตันตระ จากหนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ รายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง และอินเทอร์เน็ต

1.4.3 ศึกษาคำสอนหลักธรรมเรื่อง “สัจยุดา” ในคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา จากวรรณกรรม มหายานและวัชรยาน หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ รายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง และอินเทอร์เน็ต

1.4.4 นำองค์ความรู้จากการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับงานศิลปะทางพุทธศาสนาตามแนวลัทธิตันตระ และองค์ความรู้จากการศึกษาหลักธรรมคำสอนเรื่องสัจยุดาในคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา มาเรียบเรียงเป็นหลักฐานสนับสนุน และนำมาเทียบเคียงวิเคราะห์เชิงปรัชญาลัทธิตันตระที่แสดงผ่านพุทธศิลป์ต่าง ๆ และทำการสรุปผลการวิจัยเป็นขั้นตอนสุดท้าย

1.5 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.5.1 เอกสารที่เกี่ยวข้อง

ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล กล่าวไว้ว่า แผนภูมิ มณฑลาลาเปรียบเสมือนการจำลองจักรวาล ยังเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างสรรค์พุทธศิลป์ตามคติภคินีภคยานของทิเบต “มณฑลาลา (Mandala)” เป็นคำในภาษาสันสกฤต ในภาษาทิเบตเรียกว่า “กิล (dkyil)” หรือ “กิลคอร์ด (dkyil ‘khor)” มีความหมายหมายถึงแก่นศูนย์กลาง ที่นั่ง เขตแดน ซึ่งก็คือความหมายเดียวกับคำว่า “มณฑล” ซึ่งล้อมรอบจุดศูนย์กลาง โดยใช้ในความหมายควบคู่ไปกับคำว่า “โพธิ” หรือ การตื่น การบรรลุธรรม ซึ่งชี้ถึงสถานที่นั่งภายใต้ต้นโพธิ์ที่ซึ่งการตรัสรู้ได้อย่างสมบูรณ์ได้ ส่วนคำว่า “ลา (la)” หมายถึง วงล้อที่หลอมรวมแก่น จึงแปลว่าที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ ในขณะที่รู้แจ้ง มณฑลาลามักจะสร้างเป็นวงกลมหรือวิหารที่มีประตูสี่ทิศ แสดงถึงพรหมวิหารสี่ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา และก่อนที่จะเข้าประตูจะต้องผ่านกำแพง 4 ชั้น ซึ่งประกอบด้วย (1) กำแพงไฟแห่งความรู้อันบริสุทธิ์ (2) กำแพงเพชรแสดงความแข็งแกร่งและกล้าหาญ (3) กำแพงหลุมศพแห่งการมีสติ (4) กำแพงดอกบัวแสดงถึงการยอมอุทิศตนต่อพุทธะ ด้วยความหมายที่แฝงในแผนผังมณฑลาลาจึงเปรียบประหนึ่งการรับรู้ตรัสรู้เชิงปริศนาธรรมที่ผู้จะก้าวข้ามผ่านการรู้แจ้งพึงมีสติในมโนทัศน์ของตนเอง⁷

เสถียร พันธรังสี กล่าวไว้ว่า พระสูตรมหายานที่สำคัญ เช่น แนวคิดเรื่องตรีภคินีเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ หลักสัญญาปารมิตาสูตร กล่าวถึงพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญปรีชาญาณมีอันแก่กล้า ได้ทรงมองเห็นอย่างแจ่มแจ้งว่า ชั้นห้า เป็นของว่างเปล่า ไม่มีตัวตน ในดวงจิตของพระโพธิสัตว์ผู้ทรงบำเพ็ญปรีชาญาณมี ย่อมไม่มีอุปสรรคใด ๆ ย่อมผ่านพ้นและเข้าถึงพระนิพพานเป็นขั้นสุดท้าย⁸

เสถียรโกเศศ-นาคะประทีป กล่าวไว้ว่า ต้นตรยานบางครั้งเรียกลัทธิดุคฺยหายาน ซึ่งแปลว่า ลัทธิลับ เป็นลัทธิตีรับเอาพิธีกรรมและอาถรรพเวทของพราหมณ์ เข้ามาสั่งสอนแต่แก้ไขให้เป็นของพุทธศาสนาเสีย เช่น แทนที่จะบูชาพระอิศวรก็บูชาพระพุทธเจ้าแทนเกิดขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 7⁹ จากอินดูตันตระสู่พุทธตันตระ เมื่อชาวพุทธรับเอาลัทธิตันตระจากอินดูมาปฏิบัติเพื่อป้องกันการแย่งชิงศาสนิก กับอินดู พระสงฆ์มักจะเน้นที่พิธีกรรมที่แปลกๆและพิสดาร ยิ่งมีความลึกลับเท่าไรก็ยิ่งทำให้คนเลื่อมใสมากขึ้น และนั่นทำให้เกิดลางสังการะ พระสงฆ์จึงละทิ้งการปฏิบัติทางจิต หันไปเน้น

⁷ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล, บทความ มหาวินิจฉัยอักษร “มณฑลาลา: นัยยะแห่งจิตวิญญาณสู่บริบททางศิลปะ”, *วารสารศิลป์พระศรี (Journal of Fine Arts)* ฉบับที่ 4, หน้า 181-187, 2559.

⁸เสถียร พันธรังสี, *พุทธศาสนามหายาน*, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534).

⁹เสถียรโกเศศ-นาคะประทีป, *ลัทธิของเพื่อน*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิจิตร, 2537), หน้า 109.

การประกอบพิธีกรรมที่ลึกลับ ผู้คนก็ชอบใจเพราะไม่ต้องทำอะไรมาก เพียงแต่เข้าร่วมพิธีก็สามารถเข้าถึงพุทธภาวะได้ ตันตระเจริญมากเท่าไร ศีลธรรมก็ยิ่งเสื่อมลงมากเท่านั้น “เพราะอิทธิพลอันยิ่งใหญ่ของลัทธิตันตริกนี้ ประชาชนอินเดียในสมัยนั้นต่างหมดความเคารพในศีลธรรมแต่กลับนิยมชมชื่นในความวิปริตนาานาชนิด”¹⁰ คัมภีร์ตันตระในลัทธิฮินดูสอนว่า “มนุษย์มีความไม่เท่ากัน เพราะฉะนั้นกฎพิธีจึงต้องกระทำต่าง ๆ กันตามสภาพของมนุษย์ มนุษย์มีลักษณะสามประการ คือ ปศุ (สัตว์) วีระ (กล้าหาญ) และทิพยภาวะ ลักษณะสาม ประการนี้ มักจะหมายถึงวัยของมนุษย์คือ ปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย และสอนว่าถ้าจะข่มราคะ โทสะ โมหะ ให้หมดไป ก็อาศัยราคะ โทสะ โมหะ นั้นเองเป็นเครื่องกำราบ เป็นการหนามยอกเอาหนามบ่ง คือ ต้องกินอาหาร ต้องดื่มน้ำมา ต้องเสพเมถุนเป็นต้นแต่ละอย่างให้เต็มที่ สิ่งเหล่านี้แหละจะเป็นเครื่องดับมันเอง”¹¹

ธีรธัม แสงแก้ว กล่าวไว้ว่า แนวคิดหลักในการพัฒนาจิตของวัชรยานซึ่งเน้นการรู้แจ้งสุญญตาซึ่งเป็นอันติมะสัจจะ ลักษณะคำสอนเป็นสิ่งลึกลับ มีความเชื่อว่า สิ่งจริงสูงสุด คือ อาทิพุทธะคือสภาวะที่จริงแท้ เป็นจิต แต่สำแดงตนเป็นธยานีพุทธะทำให้เกิดโลกแห่งปรากฏการณ์ซึ่งเป็นภาพสะท้อน สิ่งจริงนี้อยู่ภายในคือคัพพะธาตุ ส่วนรูปธรรมเคลื่อนไหวเรียกว่าวัชรธาตุ เมื่อทั้งสองรวมกันจึงทำให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ขึ้น เป้าหมายคือการเข้าสู่ทวยะ ด้านญาณวิद्याมุ่งไปสู่ความรู้เรื่องสุญญตา บรรลุสภาวะจิตในระดับรูปฌานและอรุฌาน ความรู้สูงสุดคือการรู้แจ้งจิตประภัสสรสิ่งที่ลุ่มลึกด้วยวิธีการวิภาชวิธี ด้านจริยาศาสตร์ คือ การทำบุรพกิจ 5 กรุณา โดยมีหิงสาธรรมต่อผู้อื่น จากนั้นเป็นหลักปฏิบัติธรรมโดยการฝึกฝนตนเองมี 4 ภาค คือ (1) กิริยาตันตระ ว่าด้วยการกระทำทางกาย วาจา (2) จริยาตันตระ ว่าด้วยความประพฤติระเบียบทางจิต (3) โยคะตันตระ ว่าด้วยโยควิธีการภาวนา คือการรวมจิต (4) อนุตตรโยคะตันตระ ว่าด้วยวิธีการรู้แจ้งภาวะสุญญตา¹²

อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ กล่าวไว้ว่า ปรัชญาโยครจารย์ได้สอนว่า ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าสังขตธรรม หรือ อสังขตธรรม สิ่งทั้งปวงเป็นแต่ความคิดของเรา สิ่งทั้งปวงอยู่ในจิตของเราถึงวิญญานทั้งแปด คือ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน เพิ่มกสิคตมโนวิญญาน ทำหน้าที่ในความมีตัวตน วิญญานนี้สามารถเก็บรักษาบรรดาพีชะได้ และอภยวิญญาน สภาพแห่งจิตอยู่ภายในมนัสวิญญานไหลลั่งเหมือนกระแสน้ำ เป็นเหตุที่สร้างสรรค์ธรรมขึ้นและเก็บสะสมประสบการณ์ทั้งหลายไว้ อภยวิญญานนี้แท้จริงคือตัววงศ์จิตในอภิศรรรมปิฎกของเถรวาท เป็นจิตที่เกิด/ดับอยู่ทุกขณะ สืบภพสืบชาติ และรับอารมณ์ เสวยวิบากอยู่เรื่อยจนกว่าจะ

¹⁰เสถียร โพธิ์นันทะ, *ปรัชญามหายาน*, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 172.

¹¹เสถียรโกเศศ-นาคะประทีป, *ลัทธิของเพื่อน*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พีธาบ, 2537), หน้า 109.

¹²ธีรธัม แสงแก้ว, *บทความมหาวิทยาลัทยเกษตรศาสตร์ “ปรัชญาวิถีของการพัฒนาจิตในพุทธศาสนา นิกายวัชรยาน”*, *วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์ ปีที่ 4 ฉบับที่ 2*, กรกฎาคม-ธันวาคม, 2561, หน้า 139-146.

เข้าถึงอนุภาติเสณิพพานธาตุ อลยวิญญานในปรัชญาวิชาวาทินกล่าวว่่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เป็นจิตและออกจากจิตทั้งสิ้น อลยวิญญานเป็นมูลการณะของโลกและสรรพสิ่ง¹³

พระพีร์ญาภพ ธารพนาลี กล่าวไว้ว่า ทะไล ลามะทรงกล่าวถึงปรัชญาปารมิตาว่า เป็นพระสูตรที่สอนให้ตระหนักรู้ในความว่างได้โดยตรง โดยมีต้องอาศัยปัจจัยอื่น หรือที่เรียกว่า “ปรมัตถโพธิจิต” เป็นการตระหนักรู้โดยตรงที่เป็นหนึ่งเดียวกับโพธิจิต เป็นการปรารถนาที่จะบรรลู่เป็นพระพุทธรเจ้า เพื่อที่จะปลดปล่อยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ ทรงอธิบายในประเด็นความว่างแห่งรูปหรือสสารว่า “นอกเหนือจากรูปแล้ว ก็ไม่มีความว่าง” สะท้อนให้เห็นว่าความว่างแห่งรูปมิใช่สิ่งอื่นใด นอกจากเป็นธรรมชาติสูงสุดของรูปนั่นเอง รูปเป็นสิ่งที่ไร้ซึ่งสภาวะ และมีได้มีอยู่โดยเอกเทศในตัวมันเอง ด้วยเหตุนี้ ธรรมชาติของมันจึงเป็นความว่าง ธรรมชาติซึ่งเป็นของว่าง มิได้เป็นอิสระจากรูป แต่เป็นคุณลักษณะของรูป ความว่างคือภาวะของรูป ความว่างมิได้หมายถึง “ไม่มีอยู่” แต่หมายความว่า “ว่างจากสภาวะ” ซึ่งต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นในอันที่จะอุบัติขึ้น¹⁴

1.5.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ลลิตา ชัยกุล ได้ทำวิจัยเรื่อง พุทธจิตกรรมทักกานลัทธิวัชรยานทิเบตที่เก็บรักษาไว้ที่วัดโพธิ์เย็น (โผวเหยงหยี่) อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี และมูลนิธิพันดารา อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี จากการศึกษาพบว่า ด้านเนื้อหา จิตรกรรมทั้งกาที่เป็นกรณีศึกษามีรูปลักษณะสำคัญตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์สารณมาลาและประติมานวิทยาของพุทธศาสนาธิวัชรยานแบบทิเบต ทั้งนี้อาจปรับเปลี่ยนรายละเอียดรูปลักษณะบางประการไปตามรสนิยมของชาวทิเบตโดยที่ไม่ทำให้อาณาหลักหรือการตีความสัญลักษณ์เปลี่ยนไป จิตรกรรมทั้งกาสามารถเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจในพุทธศาสนาธิวัชรยานแบบทิเบตได้ เนื่องจากการแสดงออกทางทัศนธาตุเป็นไปอย่างครบถ้วน อีกทั้งสีสันและการจัดองค์ประกอบก็สะท้อนถึงระบบสัญลักษณ์ทางพุทธปรัชญาได้ชัดเจนกว่าพุทธศิลป์แขนงอื่น¹⁵

ประพจน์ อัครวิหุการ, ได้ทำวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน จากการศึกษาพบว่า พุทธศาสนมหายานได้มีการยกเอาโพธิของพระพุทธรเจ้าขึ้นเหนือกว่าพระอรหันต์ รวมทั้งได้เกิดการเน้นเรื่องของความกรุณาและความหลุดพ้น

¹³อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, *พระพุทธศาสนมหายาน*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, 2539), หน้า 288-292.

¹⁴พระพีร์ญาภพ ธารพนาลี, บทความวิจารณ์หนังสือ “ปรัชญาปารมิตาหทัยสูตร”, *วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ปีที่ 15, ฉบับที่ 3*, ประจำเดือนกันยายน – ธันวาคม, 2561, หน้า 109.

¹⁵ลลิตา ชัยกุล, “พุทธจิตกรรมทักกานลัทธิวัชรยานทิเบตที่เก็บรักษาไว้ที่วัดโพธิ์เย็น (โผวเหยงหยี่) อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี และมูลนิธิพันดารา อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี”, บทความวิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาทัศนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. *Veridian E-Journal, SU Vol.4 No.2* September – December 2011, หน้า 26-46.

ด้วยวิธีทางศรัทธา จึงทำให้พระโพธิสัตว์กลายเป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนาแทนการมุ่งเป็นพระอรหันต์ พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์กลายเป็นผู้มีอิทธิพลเหนือโลก และได้รับการเคารพบูชาในฐานะเป็นเทพเจ้าเป็นที่ตั้งของศรัทธา และเป็นผู้ที่เต็มไปด้วยความกรุณา ซึ่งเป็นบุคลาธิษฐานทางนามธรรม เช่น พระอวโลกิเตศวรมีลักษณะและทรงอำนาจมากขึ้น พระอวโลกิเตศวรก็เป็นผู้ได้บรรลु สุญญุตธรรมแล้ว¹⁶

จันทร์ชนันท์ สิงห์ทัต ได้ทำวิจัยเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย: ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรมและลังกาวตารสูตร จากการศึกษาพบว่า พุทธศาสนมหายานได้มีการปรับปรุงคำสอนเป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ ปฏิรูปตามแนวบุคลาธิษฐาน โดยเน้นถึงศรัทธา และอนุโลมตามความเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางสังคมเป็นหลัก และตามแนวธรรมาธิษฐาน จึงมีการแต่งแก้ไขตัดแปลงหรือขยายความ รวมถึงการแต่งพระสูตรขึ้นใหม่ แต่ก็ยังรักษาหลักธรรมสำคัญไว้ มีการดัดแปลงอนุโลมตามความต้องการ เช่น การบรรลุพุทธภูมิ ต้องมีการปฏิบัติให้เป็นพระโพธิสัตว์เสียก่อน ซึ่งเป็นอุบายชำระจิตให้บริสุทธิ์ มีการบำเพ็ญบารมี เมตตากุณาต่อสรรพสัตว์ พระโพธิสัตว์มีเมตตากุณาไม่มีที่สิ้นสุด มีคณาจารย์ต่าง ๆ ได้แต่งหลักปรัชญาตามแนวธรรมาธิษฐานมากมาย เช่น นาคารชุนได้นำเรื่องศูนยตามาอธิบายโดยสัมพันธ์กับหลักทางสายกลางในพุทธศาสนายุคต้น เน้นการอธิบายเชิงปรัชญา อุดมการณ์โพธิสัตว์เป็นการนำแนวคิดเรื่องศูนยตาแสดงให้เห็นปรากฏเป็นรูปธรรม¹⁷

พระมหาวิเชียร ชูตินธโร (เส้นทอง), ได้ทำวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสุญญตาในคัมภีร์มหายาน: ศึกษาเฉพาะที่ปรากฏในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูต จากการศึกษาพบว่า คำว่า ศาสนา หมายถึง “ระเบียบวิธีปฏิบัติ” หมายถึง ปรัชญาอยู่ในภาคทฤษฎี ส่วนศาสนาอยู่ในภาคปฏิบัติ ดังนั้นหากมองสุญญตาในแง่ของศาสนา สุญญตาจะเป็นแนวทางของศาสนาที่สามารถนำมาประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ สุญญตากล่าวถึงความว่างของบุคคลและธรรม ข้อความที่บอกว่า “โดยความจริงแล้วไม่มีสภาวะใดที่เรียกว่าพระโพธิสัตว์นั้นบ่งบอกถึง พระโพธิสัตว์นั้นมีสภาพเป็นสุญญตา

¹⁶ประพจน์ อัครวิพุทธการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 399-400.

¹⁷จันทร์ชนันท์ สิงห์ทัต, การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย: ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรมและลังกาวตารสูตร”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, 2539), “ หน้า 21-22.

คือความว่างเปล่า ไร้ตัวตนที่แท้จริง ส่วนข้อความที่บอกว่า “ธรรมทั้งหลายไม่มีอาตมะ ไม่มีบุคคละ ไม่มีสัตว์และชีวะนั้น บ่งบอกให้ทราบถึงความเป็นสุญญตา หรือความว่างเปล่าของธรรม¹⁸

ประโยชน์ สังกลิน, ได้ทำวิจัยเรื่อง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า : ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน จากการศึกษาพบว่า พระอโกลิเตศวร เป็นฉานิโพธิสัตว์ เกิดแต่ก่อนกาลแห่งพระศากยมุณีพุทธเจ้า ได้บรรลุพุทธภูมิคือตรัสรู้แล้ว แต่ด้วยอาศัยความกรุณาในสรรพสัตว์ ทรงดำรงอยู่เพื่อโปรดสรรพสัตว์โลกต่อไป ไม่เสด็จเข้าสู่พระนิพพาน คุณธรรมพิเศษของพระองค์คือมหากรุณา พระองค์จะจุติลงมาในโลกมนุษย์เป็นครั้งคราว เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์¹⁹

สรุปว่า พุทธศิลป์ต้นตระกูล มันทาลาเปรียบเสมือนการจำลองจักรวาล และเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างสรรค์พุทธศิลป์ตามคติพุทธตันตระของทิเบต มีความหมายหมายถึงแก่นศูนย์กลาง โดยใช้ในความหมายควบคู่ไปกับคำว่า “โพธิ” จึงแปลว่าที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ ในขณะที่รู้แจ้ง จิตรกรรมทั้งกาสามารถเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจในพุทธตันตระแบบทิเบตได้ เนื่องจากการแสดงออกทางทัศนธาตุทั้งสี่สีและการจัดองค์ประกอบ สะท้อนถึงระบบสัญลักษณ์ทางพุทธปรัชญาได้ชัดเจนกว่าพุทธศิลป์แขนงอื่น

การพัฒนาจิตของพุทธตันตระเน้นการรู้แจ้งสุญญตาซึ่งเป็นอันติมะลัจจะ ลักษณะคำสอนเป็นสิ่งลึกลับ มีความเชื่อว่า สิ่งจริงสูงสุด คือ อาทิพุทธะคือสภาวะที่จริงแท้ เป็นจิต แต่สำแดงตนเป็นธยานิพุทธะทำให้เกิดโลกแห่งปรากฏการณ์ซึ่งเป็นภาพสะท้อน สิ่งจริงนี้อยู่ภายในคือคัพพะธาตุ ส่วนรูปธรรมเคลื่อนไหวเรียกว่าวัชรธาตุ เมื่อทั้งสองรวมกัน จึงทำให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ขึ้น เป้าหมายคือการเข้าสู่ทวยะ

ปรัชญาปารมิตา เป็นพระสูตรที่สอนให้ตระหนักรู้ในความว่างได้โดยตรง โดยมีต้องอาศัยปัจจัยอื่น เป็นการตระหนักรู้โดยตรงที่เป็นหนึ่งเดียวกับโพธิจิต สะท้อนให้เห็นว่าความว่างแห่งรูปมิใช่สิ่งอื่นใดนอกจากเป็นธรรมชาติสูงสุดของรูปนั่นเอง ความว่างมิได้หมายถึง “ไม่มีอยู่” แต่หมายความว่า “ว่างจากสภาวะซึ่งต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นในอันที่จะอุบัติขึ้น” สุญญตากล่าวถึงความว่างของบุคคลและธรรม โดยความจริงแล้ว แม้แต่พระโพธิสัตว์นั้นมีสภาพเป็นสุญญตาคือความว่างเปล่า ไร้ตัวตนที่แท้จริง

¹⁸พระมหาวิเชียร ชุตินธโร (เส้นทอง), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสุญญตาในคัมภีร์มหายาน: ศึกษาเฉพาะที่ปรากฏในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูตฺร”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544).

¹⁹ประโยชน์ สังกลิน, พระสัมมาสัมพุทธเจ้า : ศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน,(กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล, 2540).

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 1.6.1 ทำให้ทราบพุทธศิลป์
- 1.6.2 ทำให้ทราบพุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ
- 1.6.3 ทำให้ทราบวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

1.7 นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

1.7.1 พุทธศิลป์ หมายถึง งานศิลปะประเภทต่าง ๆ ทั้งทางด้าน สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และวรรณกรรม ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อส่งเสริมการเผยแพร่หลักธรรมคำสอน เป็นสื่อการสอน เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชนให้เกิดความศรัทธา และเป็นเครื่องมือในการประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่พึงงามตามหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา

1.7.2 พุทธศาสนา ลัทธิตันตระ หมายถึง ศาสนาพุทธแบบคฤหยาน (Esoteric Buddhism) ที่สืบทอดขนบความเชื่อและการปฏิบัติแบบตันตระมาจากอินเดียสมัยกลาง อาจเรียกว่า มंत्रยาน (Mantrayāna), ตันตรยาน (Tantric Buddhism) หรือ วัชรยาน (Vajrayāna) เพราะเน้นความสำคัญในพิธีกรรมและการท่องบ่นสาธยายเวทมนต์ คาถาอาคม วัชรยานเป็นชื่อเรียกโดยรวมในแนวคิด ทั้งวินัย สุตันตระและอภิธรรม ส่วนตันตระเป็นวิธีการปฏิบัติ คำว่า ตันตระ หมายถึง ความต่อเนื่องซึ่งมีและไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุด ดังเช่นการดำเนินไปบนเส้นรอบวงกลม ทุกจุดสามารถเป็นจุดเริ่มและจุดสิ้นสุดได้ด้วยกันทั้งนั้น

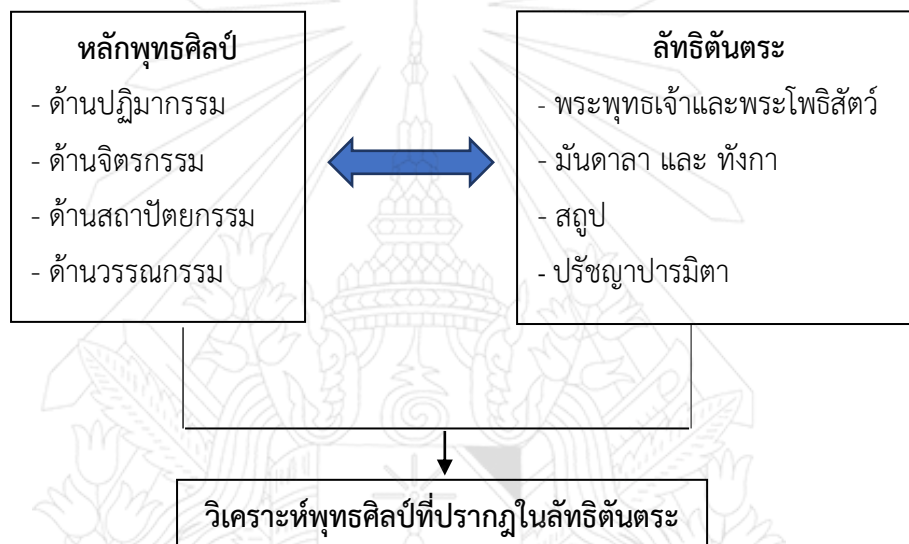
1.7.3 ปฏิมากรรม หมายถึง ผลงานศิลปกรรมที่เป็นรูปทรงสามมิติของพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ เพื่อแสดงความเชื่อทางพุทธศาสนา เป็นสิ่งแทน เป็นสิ่งพรรณนาความรู้สึก อุดมคติ และแสดงเรื่องราวอันเป็นบุคลาธิษฐาน ได้รับการกำหนดแบบเป็นรูปแบบขึ้น เป็นปางต่าง ๆ ของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่เป็นนามธรรม แสดงออกมาเป็นรูปธรรม

1.7.4 จิตรกรรม หมายถึง ผลงานศิลปะที่แสดงออกด้วยการวาด และระบายสี เพื่อให้เกิดภาพ เป็นงานศิลปะที่มีสองมิติ จิตรกรรมพุทธศิลป์ตันตระที่เป็นเอกลักษณ์ คือ มณฑาและทังกา จิตรกรรมมณฑาเป็นแผนภูมิเปรียบเทียบเสมือนการจำลองจักรวาล มีความหมายเดียวกับคำว่า “มณฑล” โดยใช้ควบคู่ไปกับคำว่า “โพธิ” ซึ่งชี้ถึงสถานที่นั่งภายใต้ต้นโพธิ์แห่งการตรัสรู้อย่างสมบูรณ์ จิตรกรรม ทังกาเป็นงานจิตรกรรมรูปเคารพบนผืนผ้า มีทั้งแบบวาดด้วยสี ทอเป็นผืน หรือใช้ผ้าเย็บติดเข้าเป็นลวดลาย มีทั้งขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่

1.7.5 สถาปัตยกรรม หมายถึง ศิลปะและความรู้เกี่ยวกับการออกแบบก่อสร้างสิ่ง รวมไปถึงการกำหนดผังของบริเวณต่าง ๆ เพื่อก่อให้เกิดความสวยงาม และเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการใช้สอยได้ สามารถถ่ายทอดพุทธปรัชญา ลัทธิตันตระ และวัฒนธรรม ตามวัตถุประสงค์ มีสถาปัตยกรรม เป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างตามคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิเกี่ยวกับจักรวาลวิทยาหรือโลกทัศน์ประกอบด้วย กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ ซึ่งสัตว์โลกทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิด

1.7.6 วรรณกรรม หมายถึง ศิลปะที่แสดงออกด้วยการใช้ภาษา เพื่อการสื่อสารเรื่องราว ให้เข้าใจระหว่างมนุษย์ ปรัชญาปารมิตาเป็นพระสูตรฝ่ายมหายานที่แต่งขึ้น มีสาระสำคัญกล่าวถึงความศุนย์ของปัญญาจันทร์ คำว่า “ศุนย์” ไม่ได้หมายถึงความขาดสูญซึ่งเป็นอุจเฉททิฎฐิ แต่หมายเอาการไม่มีตัวตนของปัญญาจันทร์ซึ่งเป็นสิ่งปรุงแต่ง แต่ที่เราเข้าใจว่ามีตัวตน เป็นเพราะอวิชชาของตนเอง กล่าวโดยสรุป ปรัชญาปารมิตาสูตรก็คือ การอธิบายอนัตตา และปฏิจสมุပ္บาทในอีกแนวหนึ่ง

1.8 สรุปกรอบแนวคิดในการวิจัย

บทที่ 2

ศึกษาพุทธศิลป์

ในการศึกษาเรื่อง วิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ ผู้วิจัยได้รวบรวมแนวคิดทฤษฎีตลอดถึงเอกสาร หนังสือ ตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา ดังนี้

- 2.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับพุทธศิลป์
- 2.2 ประวัติศาสตร์พุทธศิลป์
- 2.3 พุทธศิลป์อินเดียโบราณ
- 2.4 ประเภทของพุทธศิลป์
- 2.5 สรूपพุทธศิลป์

2.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับพุทธศิลป์

งานศิลปะประเภทต่าง ๆ ทั้งในด้าน สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อส่งเสริมการเผยแพร่และการปฏิบัติทางพุทธศาสนาโดยตรง และเป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ตรง ตามหลักธรรมของพุทธศาสนา โดยสิ่งนี้ที่ผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิด เรียกได้ว่าเป็นปรัชญาศิลปะในงานพุทธศิลป์ คืองานศิลปะที่มีธรรมะในศาสนาพุทธอยู่ในงานศิลปะนั้น ซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบทั้งในรูปแบบของงานศิลปวัตถุหรือพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งจะมีหลักธรรมสอดแทรกอยู่ โดยแบ่งศึกษาออกเป็นประเภทต่าง ๆ ทั้งพระพุทธรูป สถูปเจดีย์ อาคารสถานที่ และวัตถุสิ่งของ จึงสามารถกล่าวได้ว่า งานศิลปกรรมเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์ทางพุทธศาสนา งานพุทธศิลป์จึงแฝงด้วยหลักพุทธปรัชญาและพุทธธรรมคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นสื่อในการสอนและเผยแผ่พุทธศาสนาในรูปแบบหนึ่ง.

2.1.1 ความหมายของพุทธศิลป์

พุทธ หมายถึง ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน ผู้รู้แล้ว ผู้ตื่นแล้ว ผู้รู้หรือริยัสจัส¹

ศิลป์ หรือ ศิลปะ หมายถึง ฝีมือทางงานช่าง งานแสดง สิ่งของที่นำมาแสดง การแสดงออกซึ่งอารมณ์ให้ประจักษ์ เป็นการกระทำหรือขั้นตอนของการสร้างชิ้นงานศิลปะ โดยมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์ สุนทรียภาพ จินตนาการ หรือการสร้างจากอารมณ์ในภาวะต่าง ๆ ของมนุษย์ จน

¹พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, 2551), หน้า 268.

เป็นผลงานแห่งความคิด และการรังสรรค์ ที่แสดงออกมาในรูปลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ก่อให้เกิด อารมณ์ ความรู้สึกในความงดงาม ความชอบ ความพึงพอใจ ความประทับใจ หรือเกิดความสะเทือนใจ มีอารมณ์ ชื่นชม ชอบ รัก ไม่พอใจ เกลียด ชิงชัง เป็นต้น²

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้อธิบายความหมายไว้ว่า พุทธเจดีย์ น. เจดีย์เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า มี 4 ชนิด คือ ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์ อุทเทสิกเจดีย์³

สมเด็จพระยามหาราชราชานุภาพ ทรงอธิบายพุทธศิลป์มีเนื้อความว่า ในสมัยนั้นพุทธบริษัทนับถือพระไตรสรณคมน์ ไม่มีวัตถุอื่นเป็นเจดีย์ในพระพุทธศาสนา พระไตรสรณคมน์จึงเป็นเจดีย์ในพระพุทธศาสนา ต่อมาเจดีย์ในพระพุทธศาสนาจึงมี 4 ประเภท คือ ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์ และอุทเทสิกเจดีย์ เกิดในภายหลัง⁴

พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายไว้ว่า เจดีย์ที่เคารพนับถือ บุคคลสถานที่ หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา เจดีย์เกี่ยวกับพระพุทธเจ้ามี 4 อย่างคือ (1) ธาตุเจดีย์ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ (2) บริโภคเจดีย์ คือสิ่งหรือสถานที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอย (3) ธรรมเจดีย์ บรรจุพระธรรม คือพุทธพจน์ (4) อุทเทสิกเจดีย์ คือ พระพุทธรูป ; ในทางศิลปกรรมไทย หมายถึง สิ่งที่เกี่ยวข้องเป็นยอดแหลมเป็นที่บรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ เช่น พระธาตุ และอัฐิบรรจุพระศพ⁵

พระธรรมโกศาจารย์ หรือพุทธทาสภิกขุ ท่านได้อธิบายความหมายเกี่ยวกับพุทธศิลป์มีเนื้อความสรุปได้ว่า ยอดของศิลปะนั้น เป็นเรื่องดำรงชีวิตจิตใจให้อยู่เหนือความทุกข์ นี่เป็นศิลปะสูงสุดในพระพุทธศาสนา เรียกว่า เป็นศิลปะของชาวพุทธ ในการที่ช่วยกันปลดเปลื้องความทุกข์ในทางจิตใจ หรือปัญหาสังคม ในปัจจุบันเปลี่ยนไปเป็นเรื่องทางวัตถุ ศิลปะของชาวพุทธเลยกลายเป็นเรื่อง โบสถ์ เจดีย์ และพระพุทธรูปสวย ๆ⁶

รศ.สงวน รอดบุญ ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับพุทธศิลป์ไว้ว่า พุทธศิลป์ คือ ศิลปกรรมที่สร้างขึ้นรับใช้พุทธศาสนาโดยตรงทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมในลัทธิมหายานและเถรวาท⁷

ในงานวิจัยนี้ พุทธศิลป์ จึงหมายถึงรูปเปรียบเทียบ หรือรูปแทนพระพุทธเจ้า เป็นงานศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อสนองตอบและรับใช้งานทางด้านพุทธศาสนาที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเป็นความงาม เพื่อความพอใจที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุกลายเป็นพุทธบูชา เป็นการส่งเสริมเผยแพร่ เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ดั่งตาม

²<https://sites.google.com/site/virunphatart/khwam-hmay-khxng-silpa>,สืบค้นเมื่อ 15/3/2564.

³<https://www.mcukk.com/buddhasilpa2/buddha2.php?select=12>,สืบค้นเมื่อ 14/3/2564.

⁴Ibid.

⁵พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), *ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน*, (กรุงเทพมหานคร: ส่องสยามจำกัด,2540),หน้า 5.

⁶<https://sites.google.com/site/buddhistartsk/>,สืบค้นเมื่อ 15/3/2564.

⁷สงวน รอดบุญ,*ศิลปกรรมไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศาสนา,2529),หน้า 190.

หลักธรรมของพุทธศาสนา พุทธศิลป์นี้รวมถึงการแสดงภาพทางพุทธศาสนาอื่น ๆ เช่น ประติมากรรม, จิตรกรรม, สถาปัตยกรรม, การเต้นรำ, ภาพตำนาน, และสัญลักษณ์ที่หลากหลายจากชุมชนชาวพุทธต่าง ๆ ที่พบทั่วโลก พุทธศิลป์จัดแสดงรูปแบบและลักษณะที่โดดเด่นสะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายของวัฒนธรรมในแต่ละประเทศที่พุทธศาสนาแพร่กระจายไป

2.1.2 ความสำคัญของพุทธศิลป์

พุทธศิลป์เป็นงานศิลปะที่ช่าง/ศิลปิน สร้างขึ้นเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา หรือสร้างขึ้นเพื่อรับใช้พระพุทธรูปโดยเฉพาะที่เป็นงานจิตรกรรม ได้แก่ ภาพเขียนฝาผนังโบสถ์ วิหาร งานประติมากรรม ได้แก่ พระพุทธรูป และงานสถาปัตยกรรม ได้แก่ ศาสนสถานที่เป็นโบสถ์ วิหาร สถูปเจดีย์ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศาสนา พุทธประวัติ พระธรรมคำสอน ส่งผลให้งานพุทธศิลป์เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม สะท้อนลักษณะนิสัย บุคลิกภาพของคนในชุมชนนั้น ๆ และเป็นสื่อการเรียนรู้ที่สร้างความรู้ ความเข้าใจและจินตนาการที่ส่งผลเชิงบวกต่อพฤติกรรมของคนในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

พุทธศิลป์เป็นงานศิลปะ เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นมาเพื่อสนองตอบและรับใช้งานทางด้านพุทธศาสนาโดยตรง ทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเป็นความงาม เพื่อความพอใจที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุถวายเพื่อเป็นพุทธบูชา เนื่องในพระพุทธรูปเป็นการส่งเสริมเผยแพร่ เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ต้งตามหลักธรรมของพุทธศาสนา โดยสิ่งที่คุณสร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิด โดยไม่เลือกที่จะเป็นลัทธิมหายาน หรือเถรวาท ดังจะเห็นว่างานศิลปะที่ปรากฏอยู่ในรูปแบบของงานที่คุณสร้างมักจะสื่อหลักธรรมสอนอยู่ด้วย และสร้างในวัดเพื่อเป็นพุทธบูชา เพื่อการปลุกศรัทธา เตือนใจ อันเป็นการเผยแผ่พุทธศาสนารูปแบบหนึ่ง ดังนั้น วัดหรือศาสนสถาน ชุมชน และพุทธศิลป์ จึงเป็นปัจจัยที่เอื้อผูกพันซึ่งกันและกันมาโดยตลอด

จุดกำเนิดของงานพุทธศิลป์ เชื่อว่ามีจุดกำเนิดมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล โดยเริ่มจากการสร้างสถูปเจดีย์ ที่ได้กล่าวไว้ในมหาปริณิพพานสูตรว่า พระอานนทได้ทูลถามพระพุทธเจ้าก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานว่าจะให้จัดการพระสรีระการของพระองค์อย่างไร พระพุทธองค์ทรงตรัสว่าให้จัดการดั่งเช่นพระศพของพระมหาจักรพรรดิโดยทั่วไป คือให้ประชุมเพลิงและบรรจุพระอัฐิไว้ในพระสถูป มีที่ตั้ง ณ ทางแพร่ง หรือทางหลักของการสัญจรไปมา^๘ ส่วนในพาหิยสูตร ได้กล่าวว่า ท่านพาหิยะ ทารุจิริยะกุลบุตร ได้ถูกแม่โคลูกอ่อนขวิดเสียชีวิต พระพุทธเจ้ากลับจากเสด็จบิณฑบาตในพระนครสาวัตถีได้ตรัสให้ภิกษุทั้งหลายช่วยกันนำสรีระของท่านยกขึ้นวางบนเตียงแล้วนำไปเผาแล้วให้ทำสถูปไว้^๙

^๘ที.ม.(ไทย) 10/152-162/126-136.

^๙ช.อุ.(ไทย) 25/10/183-187

วิวัฒนาการของงานพุทธศิลป์มีการขับเคลื่อนแพร่หลายไปอย่างรวดเร็ว มีทั้งความงดงาม มีความสุนทรีย์สื่อความหมาย ช่วยถ่ายทอดหลักจริยศาสตร์ได้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสื่อธรรมะที่สำคัญที่ใช้สอนจริยธรรมให้กับผู้คนได้ดี ศิลปะของพุทธศาสนามีส่วนสำคัญในการช่วยสืบสานพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาได้จนถึงในปัจจุบัน

พระยาอนุมานราชธนะ (เสถียร โกเศศ) ได้กล่าวว่า ศิลปะ หมายถึง งานอันเป็นความพากเพียรของมนุษย์ ซึ่งต้องใช้ความพยายามด้วยมือและด้วยความคิด¹⁰ ศิลปะคือการสะท้อนออกของจิตใจคนออกมาเป็นรูป (Form) และในขณะเดียวกันในมุมกลับ ศิลปะสะท้อนให้เห็นถึงชีวิต และชีวิตสะท้อนให้เห็นศิลปะ ศิลปะเป็นเรื่องของความงามซึ่งสามารถสร้างความตื่นตาตื่นใจจนเกิดอาการตะลึงงัน หรือสะกดใจให้เกิดความลุ่มหลง อยากขีดใกล้ใคร่ครอบครอง (พุทธศาสนาเรียกว่า ราคะ) แต่ในอีกด้านหนึ่ง ศิลปะสามารถเป็นสื่อให้เราเข้าถึงความดีและความจริงได้กล่าวคือ บันดาลใจให้เกิดศรัทธาในสิ่งดีงาม หรือน้อมใจให้เกิดความสงบ เกิดกำลังใจใฝ่ฝันอย่างมั่นคงในอุดมคติอีกทั้งสามารถเปิดเผยความจริงของชีวิตให้เราได้ประจักษ์ รู้เท่าทันมายาจนละวางได้ ศิลปะชั้นครูยังสามารถยกจิตสู่สภาวะเหนือโลกเหนือสามัญ (transcendence) คือสภาวะที่จิตได้สัมผัสกับความจริงขั้นสูงสุดหรือปรมาตม์ เช่น ความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติและจักรวาล สภาวะที่อัตตาตัวตนได้เลือนหายไป ไม่มีเส้น แบ่งระหว่างฉันกับโลกอีกต่อไป อยู่เหนือสมมติบัญญัติหรือความจริงแบบทวินิยม (dualism) เป็นสภาวะที่จิตเปี่ยมด้วยเมตตากรุณาอย่างไม่มีประมาณ ศิลปะสามารถเป็นสื่อนำผู้คนเข้าถึงมิติที่ลึกซึ้งสูงสุดในทางศาสนธรรม เป็นจุดเชื่อมบรรจบระหว่างศิลปะกับพุทธศาสนา คือการสื่อสารด้วยศรัทธา กล่าวคือ เมื่อคน ๆ หนึ่ง ซึ่งมีความทุกข์กลัดกลุ้มใจ ท้อแท้ในชีวิต ได้มานั่งอยู่ตรงพระพักตร์พระพุทธรูปในโบสถ์ ได้เห็นพระพักตร์อันสงบนิ่ง สายพระเนตรแห่งความเมตตา ที่ทอดมองลงมา ความรุ่มร้อนใจก็พลันคลายหายไป เหมือนมีหยาดน้ำทิพย์มาขลิบใจ ก่อความเย็นชุ่มชื้นสบายใจ ทุกข์สงบ ระวังด้วยอานุภาพแห่งความศรัทธาต่อพุทธศิลป์นั่นเอง¹¹

พุทธศิลป์ เป็นสื่อที่น้อมนำศรัทธาและทรงคุณค่า¹² เป็นแหล่งความรู้ เป็นศูนย์รวมจิตใจ ที่มีคุณค่าความสำคัญ สรุปลงได้ดังนี้

¹⁰พระยาอนุมานราชธนะ (เสถียร โกเศศ), *หนังสือศิลปะสงเคราะห์*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), หน้า 21.

¹¹ศูนย์อาเซียนศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *วารสารพุทธอาเซียนศึกษา ปีที่ 1*, ฉบับที่ 2, ก.ค. - ธ.ค. 2559, หน้า 63.

¹²จารุวรรณ พึ่งเกียรติ, *พุทธศิลป์*, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, อ่างในศูนย์อาเซียนศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *วารสารพุทธอาเซียนศึกษา ปีที่ 1*, ฉบับที่ 2, ก.ค. - ธ.ค. 2559, หน้า 72.

1) ในฐานะเป็นที่พึ่งทางจิตใจ โดยเฉพาะพุทธศิลป์ที่เป็นพระพุทธรูปเป็นที่พึ่งทางจิตใจของชาวพุทธ สร้างขวัญกำลังใจแก่ผู้ต้องการกำลังใจ

2) พระสถูปเจดีย์ พระแท่นใต้ต้นศรีมหาโพธิ์รอยพระพุทธรูปบาท ศิลาจารึกต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นต้น ล้วนมีคุณค่าในฐานะเป็นสิ่งอนุสรณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

3) เป็นเครื่องหมายของพุทธศาสนา และเป็นเครื่องประกอบในศาสนาพิธี

4) เป็นสัญลักษณ์ของความดีงาม และเป็นทางแห่งการทำบุญกุศลของชาวพุทธ ชาวพุทธจะอาศัยพุทธศิลป์เป็นเครื่องสักการบูชา อันเป็นเครื่องน้อมนำไปสู่การศึกษาและปฏิบัติธรรม การสร้างพระ การสร้างสถูปเจดีย์ การบูรณะซ่อมแซม ซึ่งถือเป็นกุศลหลักทางพระพุทธศาสนา

5) มีคุณค่าทางศิลปะวัฒนธรรม ประเพณี สถาปัตยกรรม โบราณคดี ประวัติศาสตร์ เชื้อชาติเพื่อศึกษาเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ทศนคติ ค่านิยม สังคมวิทยา ศีลธรรมจรรยา ความงดงาม ความสุนทรีย์ และทางด้านเศรษฐกิจ มีการท่องเที่ยวและธุรกิจที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

ดังนั้น พุทธศิลป์จึงเป็นงานศิลปะที่สร้างขึ้นมาเพื่อเป็นการอุทิศ และรับใช้ด้านพุทธศาสนา โดยตรงก่อให้เกิดความศรัทธาความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาโดยอาศัยองค์รวมของการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบไป

2.2 ประวัติศาสตร์พุทธศิลป์

พุทธศิลป์เป็นส่วนสำคัญหนึ่งในมรดกทางวัฒนธรรมโดยรวมของชาวพุทธ ซึ่งได้มีพัฒนาการจากต้นกำเนิดในอินเดีย กระจายออกไปสู่ส่วนอื่น ๆ ของเอเชียและทั่วโลก ตามการขยายตัวของพุทธศาสนาที่มีการยอมรับเคารพนับถือในพระธรรมคำสอนจากพุทธศาสนิกชนในดินแดนต่าง ๆ และพุทธศิลป์ได้มีการปรับให้เข้ากับรูปแบบและบรรทัดฐานตามแนวคำสอนพุทธศาสนาของแต่ละท้องถิ่นในแต่ละประเทศเหล่านั้น ตั้งแต่อดีตกาลหลังจากพุทธปรินิพพาน ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ 3 พระเจ้าอโศกมหาราชผู้ปกครองประเทศอินเดียในสมัยนั้น มีความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก พระองค์ได้ทรงให้ความอุปถัมภ์โดยทรงจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่สาม ขึ้นในปี พ.ศ.236 ณ วัดโศการาม นครปาฏลิบุตร แคว้นมคธ (ปัจจุบันคือเมืองปัตนะ เมืองหลวงของรัฐพิหาร) ทรงอาราธนาพระโมคคัลลิตุตรติสสเถระเป็นประธาน หลังจากสังคายนาเรียบร้อยพระธรรมวินัยเสร็จสิ้นแล้ว พระโมคคัลลิตุตรติสสเถระ ได้จัดคณะพระธรรมทูตออกเป็น 9 คณะแล้ว ส่งไปประกาศพุทธศาสนาในดินแดนต่าง ๆ ในครั้งนั้น ได้ทำให้ศาสนาพุทธยังรากลงในดินแดนต่าง ๆ และในกาลต่อ ๆ มา ยังได้มีการขยายไปสู่ดินแดนนอกชมพูทวีป ตามเส้นทางที่เรียกว่าเส้นทางสายเหนือ ศาสนาพุทธนิกายมหายาน มีการเผยแผ่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 ผ่านพื้นที่แถบเอเชียกลาง ประเทศทิเบต ภูฏาน จีน เกาหลี และญี่ปุ่น ส่วนเส้นทางทางตอนใต้ เป็นที่ซึ่งพุทธศาสนานิกายเถรวาทเผยแผ่สู่ดินแดนสุวรรณภูมิ ผ่านพื้นที่ประเทศในปัจจุบัน คือ เมียนมาร์ ไทย

กัมพูชา และเวียดนาม จึงได้มีการสร้างศิลปกรรมเชิงสัญลักษณ์ทางศาสนาขึ้น เพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธรเจ้าและคำสอนของพระองค์ เป็นที่มาของพุทธศิลป์ในแต่ละท้องถิ่น

การสร้างรูปสัญลักษณ์ในช่วงแรก มิได้มีการสร้างรูปเหมือนพระพุทธรเจ้าโดยตรง แต่สร้างเป็นสัญลักษณ์อื่นที่เกี่ยวข้องในการสื่อถึงศาสนาพุทธหรือพระพุทธรเจ้าได้ สัญลักษณ์ที่พบเห็นบ่อยเหล่านี้ ได้แก่ รอยพระพุทธรบาท ซึ่งสื่อถึงหลักคำสอนทางพุทธศาสนาเรื่องความไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง, ธรรมจักร วงล้อแห่งธรรม สื่อถึงการขับเคลื่อนไปแห่งธรรมแห่งความรู้แจ้ง เป็นต้น ต่อมา พุทธศิลป์ได้มีพัฒนาการไปตามการขยายตัวของคำสอนที่เผยแผ่ขยายไปสู่ดินแดนต่าง ๆ ทั้งในชมพูทวีปและนอกชมพูทวีป จึงมีการรับเอาอารยธรรมและอิทธิพลทางด้านศิลปะของดินแดนที่แผ่ถึงเหล่านั้นเป็นรูปแบบในการสร้างสรรค์พุทธศิลป์ให้มีขึ้น จึงมีความแตกต่างทางกายภาพคือรูปแบบ แต่ยังคงรักษาพุทธปรัชญาและวัตถุประสงค์ของพุทธศาสนาดั้งเดิมไว้ จึงมีหัวข้อหลักในการศึกษา ดังนี้

พุทธศิลป์ยุคแรกเกิดขึ้นในอินเดียและศรีลังกาหลังจากการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธรเจ้าประมาณ พ.ศ. 20 - 100¹³ ต้นกำเนิดของพุทธศิลป์นี้มีลักษณะเป็นสัญลักษณ์ หลีกเลี่ยงการแสดงรูปร่างกายวิภาคของมนุษย์โดยตรง อย่างไรก็ตามในราวคริสต์ศตวรรษแรก หลังจากการรุกรานของกรีกจากทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย และพุทธศาสนิกชนได้มีการติดต่อทางพุทธศาสนากับวัฒนธรรมเฮลเลนีสติก (Hellenistic culture) ในอาณาจักรอินโด-กรีก ช่วงเวลาที่โดดเด่นของพุทธศิลป์จึงได้เริ่มเฟื่องฟูขึ้นในอินเดีย ในทางกลับกันการเติบโตของศิลปะทางพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อพัฒนาการของศิลปะฮินดู จนกระทั่งพุทธศาสนาสูญสิ้นไปในอินเดียราวพุทธศตวรรษที่สิบหก จากการขยายตัวอย่างมากของทั้งศาสนาอิสลามและศาสนาฮินดู

พุทธศิลป์ได้มีพัฒนาการจากต้นกำเนิดในอินเดีย กระจายออกไปสู่ส่วนอื่น ๆ ของเอเชียและทั่วโลก ตามการขยายตัวของพุทธศาสนาที่มีการยอมรับเคารพนับถือในพระธรรมคำสอนจากพุทธศาสนิกชนในดินแดนต่าง ๆ โดยปรับให้เข้ากับรูปแบบและบรรทัดฐานตามพระธรรมคำสอนของท้องถิ่นในแต่ละประเทศ ปัจจุบันพุทธศิลป์จึงเป็นส่วนสำคัญหนึ่งในมรดกทางวัฒนธรรมโดยรวมของชาวพุทธ

2.2.1 ประวัติศาสตร์พุทธศิลป์ในอินเดีย

1) ยุค Aniconic¹⁴ (พ.ศ. 100 - 600) แม้ว่าในอินเดียจะมีประเพณียึดถือการแกะสลักรูปตัวแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เคารพนับถือมาอย่างยาวนาน แต่ในช่วงสองสามศตวรรษแรกของพุทธศาสนา การแสดงถึงพระพุทธรเจ้า นั้น ไม่ได้ถูกแสดงในรูปแบบของความเป็นมนุษย์ ความไม่เต็มใจต่อการนำเสนอพระพุทธรเจ้าตามหลักมานุษยวิทยา และการพัฒนาที่ซับซ้อนเพื่อหลีกเลี่ยงเชิงสัญลักษณ์แอนิคอนิก (aniconic) ในรูปแบบที่มีร่างกายมนุษย์อื่น ๆ ปรากฏขึ้น ดูเหมือนว่าจะเชื่อมโยงกับพุทธวจน

¹³https://en.wikipedia.org/wiki/Aniconism_in_Buddhism, สืบค้นเมื่อ 15/3/2564.

¹⁴Ibid.

ของพระพุทธองค์ที่ตรัสแก่พระอานนทีในมหาปริณิพพานสูตร ทีฆนิกาย เรื่องความไม่เที่ยงของสังขาร ซึ่งต้องมีการพลัดพรากเป็นธรรมดา ทรงสอนให้มีตนเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่ง อายัดติดพระองค์ หลังจากการปรินิพพานของพระองค์ แนวโน้มจากพระดำรัสนี้ยังคงอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่เจ็ด ทางตอนใต้ของอินเดีย ในงานศิลปะของโรงเรียนอมราวตี ในขณะที่รูปแทนกายวิภาค สัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้าอาจทำขึ้นจากไม้และอาจผุพังไปแล้ว โดยไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้อง

ในช่วงเวลาของศิลปะแอนิโคนิก พระพุทธเจ้าและพระธรรมคำสอนคำสอน ได้ถูกแสดงด้วยสัญลักษณ์ที่หลากหลาย ได้แก่ รอยพระพุทธบาท ซึ่งแสดงถึงหลักคำสอนทางพุทธศาสนา เรื่องความไม่เที่ยง (อนิจจัง), อาสนะที่ว่างเปล่า ซึ่งแสดงถึงหลักคำสอนเรื่องความเป็นไปตามธรรมชาติ มีความเกิดขึ้น ทุกสิ่งไม่สามารถคงอยู่ในสภาพเดิม มีความเปลี่ยนแปลงอย่างไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ (ทุกขัง อนัตตา) และธรรมจักร วงล้อแห่งธรรม (ไตรลักษณ์)

2) ยุคที่เป็นสัญลักษณ์¹⁵ (Iconic phase พ.ศ. 600 - ปัจจุบัน) การแสดงกายวิภาคของพระพุทธเจ้าเริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ศตวรรษแรกแห่งสากลศักราชทางตอนเหนือของอินเดีย ในช่วงศตวรรษที่สองถึงแรกก่อนคริสตศักราช ประติมากรรมมีความชัดเจนมากขึ้น ซึ่งแสดงถึงช่วงต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงพระชนม์อยู่ และคำสอนของพระพุทธเจ้า สิ่งเหล่านี้อยู่ในรูปแบบของพระพิมพ์หรือสลักเสลา โดยปกติจะเกี่ยวข้องกับการประดับตกแต่งพระสถูปเจดีย์ ศูนย์กลางการสร้างหลักสองแห่งถูกระบุว่า คันธาระ ในปัจจุบันคือรัฐปันจาบในประเทศปากีสถาน และภูมิภาคมธูรา (region of Mathura) ตอนกลางทางตอนเหนือของอินเดีย

ศิลปะคันธาระได้รับประโยชน์จากการมีปฏิสัมพันธ์กับวัฒนธรรมกรีกมานานหลายศตวรรษนับตั้งแต่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชทรงพิชิตและปกครองในปี 332 ก่อนคริสตศักราช และการก่อตั้งอาณาจักรกรีก-บัคเตรียน (the Greco-Bactrian) และอินโด-กรีกในเวลาต่อมา นำไปสู่การพัฒนาศิลปะแบบกรีก-พุทธ ประติมากรรมทางพุทธศาสนาแบบคันธาระแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางศิลปะของกรีกและมีการเสนอแนวคิดเรื่อง “มนุษย์เทพเจ้า” ได้รับแรงบันดาลใจมาจากวัฒนธรรมในเทพนิยายกรีก ในทางศิลปะกล่าวกันว่าโรงเรียนประติมากรรมของคันธาระมีพิมพ์แกะสลัก ฝักคูลุมไหล่ ทั้งสองข้าง รองเท้าและรองเท้าแตะประดับใบอะแคนทัส เป็นต้น

ศิลปะคูปตะของมธูรามีแนวโน้มที่จะมีพื้นฐานมาจากประเพณีของอินเดียที่แข็งแกร่ง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ของมนุษย์ เช่น ยักษ์ แม้ว่าจะอยู่ในรูปแบบที่ค่อนข้างโบราณ รูปพระพุทธเจ้าทรงเครื่องนุ่งห่มผ้าเฉวียงบ่าที่คูลุมไหล่ซ้ายด้วยมัสลินบาง ๆ สัญลักษณ์รูปธรรมจักรบนฝ่ามือ อาสนะดอกบัว เป็นต้น

มธูราและคันธาระมีอิทธิพลต่อกันและกันอย่างมาก ในช่วงที่มีความรุ่งเรืองทางศิลปะ ทั้งสองภูมิภาคได้รวมตัวกันทางการเมืองภายใต้ Kushans ทั้งสองเป็นเมืองหลวงของจักรวรรดิ ด้วย

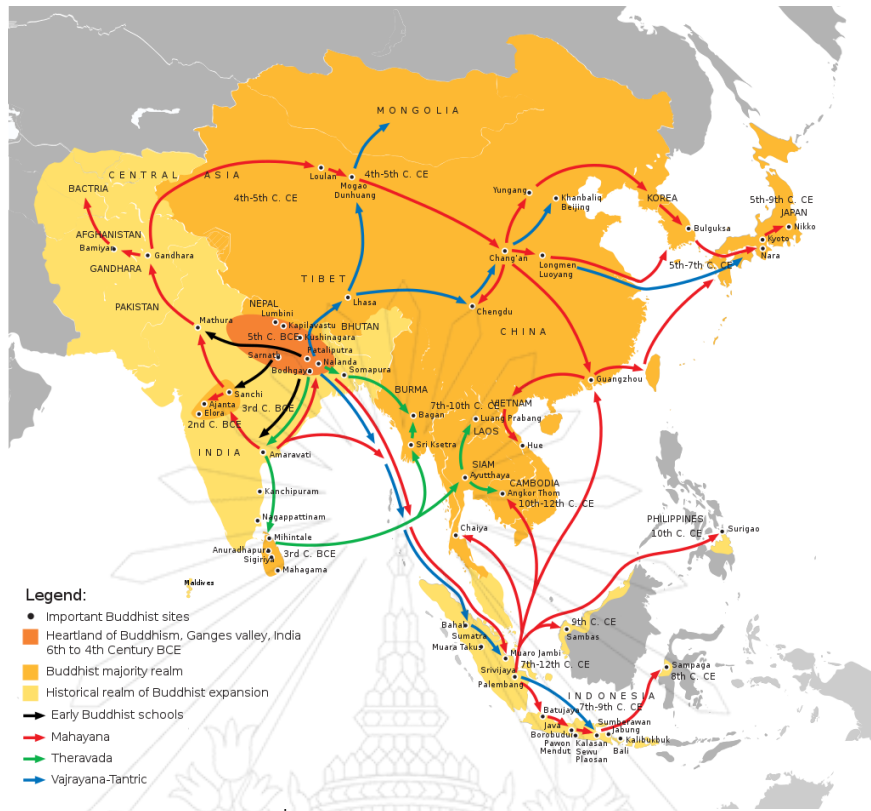
¹⁵Ibid.

เหตุนี้ จึงยังคงเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ว่าการแสดงลักษณะทางมานุษยวิทยากายวิภาคของพระพุทธรูปเจ้า เป็นผลมาจากวิวัฒนาการทางพุทธศิลป์ของศิลปะคุปตะหรือเป็นผลมาจากอิทธิพลทางวัฒนธรรม ศิลปะคันธาระผ่านการหลอมรวมกันของชาวกรีก-พุทธ ศิลปะนี้มีลักษณะเฉพาะตั้งแต่เริ่มต้น ด้วยความมีอุดมคติที่เสมือนจริง โดยผสมผสานเอาลักษณะ สัตว์ส่วน ทศนคติ และคุณลักษณะของมนุษย์ที่เหมือนจริง เข้าด้วยกันกับความรู้สึที่สมบูรณ์แบบและความสุขสงบแห่งธรรม นิพจน์ของพระพุทธรูปเจ้า นี้ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของพุทธศิลป์ในเวลาต่อมา รูปปั้นหินทรายสีชมพูของมธราพัฒนาขึ้นในช่วง สมัยคุปตะ (พ.ศ. 1000 - 1200) เพื่อให้ได้ความละเอียดอ่อนสูงในการสร้างแบบจำลอง ศิลปะของคุปตะมีอิทธิพลอย่างมากเกือบทุกแห่งในเอเชีย ในศตวรรษที่สิบ เนื่องจากศาสนาฮินดูและศาสนาอิสลาม มีอิทธิพลมากขึ้น การสร้างสรรค์งานพุทธศิลป์จึงค่อยๆ หดไปจากอินเดีย

2.2.2 ประวัติศาสตร์พุทธศิลป์นอกอินเดีย¹⁶

1) เส้นทางทางเหนือ ศาสนาพุทธนิกายมหายาน มีการเผยแพร่ตามเส้นทางการค้าสายไหมผ่านพื้นที่แถบเอเชียกลาง ประเทศทิเบต ภูฏาน จีน เกาหลี และญี่ปุ่น ด้วยเรื่องราวกึ่งตำนานของ คณะทูตที่ส่งไปยังตะวันตกโดยจักรพรรดิหมิงของจีนในพุทธศตวรรษที่ 5 อย่างไรก็ตามการติดต่ออย่างกว้างขวางเริ่มขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 8 ซึ่งอาจเป็นผลมาจากการขยายอาณาจักรคูซานเข้าสู่ ดินแดนของจีนในลุ่มน้ำทาริมด้วยความพยายามในการเผยแพร่ศาสนาของพระสงฆ์ในเอเชียกลาง จำนวนมากไปยังดินแดนจีน พระธรรมทูตรูปแรกและผู้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาจีน เช่น Lokaksema พร้อมกับด้วย Parthian, Kushan, Sogdian หรือ Kuchean

¹⁶การเผยแพร่พระพุทธศาสนาสู่สังคมโลก, <http://www.watthasai.net/poeipae.html>, สืบค้นเมื่อ 15/1/2564.

ภาพที่ 1 เส้นทางการเผยแผ่พุทธศาสนา
ที่มา: <http://www.watthasai.net/poeipae.html>

ความพยายามของคณะเผยแผ่พุทธศาสนาในเอเชียกลางตามเส้นทางสายไหมนั้นมาพร้อมกับอิทธิพลทางศิลปะซึ่งปรากฏให้เห็นในพัฒนาการของศิลปะเซรินเดีย (Serindian art) ตั้งแต่ พ.ศ. 800 จนถึง พ.ศ. 1700 ในลุ่มน้ำทาริม จีนเฉียงสมัยใหม่ ศิลปะแบบ Serindia มักมาจากศิลปะแบบกรีก-พุทธในเขตคันธาระ ซึ่งปัจจุบันคือปากีสถานโดยผสมผสานอิทธิพลของอินเดียกรีกและโรมันเข้าด้วยกัน อิทธิพลทางศิลปะของกรีก-พุทธผ่านเส้นทางสายไหมนี้ สามารถพบได้ไกลถึงญี่ปุ่นจนถึงทุกวันนี้ ในลวดลายสถาปัตยกรรมภาพทางพุทธศาสนา และบางส่วนในสัญลักษณ์ของเทพเจ้าญี่ปุ่น

ศิลปะทางตอนเหนือยังได้รับอิทธิพลอย่างมากจากการพัฒนาของพุทธศาสนานิกายมหายานซึ่งเป็นความศรัทธาแบบรวมที่มีลักษณะการรับเอาคำสอนใหม่ ๆ มาใช้นอกเหนือจากหลักธรรมบาลีแบบดั้งเดิม และการเปลี่ยนแปลงความเข้าใจในพุทธศาสนานิกายมหายานไปไกลกว่าอุดมคติแบบดั้งเดิมของพุทธศาสนาเถรวาทในเรื่องการหลุดพ้นจากความทุกข์ (ทุกข์) และการตรัสรู้ธรรมของพระอรหันต์ทั้งหลาย เพื่อยกระดับของพระพุทธเจ้าให้มีสถานะเปรียบดังเทพเจ้า และสร้างวิหารของพระโพธิสัตว์เสมือนกึ่งพระเจ้าที่อุทิศตนเพื่อความเป็นเลิศส่วนตัว ด้านความรู้และความอยู่รอดของมนุษยชาติ ดังนั้นพุทธศิลป์ตามเส้นทางการเผยแผ่ทางเหนือตามนิกายมหายานจึงมีลักษณะโดดเด่นด้วยวิหารที่อุทิศในพุทธศาสนาที่มีความสมบูรณ์และมีความคล้ายคลึงกันโดยมีภาพและรูปสลักของพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์และเทพเจ้าชั้นรองลงมามากมาย

เอเชียกลางมีบทบาทเป็นสถานที่พบปะระหว่างจีน อินเดีย และเปอร์เซียมายาวนาน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 4 การขยายตัวของอดีตแคว้นฮั่นของจีนมีการขยายอาณาเขตไปทางตะวันตก ทำให้มีการติดต่อกับอารยธรรมเฮลเลนิสติกของเอเชียเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะอาณาจักรเกรโก-แบ็กเทรียน (Greco-Bactrian Kingdom) หลังจากนั้นการขยายตัวของพระพุทธศาสนาไปทางเหนือทำให้เกิดชุมชนชาวพุทธ และแม้แต่อณาจักรพุทธในพื้นที่เอเชียกลาง เมืองบนเส้นทางสายไหมบางเมืองประกอบด้วยเจดีย์และวัดวาอารามทางพุทธศาสนาเกือบทั้งหมดและดูเหมือนว่าหนึ่งในวัตถุประสงค์หลักของวัดในพุทธศาสนาคือการต้อนรับและให้บริการนักเดินทางระหว่างตะวันออกและตะวันตก ทางตะวันออกของเอเชียกลาง (โดยเฉพาะอย่างยิ่ง Turkestan ของจีน (Tarim Basin, Xinjiang) ได้เผยให้เห็นงานศิลปะของชาวเซรินเดียน (Serindian art) ที่งดงามอย่างมาก (ภาพวาดฝาผนังและภาพนูนต่ำในถ้ำจำนวนมาก, ภาพวาดแบบพกพาบนผืนผ้าใบ, ประติมากรรมที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรม) ซึ่งแสดงอิทธิพลหลายประการจากอินเดีย และพบวัฒนธรรมเฮลเลนิสติก (Hellenistic) ผลงานศิลปะที่ชวนให้นึกถึงรูปแบบคันธาระ (Gandharan style) เช่นเดียวกับพระคัมภีร์ Kharoshti ที่ถูกค้นพบมีการจารึกด้วยอักษร คันธาระ อิทธิพลเหล่านี้ได้รับการซึมซับอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมจีนที่เข้มแข็งและลักษณะเฉพาะของจีนก็ได้รับการพัฒนาขึ้นจากจุดนั้น

2) เส้นทางทางตอนใต้¹⁷ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 การค้าบนเส้นทางสายไหมทางบกมีแนวโน้มที่จะถูกจำกัด จากการเกิดขึ้นของอาณาจักรพาร์เธียนในตะวันออกกลางซึ่งเป็นศัตรูของจักรวรรดิโรมันที่ไม่มีใครเทียบได้ เช่นเดียวกับชาวโรมันที่ร่ำรวยมากขึ้นและมีความต้องการที่จะแผ่ขยายอิทธิพลเข้าไปยังทวีปเอเชียเพิ่มสูงขึ้น . ความต้องการดังกล่าวได้ฟื้นฟูการเชื่อมต่อทางทะเลระหว่างทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและจีน โดยมีอินเดียเป็นตัวเลือกในระหว่าง จากช่วงเวลานั้น ด้วยความเชื่อมโยงทางการค้า การตั้งถิ่นฐานทางการค้า และแม้กระทั่งการแทรกแซงทางการเมือง อินเดียเริ่มมีอิทธิพลอย่างมากต่อประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เส้นทางการค้าที่เชื่อมโยงอินเดียกับพม่าตอนใต้ ทางตอนกลางและตอนใต้ของสยาม กัมพูชาตอนล่าง และเวียดนามตอนใต้ และมีการตั้งถิ่นฐานตามแนวชายฝั่งหลายแห่งที่นั่น

เป็นเวลามากกว่าพันปีที่อินเดียเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมในระดับหนึ่งมีอิทธิพลแผ่ไปยังประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาษาบาลีและสันสกฤตและอักษรอินเดียร่วมกับศาสนาพุทธนิกายมหายานและเถรวาท ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาฮินดูได้รับการถ่ายทอดจากการติดต่อโดยตรงและผ่านเนื้อหาวรรณกรรมศักดิ์สิทธิ์ เช่น รามเกียรติ์และมหาภารตะ เป็นต้น การขยายตัวนี้เป็นบริบทสำหรับการพัฒนางานพุทธศิลป์ในประเทศเหล่านี้ ลักษณะทางศิลปะที่หลากหลายโดยส่วนใหญ่มาจากรูปแบบศิลปะของอินเดีย รวมกับอิทธิพลของฮินดูที่แผ่ขยายออกไป จะพบพระพุทธรูป พระพิมพ์ต่าง ๆ และจารึกภาษาสันสกฤตอยู่ทั่วบริเวณแถบนั้น

¹⁷เรื่องเดียวกัน.

ตั้งแต่ พ.ศ. 1500 - 1900 เอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีอาณาจักรที่มีอำนาจมากและมีบทบาทอย่างมากในการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมและศิลปะทางพุทธศาสนา อาณาจักรศรีวิชัยทางทิศใต้และอาณาจักรเขมรทางทิศเหนือแข่งขันกันในการขยายอิทธิพล แต่อาณาจักรทั้งสองเป็นผู้นับถือศาสนาพุทธนิกายมหายาน และศิลปะของทั้งสองอาณาจักรนี้แสดงออกถึงอิทธิพลด้านศิลปะจากพระโพธิสัตว์นิกายมหายานอย่างมาก พุทธศาสนานิกายเถรวาทที่ยึดหลักคำสอนตามพระบาลีจากศรีลังกาได้เข้าสู่ภูมิภาคดินแดนในแถบนี้ในราวพ.ศ. 1300 และได้รับการยอมรับจากอาณาจักรสุโขทัยที่เพิ่งถูกก่อตั้งขึ้น เป็นปัจจัยหลักให้พุทธศาสนานิกายเถรวาทได้มีการเผยแผ่ขยายในพื้นที่แถบดินแดนสุวรรณภูมิและคาบสมุทรมอินโดจีน มี สยาม พม่า ลาว กัมพูชา มลายู และอินโดนีเซีย และตั้งแต่ พ.ศ. 1400 มีการขยายตัวของศาสนาอิสลามไปยังพื้นที่ทางทะเลของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ครอบคลุมพื้นที่มาเลเซีย อินโดนีเซีย และหมู่เกาะส่วนใหญ่ของฟิลิปปินส์

2.3 พุทธศิลป์อินเดียโบราณ

ศิลปกรรมพุทธศาสนาในอินเดียสมัยก่อนที่พระเจ้ากนิษกะจะทำพระพุทธรูปครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 687 นั้น ชาวพุทธมีคติใช้สัญลักษณ์ต่าง ๆ สื่อแทนความหมายถึงองค์พระพุทธรูป เช่น เรื่องปฐมสมโพธิ ใช้ธรรมจักรกับวงกลมรอบแทนองค์พระพุทธรูปในปางปฐมเทศนา จำหลักรูปสถูปแทนองค์พระพุทธรูปในปางปรินิพพาน และพระพุทธรูปแทนที่พระพุทธรูปในกรณีทั่ว ๆ ไป เป็นต้น

2.3.1 สถูป¹⁸ Stupa สถูป เป็นสถานที่ระลึกแห่งการปรินิพพานของพระพุทธรูป ในอดีตเป็นสิ่งที่เผยแพร่ธรรมของฆราวาสและเป็นที่ยึดถือถึงพระคุณของพระพุทธรูป โดยเน้นที่บทบาทของพระองค์ พระปัญญาคุณของพระพุทธรูปต้องดำเนินควบคู่ไปกับพระกรุณาคุณ

สถูป มาจากคำบาลีว่า อุปะ (ฝ่ายลังกา เรียก ดาโกบา) คือมูลดินเป็นกองน่าจะเกิดจากการเผาศพแล้วรวบรวมเข้าถ่านกองไว้แล้วเอาดินเอาหินมาทับไว้เป็นเนินสูง เป็นเครื่องหมายให้เห็นชัด เดิมสมัยก่อนนั้น การก่อมูลดินสูงเป็นประเพณีที่นิยมมานาน ล่วงมาสมัยพุทธกาลก็ยังคงนิยมสืบต่อกันโดยสร้างสถูปสำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและอังคารของพระพุทธรูป ก็ต้องทำวิจิตรพิสดารขึ้น ด้วยทรงเป็นพระบรมศาสดา นอกจากพระพุทธรูปแล้ว ก็ยังมีสถูปบรรจุพระธาตุพระอรหันต์ บรรดาสาวกของพระบรมศาสดาอีกจำนวนไม่น้อย และเป็นที่ยึดหมายกันว่า สถูปใดเป็นของพระอรหันต์องค์ไหน ดังเช่น สถูปใหญ่ที่บรรจุพระธาตุของพระอรหันต์พระสารีบุตรอัครสาวก เดิมก็เป็นเพียงสถูปแบบมูลดินประดับศิลาทรงชั้นคร่อมขนาดย่อม แต่ต่อมาพระอัครสาวกท่านนี้มีผู้นับถือมาก ทั้งลัทธิของพระองค์กับสาวกของพระองค์ก็แพร่หลาย ดังเช่นคณะสงฆ์ฝ่ายสรวาสติวาทินก็มีรากเง้าไปจากผู้นับถือพระสารีบุตรรวมทั้งฝ่ายอื่น ก็ว่าแตกแขนงไปจากฝ่ายที่นับถือพระสารีบุตรด้วย ภายหลังคณะสงฆ์และกษัตริย์ได้ร่วมกันก่อตั้งสถาบันนันทาที่เมืองมคธให้เป็นสถาบันใหญ่ มีมหาสถูปของพระสารีบุตรเป็นแกนกลางและกษัตริย์ทั้งราชวงศ์คุปตะ สุกคะและปาละต่างก็บูรณะ

¹⁸ฐานข้อมูลแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) <https://www.sac.or.th/databases/archaeology/terminology/สถูป,สืบค้นเมื่อ 10/2/2564>.

ปฏิสังขรณ์ให้ใหญ่โตทั้งสถูปและอาคารอันก่อสร้างในนาลันทา จนมโหฬารและมีชื่อเสียงขจรขยายไปทั่ว กระทั่งถึงเมืองจีน ซึ่งพระภิกษุเฮียนจ้ง ที่เรารู้จักกันในนามพระถังซำจั๋งก็มาร่ำเรียนที่นี่ ที่เมืองสาวัตถี ก็มีสถูปใหญ่ก่อด้วยศิลาเป็นรูปสถูปของพระอรหันต์องค์ลีมาล นอกจากสถูปของบุคคลแล้ว ยังมีสถูปที่สร้างสำหรับบรรจุเครื่องอัฐบริขารพระพุทธรูปเจ้า มีจำพวกบาตร จีวร และสิ่งอื่น ๆ อีก หลวงจีนเฮียนจ้ง ซึ่งได้จาริกไปยังสถานที่ต่าง ๆ ในดินแดนที่พระพุทธรูปเจ้าทรงเหยียบอย่างสัญจรไป ท่านได้กล่าวถึงสถูปประเภทนี้ด้วย

2.3.2 พระพุทธรูป จากหลักฐานทางศิลปกรรม การสร้างรูปเคารพของพระพุทธรูปเจ้าที่เป็นรูปมนุษย์ ปรากฏเป็นครั้งแรกในศิลปะอินเดีย สมัยคันธารราฐ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 - 7 หลังจากที่พระพุทธรูปองค์เสด็จสู่ปรินิพพานแล้วประมาณ 700 ปี โดยปรากฏหลักฐานว่า ในอินเดียโบราณสมัยก่อนหน้านั้น ประมาณพุทธศตวรรษที่ 3 - 6 ในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ยังไม่มีการสร้างรูปเคารพของพระพุทธรูปเจ้าในรูปที่เป็นมนุษย์ แต่จะใช้รูปที่เป็นสัญลักษณ์แทน โดยเฉพาะพุทธประวัติที่ปรากฏอยู่ตามศาสนสถาน เช่น ที่สถูปสาญจีและตามเจดีย์สถานต่าง ๆ หากเป็นรูปตอนประสูติจะแสดงด้วยรูปพระนางสิริมหามายาทรงยืนเหนี่ยว กิ่งไม้ รูปตอนตรัสรู้แสดงด้วยต้นโพธิ์ และบัลลังก์ และรูปตอนปฐมเทศนาแสดงด้วยธรรมจักรกับกวางหมอบ แสดงให้เห็นว่า ยังไม่มีประเพณีการสร้างพระพุทธรูป หรืออาจยังเป็นข้อห้ามอยู่¹⁹

2.3.3 ธรรมจักรและเสาทินอโศก ธรรมจักรกับกวางหมอบแทนความหมายการประกาศพุทธศาสนา เป็นสัญลักษณ์แห่งการตรัสรู้และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เสาทินอโศกสร้างจากหินทราย โดยเสาทุกเสาจะมีหัวสิงห์แกะสลักประดิษฐานอยู่ เป็นสัญลักษณ์ถึงคำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้าที่อาจดุจราชสีห์ และแผ่ไปไกลดุจเสียงแห่งราชสีห์ โดยตัวเสาจะมีคำจารึกถึงความสำคัญของสถานที่ตั้งเสาทินหรือประกาศพระบรมราชโองการของพระเจ้าอโศกมหาราช

2.3.4 ปฏิมากรรมพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ หลักฐานการสร้างพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดในอินเดียปรากฏขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 7 โดยเกิดขึ้นในสมัยของพระเจ้ากนิษกะ แห่งราชวงศ์กุษาณะ ที่แคว้นคันธารราฐราว พ.ศ. 663 - 705 ทั้งนี้เป็นผลมาจากการที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช กษัตริย์แห่งอาณาจักรมาซิโดเนียทางตอนเหนือของประเทศกรีซ ได้สร้างจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่ครอบคลุมคาบสมุทรบอลข่าน อียิปต์ ตุรกี และเปอร์เซีย จนมาถึงดินแดนภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ที่แคว้นคันธารราฐ ในพุทธศตวรรษที่ 3 คติการสร้างรูปเคารพเป็นพระพุทธรูปจึงน่าจะได้แรงบันดาลใจจากอิทธิพล ของชาวกรีก ที่แพร่หลายตั้งแต่ในครั้งนั้น และนำเอาคติ ความเชื่อต่าง ๆ เข้ามาผสมผสานกับความเชื่อเดิมของชาวพื้นเมือง ส่งผลให้นำความนิยม ในการสร้างรูปเคารพเทพเจ้าของชาวกรีกมา สร้างเป็นพระพุทธรูปขึ้น ดังนั้น พระพุทธรูป สมัยคันธารราฐ ซึ่งเป็นสมัยแรกสุดที่มีการสร้างพระพุทธรูป จึงมีลักษณะเป็นแบบชาวกรีกค่อนข้างมาก ทั้งรูปร่าง หน้าตา และลักษณะการครองจีวร

¹⁹ Strong, John S, Relics of the Buddha , *Buddhisms: A Princeton University Press Series*, Princeton University Press, 2004, p.87, ISBN 0-691-11764-0.

การสร้างพระพุทธรูปไม่ใช่การสร้างรูปเหมือนของพระพุทธรเจ้า แต่เป็นสัญลักษณ์ แทนพระพุทธรองค์ ดังนั้น ลักษณะของพระพุทธรูปในแต่ละสกุลช่าง และแต่ละสมัยจึงแตกต่างกันออกไป อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าพระพุทธรูปจะมีรูปแบบที่แตกต่างกัน แต่ในการสร้างพระพุทธรูป จะมีสัญลักษณ์สำคัญ ที่บ่งบอกว่า รูปนั้นเป็นพระพุทธรองค์ เรียกว่า มหาปฐิสลักษณ์ หรือลักษณะของมหาบุรุษรวม 32 ประการ เช่น มีขนระหว่างคิ้ว เรียกว่า อุณาโลม มีส่วนบนของศีรษะนูนสูงขึ้นคล้ายสวมมงกุฎ เรียกว่า อุณหิส หรือ อุษณิษะ หรือพระเกตุมาลา นอกจากนี้ ยังมีพระรัศมีที่เปล่งออกมาจากพระเศียรของ พระพุทธรูป ทำเป็นตุ้มกลมคล้ายดอกบัวตูม หรือชูสูงขึ้นไปคล้ายเปลวไฟ

2.3.5 ปรัชญาสถาปัตยกรรมอินเดียโบราณต่อพุทธศิลป์

ในคติความเชื่อทางศาสนานั้น ความสัมพันธ์ในจักรวาลตามแนวความเชื่อของอินเดียโบราณ มีบันทึกไว้ในคัมภีร์พระเวทของศาสนาฮินดู เชื่อกันว่า เขาไกรลาส เป็นศูนย์กลางของจักรวาล ตำแหน่งยอดเขาไกรลาส (Mount Kailash) เป็นมณฑลที่ประทับของพระศิวะ เมื่อศาสนาฮินดูมีอิทธิพลต่อพุทธศาสนา ทำให้คติทางพุทธได้รับในแนวความเชื่อเรื่องจักรวาลดังกล่าว เรียกว่า “เขาพระสุเมรุ” ซึ่งต่อมา ได้พัฒนาไปสู่คติความเชื่อเรื่องไตรภูมิ (Trailokya) ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ไตรภูมิในคติทางพุทธศาสนาประกอบด้วย กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ ซึ่งสัตว์โลกทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมิ กล่าวโดยสรุปก็คือ ไตรภูมิเป็นเรื่องราวของจักรวาลวิทยาหรือโลกทัศน์ฐาน ตามมติในมุมมองพุทธศาสนาได้อธิบายโครงสร้างและลักษณะต่าง ๆ ของจักรวาล ตั้งแต่การกำเนิดขึ้นจนถึงสลาย รวมทั้งความเป็นมาของชีวิต และความเป็นไปหลังความตาย ตามความหมายที่แปลคำว่า “ไตรภูมิ” ว่า สามโลกรวมกันเป็นหนึ่งจักรวาล อันประกอบด้วย สวรรค์ มนุษย์ และนรก นั่นเอง

วัฒนธรรมของการวางผังทิศทางการก่อสร้างสถาปัตยกรรมทั้งหลายในพุทธศาสนา รากฐานมาจากพื้นฐานวัฒนธรรมอินเดีย คือ Vastu shastra²⁰ ในภาษาฮินดี แปลว่า ศาสตร์แห่งสถาปัตยกรรม (Science of Architecture) เป็นหลักการทางวิศวกรรมและสถาปัตยกรรมโบราณ การออกแบบแผนผังของ Vastu shastra (วิศวกรรมศาสตร์) ตั้งอยู่บนรากฐานความกลมกลืนระหว่างสิ่งก่อสร้างกับธรรมชาติ สัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างกับคติความเชื่อสอดคล้องระหว่างหลักเรขาคณิตกับจักรวาล และการกำหนดขอบเขตของแผนผังดำรงอยู่ร่วมกันทางความคิดระหว่างศาสนาฮินดู ศาสนาพุทธ และศาสนาเชน และการแบ่งพื้นที่รายล้อมสิ่งปลูกสร้างนั้นเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมอินเดียที่มีอิทธิพลไปสู่ศาสตร์แขนงอื่น สืบต่อมา และเป็นเสมือนบ่อเกิดของนิยามแห่งมันดาลา (Mandala) ในกาลต่อมา หลักการของการสร้างสถาปัตยกรรมอินเดียโบราณจึงมุ่งหมายให้เป็นที่ประทับของเทพยดา เรียกว่า มณฑล²¹ (Mandir) ทำให้วิหาร หรือ เทวาลัย ล้วนออกแบบจำลองและจัดวางตามแนวความคิดของพื้นที่ล้อมรอบมณฑล ทำให้สิ่งแวดลอมทั้งหมดจึงเป็นที่ตั้งของเมืองชุมชน สวน บ้านเรือน ถนน และสิ่งแวดลอมสาธารณะทั่วไป

²⁰<https://www.vastushastraguru.com/>, สืบค้นเมื่อ 15/1/2564.

²¹https://en.wikipedia.org/wiki/Hindu_temple, สืบค้นเมื่อ 15/1/2564.

อิทธิพลจากไตรภูมิที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางแห่งจักรวาล ปรากฏให้เห็นในสถาปัตยกรรมโบราณทั้งศาสนาพุทธและฮินดู อิทธิพลของคติจักรวาลวิทยาที่ปรากฏผ่านสถาปัตยกรรมขนาดใหญ่ในลักษณะของมณฑล หรือ มณฑล ที่เปรียบเสมือนการจำลองจักรวาลในศาสนาพุทธและฮินดู เช่น

(1) บุโรพุทโธ (Borobudur) ในประเทศอินโดนีเซีย สร้างขึ้นระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 13-14 แผนผังสี่เหลี่ยมของบุโรพุทโธได้สร้างทางขึ้นเป็นบันไดทั้งสี่ด้าน ซึ่งทอดขึ้นไปสู่ชั้นบนสุดในตำแหน่งกึ่งกลาง เปรียบเสมือนทิศทั้งสี่ของจักรวาล เป็นการสร้างองค์ตามลำดับขั้นของฐานจากฐานชั้นล่างสุดไปสู่ยอดบน เปรียบความหมายของ กามธาตุ รูปธาตุ และอรุธาตุ

(2) นครวัด (Angkor wat) ในประเทศกัมพูชา สร้างขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 การออกแบบพื้นที่ภายในนครวัด ตามคติที่มีเขาพระสุเมรุตั้งอยู่เป็นแกนกลางของจักรวาล ล้อมรอบด้วยทวีปทั้งสี่ คือ อุตตรกึ่งทวีปทางทิศเหนือ บุรพวิเททวีปทางทิศตะวันออก อมรโคยานทวีปทางทิศตะวันตก และชมพูทวีปทางทิศใต้ จึงมีการก่อสร้างเป็นปราสาทขนาดใหญ่สี่หลังล้อมรอบ โดยมีปราสาทประธานขนาดใหญ่ที่สุดตั้งอยู่ตรงตำแหน่งกึ่งกลาง

(3) วัดซัมเย่ กอมปา (Samye Gompa Monarstry) ในทิเบต สร้างเมื่อราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาบนแผนผังมณฑลที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ดังเห็นได้จากการออกแบบพื้นที่และที่ว่างของวัด อยู่บนแผนผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ล้อมรอบด้วยกำแพงที่เป็นวงกลมตามหลักภูมิจักรวาล

คติทางความคิดระหว่างรูปทรงเรขาคณิตและความสัมพันธ์ในจักรวาล มีกล่าวไว้ในคำอธิบายทางดาราศาสตร์เกี่ยวกับจักรวาลวิทยา (Cosmology) นักดาราศาสตร์คำนวณว่า ในระบบสุริยะจักรวาลนั้น มีหมู่ดาวอยู่ประมาณสิบล้านหมู่ดาว นอกจากดวงดาว ยังพบมวลสารน้อยใหญ่อีกมากมายเหลือคณานับ แต่หมู่ดาวมากมายเหล่านี้กลับอยู่ในตำแหน่งอย่างมีระเบียบ มีการโคจรเคลื่อนไหวอย่างค่อนข้างคงที่ นักดาราศาสตร์สมัยใหม่ได้อธิบายและยอมรับว่า สิ่งเหล่านี้เป็นไปโดยกลไกแห่งแคว้นควม (Quantum Mechanics) ซึ่งได้พบว่า หมู่ดาวต่างมีพลังควบคุมระหว่างกันและกันต่างมีแรงดึงดูดและแรงผลักที่มีความสมดุลกันอย่างพอดี และพลังมหาศาลที่ควบคุมสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลนี้เรียกว่า พลังคอสมิก (Cosmic Energy) จึงเห็นได้ว่าระบบจักรวาลย่อมย่อมอิงอาศัยพลังควบคุมของดวงดาวระหว่างกันและกัน ต่างมีแรงดึงดูดและแรงผลักที่มีความสมดุลกัน เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตา

2.4 ประเภทของพุทธศิลป์

2.4.1 ด้านสถาปัตยกรรม

ในทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรมเริ่มต้นจากเนินดินหลุมฝังศพของคนอินเดียโบราณสมัยก่อนพุทธกาล เป็นประเพณีการถวายพระเกียรติแด่พระมหากษัตริย์ ก่อนจะพัฒนาการสร้างสถูปเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุแล้วกลายมาเป็นสัญลักษณ์แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกในพระพุทธศาสนา มูลเหตุการสร้าง เพื่อให้พุทธบริษัททั้งหลายได้สักการบูชา ต่อมามีการก่อสร้างแพร่หลายออกสู่ดินแดนต่าง ๆ เมื่อพระสงฆ์สาวกเดินทางไปประกาศพระศาสนาไปยังดินแดนต่างๆ หากได้นำพระบรมสารีริกธาตุไปด้วยก็จะนำพระบรมสารีริกธาตุไปบรรจุในสถูปเจดีย์ที่ก่อไว้ เพื่อเป็นสัญลักษณ์ให้ผู้คนได้เคารพบูชาเป็นหลักยึดเหนี่ยวของจิตใจและเพื่อเป็นการระลึกถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สถูปเจดีย์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความศรัทธาเลื่อมใสของของหมู่ชนโดยทั่วไป และยังเป็นศูนย์กลางของการจาริกแสวงบุญของชาวพุทธจากทั่วโลกได้มาบูชากราบไหว้ เป็นสิ่งสำคัญที่บ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรือง และเป็นหลักฐานในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับพุทธศาสนามาตั้งแต่ครั้งอดีตจนถึงปัจจุบัน²²

สถูป หมายถึง สิ่งก่อสร้างเหนือหลุมฝังศพ หรือสร้างขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เพื่อให้ลูกหลานและผู้เคารพนับถือได้สักการบูชา ถือกันว่ามีบุคคลที่ควรบรรจุอัฐิธาตุไว้ในสถูปเพื่อเป็นที่สักการะของมหาชนอยู่เพียง 4 พวก เรียกว่า ฐูปารหบุคคล ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิ

เจดีย์ หมายถึง สิ่งก่อสร้างหรือสิ่งของที่สร้างขึ้น เพื่อเป็นที่ระลึกถึงและเคารพบูชา

สำหรับประเทศไทย คำว่า สถูป และ เจดีย์ เรามักรวมเรียกว่า “สถูปเจดีย์” หรือ “เจดีย์” มีความหมายเฉพาะถึงสิ่งก่อสร้างในพุทธศาสนาที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิ หรือเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูป หรือเพื่อเป็นที่ระลึก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะในสมัยหลังลงมาคงมีการสร้างสถานที่เพื่อบรรจุอัฐิธาตุ และเพื่อเคารพบูชาระลึกถึงพร้อมกันไปด้วย

มูลเหตุที่จะเกิดเจดีย์นั้นว่า เมื่อพระองค์ประจวบใกล้จะเสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน ณ ดงไม้สาละในแขวงเมืองกุสินารา พระอานนท์ผู้เป็นพุทธอุปัฏฐาก ทูลถามถึงสิ่งที่พระพุทธสาวกจะควรปฏิบัติต่อพระพุทธสรีระอย่างไร มีพระพุทธปฏิภาตรัสว่า ให้พระภิกษุทั้งหลายมุ่งหมายดับทุกข์ดับกิเลสอันเป็นประโยชน์แห่งตนเถิด อย่าเป็นกังวลด้วยการบูชาสรีระของตถาคตเลย พวกกษัตริย์และฆราวาสทั้งหลายเขาคงทำมาปนกิจ แล้วสร้างสถูปบรรจุสรีระธาตุเหมือนอย่างพระเจ้าจักรพรรดิแต่ก่อนมา ดังนี้²³

²²วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬา ขอนแก่น,ปีที่ 7,ฉบับที่ 4,ประจำเดือนตุลาคม – ธันวาคม 2563, หน้า 22.

²³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์,(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิวิลพร,2510),หน้า 3.

การสร้างสถูปจึงเป็นพุทธประสงค์ของพระพุทธเจ้าโดยตรง พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า พวกเขาพึงปฏิบัติต่อสรีระพระตถาคตเหมือนอย่างที่เราปฏิบัติต่อพระบรมศพของพระเจ้าจักรพรรดิ พึงสร้างสถูปของตถาคตไว้ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง ขนเหล่าใด จักยกกระเปียบดอกไม้ ของหอม หรือจตุรณ จักอภิวัต หรือจักทำจิตให้เลื่อมใสในสถูปนั้น การกระทำนั้นจะทำให้เกื้อกูล เพื่อสุขแก่ชนเหล่านั้นตลอดกาลนาน สถูปจึงเป็นสถาปัตยกรรมประเภทอนุสรณ์สถาน เพราะเป็นสิ่งขียนสถาน เป็นเครื่องอุทิศทางศาสนาและที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เพื่อเป็นการให้รำลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ทรงพระคุณ 3 ประการ คือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และมหากรุณาธิคุณ²⁴

เจดีย์ในพุทธศาสนา ปรากฏอยู่ในหนังสือเก่า เช่น มหาปรินิพพานสูตรและมิลินทปัญหา เป็นต้น มีการกำหนดว่าเป็น 4 อย่าง คือ (1) ธาตุเจดีย์ (2) บริโภคเจดีย์ (3) ธรรมเจดีย์ (4) อุเทสิกะเจดีย์²⁵

1) ธาตุเจดีย์ เป็นสิ่งก่อสร้างที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า เมื่อข่าวการเสด็จปรินิพพาน และได้มีการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระของพระพุทธองค์ ณ เมืองกุสินารา ทราบไปถึงเมืองอื่น เจ้าเมืองที่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ต่างให้ไปรับพระบรมธาตุ เพื่อจะเชิญไปประดิษฐานไว้ให้มหาชนบูชา ณ เมืองของตน ได้มีการแบ่งพระบรมธาตุออกเป็น 8 ส่วน แล้วแจกไปยังที่ต่าง ๆ แห่งละส่วน พระบรมธาตุที่แจกไปครั้งนั้น เมืองต่าง ๆ ก็ได้สร้างสถูปเป็นที่ประดิษฐานไว้ จึงเกิดมีธาตุเจดีย์ขึ้น 8 แห่ง เป็นปฐมด้วยประการฉะนี้²⁶ ธาตุเจดีย์นั้นเป็นที่บรรจุและเก็บรักษาพระบรมสารีริกธาตุ และอัฐิธาตุของพระอรหันตสาวกเพื่อประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าของอนุชนคนรุ่นหลัง

2) บริโภคเจดีย์²⁷ เป็นพระเจดีย์ที่บรรจุของใช้ที่เกี่ยวกับเนื่องกับพระพุทธเจ้า ได้แก่ อัฐบริขาร มีบาตรและจีวร เป็นต้น นอกจากนั้นยังรวมไปถึงสถานที่อันเป็นสิ่งขียนสถานทั้งสิ้น คือ สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน รวมพระแท่นที่บรรทมตอนปรินิพพาน อันเป็นสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นสถานที่หรือสิ่งที่พระพุทธองค์

²⁴พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา, *เจดีย์ในพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2547), หน้า 4.

²⁵วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาฯ ขอนแก่น, ปีที่ 7, ฉบับที่ 4, ประจำเดือนตุลาคม - ธันวาคม 2563, หน้า 25.

²⁶สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานพระพุทธเจดีย์*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิwap, 2510), หน้า 4-5.

²⁷วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาฯ ขอนแก่น, ปีที่ 7, ฉบับที่ 4, ประจำเดือนตุลาคม - ธันวาคม 2563, หน้า 27.

ทรงเคยใช้สอยในการบำเพ็ญบารมีจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยเหตุนี้จึงมีการสร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์สถาน ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาสืบมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน²⁸

3) ธรรมเจดีย์²⁹ มูลเหตุแห่งธรรมเจดีย์นั้น พอสนนิชฐานได้ว่า เมื่อก่อนเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน พระพุทธองค์ตรัสว่า พระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไป เมื่อล่วงพุทธกาลมาแล้ว จึงเกิดมีประเพณีสร้างธรรมเจดีย์ขึ้น มักเลือกเอาพระธรรมที่เป็นหัวใจในพุทธศาสนา เช่น คาถาแสดงพระอริยสัจ ว่า “เย ธมมา เหตุปฺปภา เตส เหตุ ตถาคโต (อาห) เตส จ โย นิโรโธ จ เอว วาที่ มหาสมโณ” แปลความว่า ธรรมทั้งหลาย มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุเหล่านั้น เมื่อสิ้นเหตุเหล่านั้น จึงดับทุกขได้ เป็นต้น มาจารึกเป็นธรรมเจดีย์ ครั้นต่อมาถึงสมัยเมื่อมีการจดบันทึกพระธรรมวินัยลงเป็นตัวอักษรแล้ว ก็นับถือคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า เป็นพระธรรมเจดีย์ด้วย³⁰ ธรรมเจดีย์จึงเป็นสถานที่บรรจุคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและเป็นสิ่งที่จารึก “พระธรรมวินัย” ซึ่งถือได้ว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา

4) อุเทสิกเจดีย์ เป็นของสร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศต่อพระพุทธเจ้า ไม่กำหนดว่าต้องทำเป็นอย่างไร ถ้ามีได้เป็นธาตุเจดีย์หรือบริโภคเจดีย์หรือธรรมเจดีย์แล้ว ก็นับว่าเป็นอุเทสิกเจดีย์ทั้งสิ้น เป็นสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นให้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าให้เป็นที่พึ่งที่ระลึกกราบไหว้บูชา และเพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจของพุทธบริษัท เพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจและเป็นพุทธานุสสติกรรมฐาน คือ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ เป็นกำลังในการประกอบคุณงามความดีและบำเพ็ญบุญกุศลให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้นไป

2.4.2 ด้านจิตรกรรม

จิตรกรรม เป็นผลงานศิลปะที่แสดงออกด้วยการขีดเขียน การวาด และระบายสี เพื่อให้เกิดภาพ เป็นงานศิลปะที่มีสองมิติ เรื่องราวทางพระพุทธศาสนาในคัมภีร์ต่าง ๆ ถูกถ่ายทอดผ่านภาพจิตรกรรมฝาผนังเพื่อให้สามารถเข้าใจหลักธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น ช่วยโน้มน้าวจิตใจของผู้คนให้ยึดถือ และปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงสอนไว้ เช่น ถ้ำอชันตา (Ajanta Cave) ที่ประเทศอินเดีย สร้างขึ้นประมาณราวปี พ.ศ. 350 – 550 มีภาพเขียนสีที่มีความงดงามมีชีวิตชีวาด้วยวิธีการเขียนแบบสีปูนเปียก (Fresco) เขียนเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา เช่น ภาพพระโพธิสัตว์ปัทมปาณี ภาพพระนางสิริมหามายาเล่าความฝันต่อพระสวามี ภาพตอนประสูติของพระพุทธเจ้า เป็นต้น ถือได้ว่าภาพเขียนได้ทำหน้าที่ถ่ายทอดเรื่องราวทางพุทธศาสนาตั้งแต่นั้นเป็นต้น

²⁸สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานพระพุทธเจดีย์*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิวิลพร, 2510), หน้า 6.

²⁹วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาฯ ขอนแก่น, ปีที่ 7, ฉบับที่ 4, ประจำเดือนตุลาคม – ธันวาคม 2563, หน้า 28.

³⁰สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานพระพุทธเจดีย์*. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิวิลพร, 2510), หน้า 7.

มา และนำมาเป็นสื่อในการเผยแพร่ และอธิบายหลักธรรมในสถานที่ต่าง ๆ ที่พระพุทธศาสนาไปถึง ทั้งนี้รวมถึงในประเทศไทยด้วย³¹

ภาพจิตรกรรมเชิงพุทธหรือพุทธจิตรกรรมของไทยได้ปรากฏเป็นงานศิลปะที่ช่างสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนา มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา พุทธประวัติทศชาติชาดก ปิณฺณาสชาดก พระธรรมคำสอน สอดแทรกวิถีชีวิตชาวบ้าน ปรีศนาธรรมเอาไว้มงคลให้เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่สะท้อนลักษณะนิสัย บุคลิกภาพของคนในพื้นที่นั้น ๆ เป็นสื่อการสอนที่สร้างความรู้ ความเข้าใจ และจินตนาการเชิงบวกต่อพฤติกรรมของคนในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข การมีศิลปะจึงส่งผลให้เกิดความสุขได้ เช่น ศิลปะครองชีวิต ดำเนินชีวิตในมงคลสูตรข้อที่ 8 พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “ความเป็นผู้มีศิลปะนี้เป็นมงคลอันสูงสุด” จิตรกรรมฝาผนังยังเป็นศิลปะที่สามารถใช้เป็นประจักษ์พยานแสดงอายุกาลเวลา และวัฒนธรรม ทำให้ทราบถึงวิวัฒนาการความเจริญในยุคสมัยต่าง ๆ ที่ถูกบรรจุถ่ายทอดเป็นเรื่องราวในจิตรกรรมฝาผนังที่เต็มไปด้วยความประสาทมกลมกลืนได้ดีเยี่ยม ทำให้เกิดความงามในด้านสุนทรียรส³² ศิลปะที่เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนามีส่วนสำคัญในการช่วยสืบสานพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองด้วยอิทธิพลพุทธจิตรกรรม และเพื่อเป็นการจุดประกายให้คนหันมาตระหนักเห็นถึงความสำคัญของการดำเนินชีวิตตามหลักพุทธจริยธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเอาไว้ด้วยจิตรกรรมฝาผนังในฐานะที่เป็นสื่อที่มีบทบาทในการแสดงหลักพุทธธรรม และได้ถ่ายทอดเนื้อหาธรรมะที่สำคัญไปยังผู้ที่ได้เห็นได้สัมผัสตั้งแต่อดีตกาลจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นกลวิธีการถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา จึงถือได้ว่า ผลงานจิตรกรรมเป็นสื่อที่มีคุณค่าที่ควรศึกษา เพื่อทำให้สื่อและเข้าใจถึงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาต่อไป³³

หนึ่งในงานจิตรกรรมที่แสดงถึงพระพุทธเจ้าและแสดงถึงความวิจิตรของทัศนศิลป์คือ “พระบรม” การประดับอาคารศาสนสถานด้วยพระบรมเป็นคตินิยมเนื่องในพุทธศาสนมหายานจากประเทศอินเดีย และได้ส่งอิทธิพลไปยังดินแดนต่าง ๆ ที่พุทธศาสนมหายานไปถึง เช่น จีน ญี่ปุ่น ดังพบหลักฐานการเขียนภาพบนผืนผ้าและนำไปประดับตามศาสนสถานตั้งแต่ราชวงศ์สุยและถัง (ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12)

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ให้ความหมายคำว่า พระบรม ไว้ว่า “ผืนผ้าที่มีรูปพระพุทธเจ้าเป็นต้นและแขนงไว้เพื่อบูชา”³⁴

³¹มโน พิสุทธิรัตนานนท์, *สุนทรียวิจิตรกรรมไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2547).

³²สมชาติ มณีโชติ, *จิตรกรรมไทย*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2529).

³³*วารสารมหาจุฬานาครธรรม*, ปีที่ 6, ฉบับที่ 10, 2562.

³⁴ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒*, (กรุงเทพมหานคร: นามมีบุ๊คส์ บัณฑิตเคชั่น, 2546).

ความนิยมทำผ้าพระบฏในทิเบต เรียกกันว่า “ผ้าทังก้า” คำว่า “ทังก้า” มาจากภาษาทิเบต ทัง (Thang) แปลว่า “ธง” กา (Ka) แปลว่า “ภาพวาด” ดังนั้น ทังก้า จึงมีความหมายว่า จิตรกรรมบนผืนธง ประวัติความเป็นมาของทังก้ายังไม่เป็นที่แน่ชัด แต่เท่าที่มีการค้นคว้าและรวบรวมจิตรกรรมทังก้าในแบบอย่างศิลปะทิเบต พบผ้าทังก้าที่เก่าแก่ที่สุดในเนปาล วาดขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑

ผ้าทังก้า เป็นภาพวาดและภาพปักบนผืนผ้าไหม เขียนเป็นรูปของพระพุทธรูปเจ้า, เรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้า (เช่นพระพุทธรูปประวัติหรือชาดก), พระโพธิสัตว์ต่าง ๆ ในพุทธศาสนา หรือเป็นภาพจักรวาลตามคติความเชื่อของพุทธศาสนาวัชรยาน ผ้าทังก้าถือเป็นพุทธศิลป์ชั้นสูงของพุทธศาสนิกชนสายวัชรยาน อันได้แก่ ชาวทิเบต เนปาล ลิกซิม และภูฏาน ทำขึ้นเพื่อเทิดทูนบูชาพระพุทธรูปเจ้า หรือพระโพธิสัตว์องค์ที่ตนเองนับถือ เพื่อใช้เป็นเครื่องหมายในการประกาศธรรม โดยนิยมแขวนไว้ในสถานที่จัดพิธีกรรมในพุทธศาสนา ใช้แทนที่พระพุทธรูปเพื่อเป็นที่เคารพบูชา นอกจากนี้ ผ้าทังก้ายังมีสถานะดั้งยั้งต์ กันภูตผีและวิญญูณร้าย รวมถึงอวิชาความโง่เขลามิให้มาแผ้วพาน และสุดท้ายคือประดับให้พุทธศาสนิกชนกราบไหว้บูชาเพื่อความเป็นสิริมงคล แต่สำหรับภูฏาน รัฐบาลยังกำหนดให้ใช้เป็นเครื่องบรรณาการแต่อาศัยตุกะที่มาจากประเทศที่นับถือพุทธศาสนาอีกด้วย

สันนิษฐานว่าพระบฏเป็นคติในนิยามหายานและแพร่จากอินเดียสู่จีนและญี่ปุ่น สำหรับในไทยนั้นมีหลักฐานปรากฏในจารึกสุโขทัย หลักที่ 106 (วัดช้างล้อม) ปี พ.ศ. 1827 ระบุว่า “...จึงมาตั้งกระทำหอพระปฏิภนธรรมสังวรใจบูชาพระอภิธรรมกับด้วยพระบดจินมาไว้ ได้ปลุกทั้งศรีมหาโพธิอันเป็นจอมบุญจอมศรียอ... พระบดอันหนึ่ง ด้วยสูงได้ 14 ศอกกระทำให้บุญไปแก่มเด็จพระมหาธรรมราชา...” ซึ่งคำว่า “พระบดจิน” นี้อาจสามารถสันนิษฐานได้ว่าพระบฏในไทยได้รับอิทธิพลมาจากจีนทอดหนึ่ง หรืออาจเป็นรูปแบบหนึ่งของพระบฏในไทยก็ได้ โดยการทำผ้าพระบฏถวายวัดนั้นเพื่อบูชาพุทธศาสนาประการหนึ่ง และอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ล่วงลับประการหนึ่ง พระบฏไม่เพียงแต่เป็นวัตถุธรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่สะท้อนสัญลักษณ์ถึงพระพุทธรูปเจ้าแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่พระบฏก็ยังเป็นพุทธศิลป์ที่ทรงคุณค่า เป็นงานทัศนศิลป์จิตรกรรมที่วิจิตรงดงามอย่างมาก³⁵

2.4.3 ด้านประติมากรรม

ประติมากรรม เป็นผลงานศิลปะที่แสดงออกด้วยการสร้างรูปทรง 3 มิติ มีความกว้าง ความยาวหรือความลึก ความสูง มีปริมาตร มีน้ำหนักและกินเนื้อที่ในอากาศ สามารถชื่นชมรับรู้ด้วยการมองเห็นทางสายตา ซึ่งเรียกว่าทัศนศิลป์

พุทธศาสนิกชน มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง จึงเชื่อคำสั่งสอนของพุทธศาสนาอย่างฝังใจ เชื่อในพระรัตนตรัย เชื่อในการกระทำของมนุษย์ว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เชื่อ

³⁵https://www.silpa-mag.com/culture/article_27966,สืบค้นเมื่อ 15/3/2564.

ในความจริง ตลอดจนเชื่อความศักดิ์สิทธิ์ และอภินิหารต่างๆ รูปแบบของประติมากรรม จึงเป็นรูปทรงวัตถุที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อเป็นสิ่งแทนอุดมคติ และความเชื่อที่เป็นนามธรรมออกมาเป็นรูปธรรม ประติมากรรมรูปเคารพ เป็นงานศิลปกรรม เพื่อแสดงความเชื่อทางศาสนาเป็นหลักใหญ่

ประติมากรรมรูปเคารพตามลักษณะ แบ่งการแสดงออกได้ 2 ประเภท คือ ประติมากรรมรูปคน และ ประติมากรรมรูปสัญลักษณ์

1) ประติมากรรมรูปคน ปฏิมากรรมรูปเคารพตามคติทางพุทธศาสนา คือ พระพุทธรูป และพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาท และพระพุทธรูปในพุทธศาสนาเถรวาทหรือเถรวาท ประติมากรรมรูปคนที่สร้างขึ้นเพื่อเคารพบูชา นี้ ถือการสร้างพระพุทธรูปเป็นปฏิมากรรมรูปคนที่สำคัญ และมีการสร้างสรรค์เป็นจำนวนมากที่สุดนับจากอดีตจนถึงปัจจุบัน พระพุทธรูปเปรียบเสมือนหัวใจของศิลปวัตถุทางศาสนา เพราะเป็นอุเทสเจดีย์ที่สร้างขึ้น เพื่อให้รำลึกถึงพระพุทธเจ้า และเพื่อน้อมใจให้พุทธศาสนิกชน ได้ระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ จึงกำหนดแบบท่าทางของพระพุทธรูปเป็นปางต่าง ๆ ตามพุทธประวัติ เช่น พระพุทธรูปปางมารวิชัย กำหนดรูปพระองค์ประทับขัดสมาธิ พระหัตถ์ขวาวางคว่ำอยู่บนพระชานุ (เข่า) พระหัตถ์ซ้ายวางหงายอยู่บนพระเพลา (หน้าตัก) แสดงเหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติ ตอนที่พระองค์ขึ้นวิพระหัตถ์ขวาลงพื้นดิน เพื่ออัญแม่พระธรณีให้มาเป็นพยานว่า พระองค์ทรงบำเพ็ญบุญบารมีมากมายในอดีตชาติ สมควรแก่พระรัตนบัลลังก์ ที่พระองค์ประทับอยู่ เพื่อตรัสรู้ มิใช่พระยาวัสวดีมารซึ่งมาผจญเพื่อชิงสิทธินั้น เรื่องราวอันเป็นบุคลาธิษฐานได้รับการกำหนดแบบเป็นรูปธรรมขึ้น เป็นปางต่าง ๆ การกำหนดแบบท่าทางของพระพุทธรูปเช่นนี้ ถือเป็นกฎเกณฑ์มานานแล้วในประเทศอินเดีย แล้วสืบทอดมาสู่ศิลปะของประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพุทธศาสนา และรับอิทธิพลของศิลปะนั้น ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันด้วย

พระพุทธรูปเป็นรูปเปรียบ หรือรูปแทนองค์พระพุทธเจ้า แต่ไม่ได้หมายความว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีพระพุทธรูปลักษณะดังพระพุทธรูป ข้างส่วนใหญ่มักศึกษาธรรม จนเข้าถึงแก่นแท้สามารถสร้างพระพุทธรูปได้งดงาม รวมพระลักษณะของพระองค์เข้าด้วยหลักธรรม ที่แสดงความรู้แจ้ง เห็นจริง การบรรลุพระอรหัตผล การสร้างพระพุทธรูปมิได้มุ่งหมายแสดงคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าแต่เพียงส่วนเดียว แต่ต้องทำให้งาม เพราะพระพุทธรูปเป็นศูนย์รวมจิตใจของศาสนิกชนเพื่อกราบไหว้บูชา สิ่งที่แฝงอยู่ในองค์พระพุทธรูป เป็นปรัชญาต่าง ๆ ถ่ายทอดนามธรรมผ่านรูปธรรมคือถ่ายทอดผ่านปางต่าง ๆ ของปฏิมากรรมนั้น ๆ ดังเช่น พระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ปางดูรายของมหายาน หรือ เมื่อเรามองดูพระพุทธรูป นอกจากจะทำให้ผู้ดูรำลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ปฏิมากรรมยังแสดงคุณค่าความงามทุกส่วน ตั้งแต่ปลายพระบาทจรดปลายพระรัศมี แสดงความสมบูรณ์ลงตัวของธาตุต่างๆ (องค์ประกอบ) ทางทัศนศิลป์ ทั้งเส้นรูปนอกที่อ่อนหวานประสานกลมกลืนกับเส้นที่แบ่งส่วนต่าง ๆ ภายในขององค์พระพุทธรูป ปริมาตรความนูนโค้งเว้าของส่วนต่าง ๆ ที่เปล่งปลั่งกลมกลึง พื้นผิวขององค์พระปฏิมา ล้วนก่อให้เกิดรูปร่าง และรูปทรงที่ให้ความรู้สึกถึง

ความอุดมสมบูรณ์พูนสุข ให้ความรู้สึกอิ่มเอิบใจ ทศนธาตุทุกสิ่งประสานกันเป็นเอกภาพ สร้างคุณค่า ความงามทางศิลปะอย่างเต็มที่ ปฏิมากรรมพระพุทธรูปเป็นปฏิมากรรมรูปคน หรือเลียนแบบคน แต่เน้นความงามที่ถือเอาคุณค่าทางสุนทรียภาพเป็นสำคัญ โดยไม่ถือความถูกต้องของความงามตามระบบร่างกายมนุษย์ ที่เป็นอยู่ในธรรมชาติจริง ๆ ประสงค์สะท้อนความงามให้รูปลักษณะที่ต้องตาต้องใจ เป็นสิ่งเจริญศรัทธา อิ่มเอิบใจ น่ากราบไหว้บูชา แสดงรสนิยม คตินิยม และความเป็นเชื้อชาติในงานปฏิมากรรมไว้ได้อย่างชัดเจนยิ่ง

2) ประติมากรรมรูปสัญลักษณ์ ภายหลังพระพุทธรองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ได้มีการสร้างรูปเคารพแสดงเรื่องราวทางพุทธศาสนาเป็นพุทธประวัติขึ้น การสร้างพระพุทธรูปเป็นรูปเคารพในประเทศอินเดียสมัยนั้น เป็นของต้องห้าม บรรดาศิลปินชาวอินเดียคิดหาทางสร้างรูปเคารพเป็นสัญลักษณ์ แสดงเรื่องราวต่าง ๆ ของพระพุทธรองค์ขึ้น โดยไม่ทำเป็นพระพุทธรูป การสร้างรูปสัญลักษณ์นี้ แม้เมื่อมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรก ในแคว้นคันทาราชาลัวร์ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๓๗๐ โดยชนชาติกรีกที่นับถือพุทธศาสนา และการสร้างพระพุทธรูป แพร่หลายไปในที่ต่าง ๆ ที่นับถือศาสนาพุทธ และการสร้างรูปเคารพ ที่เป็นรูปสัญลักษณ์ยังคงทำสืบทอดกันมาทุกยุคทุกสมัย แม้จะไม่มีจำนวนมากเท่าการสร้างพระพุทธรูป และเทวรูปก็ตาม ประติมากรรมรูปสัญลักษณ์จะสร้างขึ้น เพื่อสะท้อนพุทธประวัติตอนสำคัญ ๆ เมื่อพุทธศาสนิกชนเห็น ก็จะเข้าใจความหมายของรูปสัญลักษณ์นั้น ได้ลึกซึ้งเป็นอย่างดี เช่น ธรรมจักรสลักหิน เป็นประติมากรรมรูปสัญลักษณ์เครื่องหมายแห่งการปฐมเทศนา, ธรรมจักรและกวางหมอบ เป็นเครื่องหมายแห่งการปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน, ดอกบัว เป็นเครื่องหมายแห่งการประสูติ, บัลลังก์และต้นโพธิ์ เป็นเครื่องหมายแห่งการตรัสรู้, สถูป เป็นเครื่องหมายแห่งปรินิพพาน, นอกจากรูปสัญลักษณ์ที่กล่าวมาแล้ว ยังมีรูปสัญลักษณ์อื่นที่ช่างชาวพุทธศาสนานิยมสร้างกันมากคือ รอยพระพุทธรบาท อันเป็นเครื่องหมายแห่งการประทับรอยแห่งพุทธศาสนาขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าลงบนผืนแผ่นดิน ที่พระธรรมของพระองค์เผยแพร่ออกไปถึง, ใบเสมา เป็นสัญลักษณ์แห่งการสมมติกำหนดเขตชั้นตีสี่ส่วนที่เป็นพุทธาวาสแดนบริสุทธิ์แห่งศาสนา, พระเครื่องเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรเจ้าปางต่างๆ ขนาดเล็ก สำหรับติดตัวไว้ เพื่อเคารพบูชา

2.4.4 ด้านวรรณกรรม

วรรณกรรม หมายถึง งานเขียนที่แต่งขึ้น หรืองานศิลปะ ที่เป็นผลงานอันเกิดจากการคิด และจินตนาการ แล้วเรียบเรียง นำมาบอกเล่า บันทึก ขับร้อง หรือสื่อออกมาด้วยกลวิธีต่าง ๆ โดยทั่วไปแล้ว จะแบ่งวรรณกรรมเป็น 2 ประเภท คือ วรรณกรรมลายลักษณ์ เป็นวรรณกรรมที่บันทึกเป็นตัวหนังสือ และวรรณกรรมมุขปาฐะ อันได้แก่วรรณกรรมที่เล่าด้วยปาก ไม่ได้จดบันทึก

วรรณกรรมเป็นผลงานศิลปะที่แสดงออกด้วยการใช้ภาษา เพื่อการสื่อสารเรื่องราวให้เข้าใจระหว่างมนุษย์ ภาษาเป็นสิ่งที่มนุษย์คิดค้น และสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อใช้สื่อความหมาย ความงามหรือศิลปะในการใช้ภาษาขึ้นอยู่กับ การใช้ภาษาให้ถูกต้อง ชัดเจน และ เหมาะสมกับเวลา โอกาส และ

บุคคล นอกจากนี้ ภาษาแต่ละภาษายังสามารถปรุงแต่ง ให้เกิดความเหมาะสม ไพเราะ หรือสวยงามได้ นอกจากนี้ ยังมีการบัญญัติคำราชาศัพท์ คำสุภาพ ขึ้นมาใช้ได้อย่างเหมาะสม แสดงให้เห็นวัฒนธรรมที่เป็นเลิศทางการใช้ภาษาที่ควรดำรงและยึดถือต่อไป

วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา หมายถึง วรรณกรรมที่เขียนขึ้นโดยอาศัยเนื้อหา สาระ หรือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาตลอดจนนำบุคคลต่าง ๆ ในศาสนาได้แก่ศาสดาสาวก และผู้เกี่ยวข้องมาเป็นแก่นเรื่อง หรืออาจรวมถึงเรื่องราวที่คิดแต่งขึ้นใหม่ให้เป็นเรื่องในศาสนา ทั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อกล่อมเกลาจิตใจของบุคคลให้ดีขึ้น มนุษย์ หมายถึงผู้มีจิตใจสูงและมีคุณธรรม รู้จักบาป บุญ คุณโทษ รู้จักสุข รู้จักทุกข์ รู้จักดี รู้จักชั่ว รู้จักเหตุ รู้จักผล สิ่งไหนควร สิ่งไหนไม่ควร รู้จักวิธีดำเนินชีวิตอยู่ในท่ามกลางสังคมได้อย่างสันติสุขโดยไม่เบียดเบียนตนเองและคนอื่น วรรณกรรมที่เขียนขึ้นเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับคติสอนใจคน ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งวัฒนธรรมทางจิตใจ วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ปรากฏออกมาทั้งที่ได้รับการถ่ายทอดจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ชาดกต่าง ๆ โดยตรง และที่นักปราชญ์รุ่นหลังได้ประพันธ์ และมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมที่เขียนขึ้นมาภายหลัง ผู้เขียนวรรณกรรมในเรื่องนั้น ๆ จะนำเอาเรื่องราวต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคำสอนทางพระพุทธศาสนาแต่งขึ้นใหม่ (ยกเว้นพระไตรปิฎก) เป็นคำประพันธ์ชนิดต่าง ๆ เรื่องที่แต่งขึ้นใหม่มีต้นเค้าของเรื่องเดิมอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา บางครั้งผู้แต่งอาจจะเพิ่มเติมเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อของสังคมที่ผู้แต่งเข้าไปปฏิสัมพันธ์อยู่ด้วยมาไว้ในวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในภายหลัง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะอธิบายหลักการทางพระพุทธศาสนาให้คนในสังคมนั้น ๆ เข้าใจได้ง่ายขึ้น เรื่องราวเหล่านี้จะมีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนาไม่ด้านใดด้านหนึ่งตามความเหมาะสม ซึ่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1) วรรณกรรมที่นำเนื้อหามาจากพระไตรปิฎกหรือจากคัมภีร์อื่น ๆ โดยตรง มาแต่งหรือแปลใหม่ โดยศาสนธรรมหรือคำสอนทางพระพุทธศาสนาลงไป เช่น พระสูตรต่าง ๆ ของนิกายมหายานวัชรยาน เป็นต้น

2) วรรณคดีที่นำแนวคิดทางพระพุทธศาสนามาแต่ง เพื่อแสดงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา หรือบันทึกเหตุการณ์บางอย่างแทรกความรู้สึคนักคิด และจินตนาการของผู้แต่งลงไป

2.5 สรุปพุทธศิลป์

งานศิลปะประเภทต่าง ๆ ทั้งในด้าน สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อส่งเสริมการเผยแพร่และการปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาโดยตรง และเป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนใน แนวทางที่ตีมตามหลักธรรมของพุทธศาสนา โดยสิ่งที่มีผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิด เรียกได้ว่าเป็นปรัชญาศิลปะในงานพุทธศิลป์ คืองานศิลปะที่มีธรรมะในศาสนาพุทธอยู่ในงานศิลปะนั้นซึ่งมีอยู่

หลายรูปแบบทั้งในรูปแบบของงานศิลปวัตถุหรือพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งจะมีหลักธรรมสอดแทรกอยู่ โดยแบ่งศึกษาออกเป็นประเภทต่าง ๆ ทั้งพระพุทธรูป สถูปเจดีย์ อาคารสถานที่ และวัตถุสิ่งของ จึงสามารถกล่าวได้ว่า งานศิลปกรรมเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์ทางพุทธศาสนา งานพุทธศิลป์จึงแฝงด้วยหลักพุทธปรัชญาและพุทธธรรมคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นสื่อในการสอนและเผยแผ่พุทธศาสนาในรูปแบบหนึ่ง.

ศิลปะคือการสะท้อนของจิตใจคนออกมาเป็นรูป (Form) และในขณะที่เดียวกันในมุกกลับศิลปะสะท้อนให้เห็นถึงชีวิต และชีวิตสะท้อนให้เห็นศิลปะ ศิลปะสามารถเป็นสื่อให้เราเข้าถึงความดีและความจริงได้กล่าวคือ บันดาลใจให้เกิดศรัทธาในสิ่งดีงาม หรือน้อมใจให้เกิดความสงบ เกิดกำลังใจ ใฝ่ฝันอย่างมั่นคงในอุดมคติอีกทั้งสามารถเปิดเผยความจริงของชีวิตให้เราได้ประจักษ์ รู้เท่าทันมา ยาจจนละวางได้ศิลปะชั้นครูยังสามารถยกจิตสู่สภาวะเหนือโลกเหนือสามัญ (Transcendence) คือสภาวะที่จิตได้สัมผัสกับความจริงขั้นสูงสุดหรือปรมาตม์ เช่น ความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติและจักรวาล สภาวะที่อึดตื้อตัวตนได้เลือนหาย ไม่มีเส้น แบ่งระหว่างฉันกับโลกอีกต่อไป อยู่เหนือสมมติบัญญัติหรือความจริงแบบทวินิยม (Dualism) เป็นสภาวะที่จิตเปี่ยมด้วยเมตตากรุณาอย่างไม่มีประมาณ ศิลปะสามารถเป็นสื่อนำผู้คนเข้าถึงมิติที่ลึกซึ้งสูงสุดในทางศาสนธรรม เป็นจุดเชื่อมบรรจบระหว่างศิลปะกับพุทธศาสนา คือการสื่อสารด้วยศรัทธาต่อพุทธศิลป์นั่นเอง

พุทธศิลป์ เป็นสื่อที่น้อมนำศรัทธาและทรงคุณค่า เป็นแหล่งความรู้ เป็นศูนย์รวมจิตใจ ที่มีคุณค่าความสำคัญในฐานะเป็นที่พึ่งทางจิตใจ โดยเฉพาะพุทธศิลป์ที่เป็นพระพุทธรูปเป็นที่พึ่งทางจิตใจของชาวพุทธ สร้างขวัญกำลังใจแก่ ผู้ต้องการกำลังใจ เป็นสัญลักษณ์ของความดีงาม และเป็นทางแห่งการทำบุญกุศลของชาวพุทธ ชาวพุทธจะอาศัยพุทธศิลป์เป็นเครื่องสักการบูชา อันเป็นเครื่องน้อมนำไปสู่การศึกษาและปฏิบัติธรรม การสร้างพระ การสร้างสถูปเจดีย์ การบูรณะซ่อมแซม ซึ่งถือเป็นกุศลหลักทางพระพุทธศาสนา

ดังนั้น พุทธศิลป์จึงเป็นงานศิลปะที่สร้างขึ้นมาเพื่อเป็นการอุทิศ และรับใช้ด้านพุทธศาสนา โดยตรง ก่อให้เกิดความศรัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา โดยอาศัยองค์รวมของการสืบทอดอายุพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบไป

บทที่ 3

พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

ในการศึกษาเรื่อง วิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ ผู้วิจัยได้รวบรวมแนวคิดทฤษฎีตลอดถึงเอกสาร หนังสือ ตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา ดังนี้

- 3.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับลัทธิตันตระ
- 3.2 กำเนิดและพัฒนาการของพุทธศาสนาลัทธิตันตระ
- 3.3 การเผยแผ่นิกายพุทธตันตรยาน
- 3.4 พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ
- 3.5 สรूपพุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

3.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับลัทธิตันตระ

วัตถุประสงค์ของพุทธศาสนาลัทธิตันตระมุ่งความแห่ง สุญญตา ซึ่งเป็นสภาวะไม่มีอะไรสร้าง ไม่มีอะไรปรุงแต่ง สุญญตามีอยู่ก่อนการสร้างและพ้นจากการสร้างทั้งปวง การบรรลุความรู้สูงสุดนี้เป็นปัญญาหรือความรู้สูงสุด คือการตรัสรู้ กล่าวคือ ถ้าปัญญา (สุญญตา) หรือคุณธรรมฝ่ายสตรี ซึ่งเป็นสภาวะสถิต และครอบงำสิ่งทั้งปวง เป็นบ่อเกิดแห่งสิ่งทั้งปวง และเป็นที่รวมลงแห่งสิ่งทั้งปวงได้กลมกลืนกับคุณธรรมฝ่ายบุรุษ ซึ่งเป็นสภาวะจรณะอันมีความรักและความกรุณาไม่มีประมาณแล้ว บุคคลก็จะบรรลุความเป็นพุทธะโดยสมบูรณ์ ปัญญาที่ปราศจากศรัทธา ความรู้ปราศจากความรัก และเหตุผลที่ปราศจากความกรุณา ย่อมนำไปสู่ความศูนย์เปล่า ความร้ายแรงความสลายแห่งจิตใจ และความว่างเปล่า ส่วนศรัทธาที่ปราศจากเหตุผล ความรักที่ปราศจากความรู้ และความกรุณา ที่ปราศจากปัญญา ย่อมนำไปสู่ความยุ่งยาก ความเสื่อมสลาย แต่ถ้าคุณธรรมทั้งสองฝ่าย คือ ความกรุณา กับ เหตุผลรวมกัน ศรัทธากับปัญญารวมกัน ความรักสูงสุดกับความรู้ลึกซึ้งที่สุดรวมกัน ในที่นั้นย่อมมีความสมบูรณ์ และบรรลุภาวะแห่งความตรัสรู้อันสูงสุด

ในพุทธตันตระนิกายวัชรยาน มุทราแปลว่าสัญลักษณ์แห่งการตรัสรู้ คือคุณสมบัติของสิ่งซึ่งทำให้พระพุทธรูปเจ้าในอดีต เป็นพระพุทธรูปเจ้า ดังนั้น มุทราคือสัญลักษณ์แห่งพุทธภาวะของพระพุทธรูปเจ้าในอดีต หลักสุดท้ายคือ เมถุน เมถุนในพุทธวัชรยาน เป็นการปฏิบัติสมาธิจิตด้วยการ รวม ปัญญาและอุบายเข้าด้วยกัน เป็นการ เสพเมถุนภายในจิตของผู้ปฏิบัติเองคนเดียว ผู้รู้ (พุทธะ) รวมเป็นอันเดียวกันกับความรู้ของตน กระบวนการแห่งความตรัสรู้จึงแสดงด้วยสัญลักษณ์ที่ชัดเจนที่สุด นั่นคือการรวมกันระหว่างชายกับหญิง ด้วยความรักอันสูงสุด ในความรักนั้น อุบายแสดงเป็นเพศชาย ปัญญา

แสดงเป็นเพศหญิง เช่นเดียวกับบุรุษและภรรยาของเขา รวมเป็นอันเดียวกันด้วยความรัก และการรวมเป็นอันเดียวกันนี้ ก่อให้เกิดความสุขสูงสุดอันอธิบายไม่ได้ เพราะฉะนั้น ธรรมานีพุทธะ (พระพุทธรเจ้าในอุดมคติซึ่งปรากฏในการทำสมาธิ) และธรรมานีโพธิสัตว์จึงถูกแสดงว่ารวมกับปัญญาของตน ปัญญา นั้นใช้สัญลักษณ์แทนเป็นรูปเทพี ซึ่งเป็นที่รวมแห่งความรู้อันสูงสุด ส่วนธรรมานีพุทธะ และธรรมานีโพธิสัตว์ใช้สัญลักษณ์แทนรูปเทพเจ้า ซึ่งเป็นที่รวมแห่งอุปายให้ถึงความตรัสรู้หรือเป็นที่รวมแห่งความรัก และความกรุณาหาประมาณมิได้ นี่เป็นการเป็นการประยุกต์หลักซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อระบบตันตระ ของพุทธศาสนาทั้งหมด ก็เห็นได้ชัดเจนว่า ทรรศนะเรื่องศักดิ์นั้น มิได้มีอยู่ในพระพุทธศาสนา

ตามกำเนิดและพัฒนาการของลัทธิตันตระไม่ได้มีความประสงค์ที่จะสร้างระบบปรัชญาขึ้นมาใหม่ แต่เมื่อมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ทำให้มีแนวคิดเกิดเป็นระบบขึ้น ซึ่งต่อมาได้มีนักวิชาการจำแนกระบบความคิดแบบวัชรตันตระออกเป็นปรัชญาแขนงต่าง ๆ จึงจำแนกปรัชญาของลัทธิตันตระออกเป็นสาขาต่าง ๆ โดยมีแนวคิดหลัก คือ

3.1.1 ด้านอภิปรัชญา ถือว่าสิ่งจริงสูงสุด คือ อาทิพุทธะ (Adibuddha) ส่วนใหญ่พบในเนปาลและชาว¹ เป็นพระพุทธรเจ้าที่ทรงอุปติมาพร้อมทั้งโลกและประจำอยู่ชั่วนิรันดร เท่ากับเป็นต้นกำเนิดของพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย คตินิยมการนับถืออาทิพุทธะนี้เกิดขึ้น อาทิพุทธะคือ พระสยัมภู (Self-existent) เกิดเองเป็นเองพร้อมทั้งโลก ไม่มีเบื้องต้นไม่มีที่สุด ปรากฏพระกายในแสงเปลวเพลิง ซึ่งปรากฏเป็นรัศมีพุ่งขึ้นจากดอกบัว นิกายไอศวาริกเรียกอาทิพุทธะว่า “อิศวร” นิกายสวาภาวิกเรียกว่า “สวาภาวะ” แต่มีหลายนิกายที่เรียกว่า “ไวโรจนะ” “วัชนปาณี” “วัชราร” “วัชรสัตว์” หรือ “วัชรมัณจุศรี”² อาทิพุทธะไม่ได้ดำรงอยู่ในฐานะผู้สร้างโลกเหมือนกับความสำเร็จของศาสนาประเภทเทวนิยม แต่อาทิพุทธะเกิดมาพร้อมทั้งโลก เป็นต้นกำเนิดของพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ต่อมาได้มีชื่อต่างกันไปตามความเชื่อของแต่ละนิกาย แต่ชื่อเหล่านั้นมีความหมายเดียวกัน คือ พระองค์ทรงเป็นต้นตอของพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย

เนื่องจากว่าอาทิพุทธะเป็นพระพุทธรเจ้าที่ยิ่งใหญ่ คนสามัญทั่วไปไม่สามารถเข้าถึงพระองค์ได้ พระองค์จึงมีพระเมตตาอย่างหาประมาณมิได้จึงทรงอวตารมาเป็นพระพุทธรเจ้าปางต่าง ๆ เพื่อทำหน้าที่ปกป้อง และให้ธรรมะแก่สัตว์โลกทั้งหลาย ธรรมานีพุทธะจึงเป็นองค์อวตารภาคแสดง เป็นพลังสร้างสรรค์ของอาทิพุทธะ ไม่สามารถแยกเป็นอิสระได้ เพียงแต่ทำหน้าที่แทน ทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นเป็นปุคลา- ธิฐานของอาทิพุทธะเท่านั้น ธรรมานีพุทธะเป็นพระพุทธรเจ้าที่ชนิดพิเศษที่ไม่จำเป็นต้องผ่านการเป็นพระโพธิสัตว์ พระองค์ไม่ใช่ผู้สร้างสรรค์สิ่งใด หน้าที่การสร้างสรรค์โลกเป็นของเทวโพธิสัตว์ผู้เป็นเหล่ากอของธรรมานีพุทธะอีกทอดหนึ่ง

¹Encyclopedia of Buddhism, Vol. 1, Ceylon: The Government Press Ceylon, 1961, p.231.

²พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ, พุทธปรัชญา สารและพัฒนาการ, 2544, หน้า 244.

พุทธศาสนาดั้งเดิมเห็นว่า โลกประกอบด้วยชั้นห้า ทฤษฎีโยยานีพุทธะนี้ได้รับการเผยแพร่ในราว พ.ศ. 800 เกิดมาจากทฤษฎีสี่สสารภาวะของชั้นห้า เป็นการอธิบายว่า สรรพสิ่งประกอบด้วยชั้นห้า แต่ในชั้นห้ายังมีภาวะของโยยานีพุทธะประกอบอยู่ด้วย ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และชั้นเหล่านี้ที่มีโยยานีพุทธะประจำอยู่ ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเทวโพธิสัตว์ ที่ปรากฏในวรรณกรรมของวัชรยาน ชื่อคฤหสมามมี 5 พระองค์ คือ (1) พระไวโรจนะ (2) พระอักโษภยะ (3) พระรัตนสัมภาวะ (4) พระอามิตาภะ (5) พระอโมฆสิทธิ³ ทำหน้าที่สร้างสรรคโลก 5 ประเภทคือ (1) ตระกูลโทสะ (2) ตระกูลโมหะ (3) ตระกูลราคะ (4) ตระกูลจินตามณี (5) ตระกูลสมยะ การปฏิบัติธรรมของศาสนิกผู้ที่มีความศรัทธาตระกูลเทพทั้ง 5 นี้เท่านั้นที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรมเพื่อความหลุดพ้นตามทฤษฎี เมื่อเวลาผ่านไป โยยานีพุทธะได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นปฐมเทพ ในราว พ.ศ. 1500 ได้เกิดแนวคิดทฤษฎีวัชรธรรมในรูปแห่งเอกเทวนิยม เป็นต้นกำเนิดของโยยานีพุทธทั้งหลายขึ้น เมื่ออาทิพุทธะสำแดงตนในร่างมนุษย์มีชื่อว่าวัชรธรรมปรากฏอยู่สองลักษณะ คือ รูปเดี่ยวและรูปคู่

มันตรระคมต์ศักดิ์สิทธิ์ในระดับปัจเจก แต่ละพยางค์มุ่งถึงภูมิ หรือธาตุ แต่ละอย่างที่อยู่ในตัวมนุษย์แต่ละคน ซึ่งอยู่ในระดับโลกิยภูมิ ในขณะที่ภูมิที่เหลืออีกสี่คือ สาวกภูมิ ปัจเจกภูมิ โพธิสัตว์ภูมิ และพุทธภูมิ จัดอยู่ในปากฝั่งโลกุตตรภูมิ มนุษย์ทุกคนหรือแม้กระทั่งสรรพสัตว์ย่อมมีภูมิทั้งสิบอยู่ในตัว จะแสดงตัวออกมาเมื่อกาลและเทศะเหมาะสม มันตรระศักดิ์สิทธิ์นี้เป็นอุปกรณ์เชื่อมโยงระหว่างโลกิยภูมิและโลกุตตรภูมิ ทั้งที่อยู่ในตัวและนอกตัว พยางค์ คือ คำพูดที่มีความสำคัญซึ่งสร้างความแตกต่างระหว่างมนุษย์กับสัตว์อื่น ๆ คำพูดโดยทั่วไป คือ แก่นของความเป็นมนุษย์ คำพูดที่เป็นมันตรระศักดิ์สิทธิ์ย่อมมีนัยแสดงถึงแก่นแท้ของความเป็นมนุษย์ เป็นเครื่องหมายของจิตใจ⁴

พุทธตันตระถือว่า ปรากฏการณ์คือภาพสะท้อนให้เห็นสิ่งสูงสุดมี 2 อย่าง คือ 1) อันติมะจิต 2) ปรัชญาและอุบายที่รวมกันอย่างแบ่งแยกมิได้⁵ วัชรยานเน้นความกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งที่ตรงกันข้ามถือปรัชญาสหภาพนิยม (Unificationism) เป้าหมายคือการกำจัดทวิภาวะ หรือ ทวิภาวะเพื่อเข้าถึงทวิภาวะ หรือ อทวิภาวะ (Non-Duality) อทวิภาวะ คือ การรวมเป็นหนึ่งระหว่างจิตกับวัตถุ จุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติโยคะ คือเพื่อรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้ (Subject) และสิ่งที่ถูกรู้ (Object) การกำจัดความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ต่อมาจึงมีการพัฒนาเป็นแนวความคิดเรื่องปรัชญากับกรูณา พัฒนากรูณา (Male) อยู่ในฐานะเป็นผู้รู้ หรือผู้กระทำพัฒนาปรัชญา (Female) ให้อยู่ในฐานะเป็นผู้ถูกรู้ การรวมกันอย่างกลมกลืนระหว่างกรูณา กับปรัชญา เรียกว่า “อทวิภาวะ”

³เรื่องเดียวกัน.

⁴พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ, *อารยธรรมพุทธศาสนาในทิเบต*, กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, 2547, หน้า 243.

⁵วัชรดารา อมิตาภพร, การกลับชาติมาเกิดในพุทธศาสนา นิกายวัชรยานแบบทิเบต, *วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*, ปีที่ 4, ฉบับที่ 2, กรกฎาคม- ธันวาคม 2561, หน้า 32-45.

คือ ความไม่แบ่งแยกปรากฏการณ์ที่เป็นซ้ายขวา บวกหรือลบ ที่เกิดจากการมองที่แบ่งแยก และสาเหตุที่ทำให้เกิดการมองที่แบ่งแยกเพราะว่าพลังกรุณาและปรัชญาไม่ประสานกัน ปรัชญามองอย่างแบ่งแยก ในขณะที่กรูณามองอย่างรวมกัน แต่การรวมกันอย่างสนิทไม่เกิดขึ้น เพราะว่ามีพลังปรัชญาสอดแทรกอยู่⁶ เมื่อใดที่กำจัดพลังปรัชญาออกจากจิตได้ ก็จะเข้าสู่ภาวะแห่งความเป็นหนึ่งเดียว คือ “อทวยะ”

เนื่องจากว่าพุทธตันตระมีความหยابความละเอียดนี้เอง จึงมีความเชื่อหลายระดับความหยابและความละเอียดที่ตันตระนำมาอธิบายในเรื่องตรีกายของพระพุทธเจ้า ซึ่งทางมหายานกำหนดเป็นปรัชญาคือ

- 1) ธรรมกาย คือ โพธิจิตที่ละเอียดอ่อนอันลึกซึ้งที่สุดที่ปรากฏอยู่ในโลก
- 2) สัมโภคกาย คือ พุทธภาวะที่ละเอียดอ่อน อันปรากฏอยู่ในพุทธเกษตร หรือแดนสุขาวดีอันพระโพธิสัตว์ที่เข้าถึงปรมาตถบารมีแล้วจึงจะรับรู้คุณวิเศษที่ละเอียดนี้ได้
- 3) นิรมานกาย คือ พระโณมของพระพุทธองค์ที่ปรากฏในโลกต่าง ๆ ทั้งโลกนี้และโลกสวรรค์ เช่น คราวเสด็จไปโปรดพระพุทธมารดา⁷

หลักสำคัญของตันตระยานคือการแปรสภาพของกายทั้งสามอย่างธรรมดาสัมมัญของมนุษย์ให้เข้าสู่ตรีกายนั่นเอง⁸ ธยานีโพธิสัตว์คือพลังสร้างสรรค์ที่กระจายออกมาจากธยานีพุทธะ ทำหน้าที่แปลงนโยบายหลักเป็นนโยบายย่อยมี 6 องค์⁹ คือ

- 1) พระอวโลกิเตศวร หรือ ปัทมปาณี เป็นตรีกายของอามิตาภะพุทธเจ้า
- 2) พระสมันตภัทระ เป็นตรีกายของพระไวโรจนะพุทธะ
- 3) พระวัชรปาณี เป็นตรีกายของพระอักโษภยะพุทธเจ้า
- 4) พระรัตนปาณี เป็นตรีกายของพระรัตนสัมภวะพุทธเจ้า
- 5) พระวิศวาปาณี เป็นตรีกายของพระอโมฆสิทธิ์ะพุทธเจ้า
- 6) พระมนุषีโพธิโพธิสัตว์ ทำหน้าที่น่านโยบายของพระธยานีโพธิสัตว์ไปปฏิบัติในสถานการณ์จริง เพื่อประโยชน์สูงสุดของมหาชนที่ได้รับความทุกข์เดือดร้อนมี 2 ประเภท ได้แก่ อนิยตมานุषีโพธิสัตว์ คือ ผู้ที่บำเพ็ญยังไม่ถึงภูมิที่สิบ มีมุทิตาและธรรมเมฆา และ นิยตมานุषีโพธิสัตว์ คือ ผู้ที่บำเพ็ญบารมีถึงภูมิหนึ่งในบรรดาภูมิสิบ

⁶พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ, *พุทธปรัชญา สาระและพัฒนาการ*, 2544, หน้า 243.

⁷ส.ศิวรักษ์, *พุทธตันตระหรือวัชรยาน*, หน้า 7.

⁸ส.ศิวรักษ์, *วาทะทะเลลลามะ*, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ไทย-ทิเบต, 2533), หน้า 77.

⁹พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ, *พุทธปรัชญา สาระและพัฒนาการ*, 2544, หน้า 247.

3.1.2 ด้านญาณวิทยา คือทฤษฎีที่ว่าด้วยความรู้ของพุทธต้นตระกูลไม่ได้แตกต่างพุทธศาสนิกายอื่นมากนัก เพราะความรู้พื้นฐานมาจากการปฏิบัติสมาธิภาวนาเหมือนกัน แต่ข้อปลีกย่อยในการแสวงหาความรู้ว่าจะดูแปลกกว่านิกายอื่น ๆ ทั่วไป เพราะว่าความรู้ได้มาจาก “การปฏิบัติตันตระ ซึ่งบุคคลจะเข้าถึงได้ก็ต้องมีพื้นฐานที่มั่นคงในมรรควิธีจากพระสูตร (ความรู้แบบเถรวาท) ซึ่งประกอบด้วยสัมมาทิฐิในเรื่องสุญญตา ซึ่งความว่างนี้เป็นสภาพที่โยคีผู้บำเพ็ญบรรลุนิสภาวะจิตในระดับรูปฌานและอรุฌาน แม้จะไม่หมดกิเลส ก็ถือว่ามีความว่าง¹⁰ ตระหนักในความมุ่งมั่นที่จะตรัสรู้ เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์บนพื้นฐานของความเมตตากรุณา¹¹ ความรู้ที่สูงที่สุดก็คือความรู้ในการขจัดกิเลสให้หมดสิ้นไปจากจิตใจได้ จากนั้นจึงช่วยชี้แนวทางแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งก็เป็นไปตามอุดมคติของพุทธศาสนาทุกนิกาย

ตันตระยังสอนถึงธรรมชาติของมนุษย์ทั้งหมดว่า มนุษย์นั้นมีใช่เป็นเพียงสัตว์ที่ใช้ปัญญา แต่เป็นสัตว์ที่ใช้อารมณ์ด้วย และเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า ในชีวิตประจำวัน คนเราใช้อารมณ์มากกว่าการใช้ปัญญาหลายเท่า ความรู้ที่เกิดกับมนุษย์จึงไม่ใช่ความรู้ที่เกิดจากกระบวนการแสวงหาทางปัญญาเท่านั้น แต่ยังประกอบด้วยกระบวนการเกี่ยวกับอารมณ์ด้วยการเข้าถึงพุทธภาวะโดยนัยแห่งตันตระ ต้องทำความเข้าใจว่านามกับรูปแยกออกเป็นสามสภาพ คือ ชั้นหยาบ ชั้นละเอียด และชั้นละเอียดอ่อนที่สุด ร่างกายคือความหยาบของรูป ในขณะที่ความรับรู้ของเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ขณะตื่นอยู่คือความหยาบของนาม ความละเอียดของรูปนั้น คือพลังของร่างกายอันได้แก่ลมปราณ และช่องทางเดินแห่งลมปราณ (นาทิ) และจุดที่ลมปราณออกจากร่างกาย (จักร) ในส่วนของนามคือความฝัน ความละเอียดอ่อนของรูปคือจุดหยุดพลังของร่างกาย ที่เรียกว่า ฟินทุ ตั้งอยู่ ณ หทัยวัตถุ โดยที่ในทาง นาม คือ ปราบกฏการณ์ขณะหลับที่รับรู้ไม่ได้โดยความฝัน

ตันทรยานถือว่า ทางด้านพระสูตรกล่าวถึงนามรูป จำเพาะแต่ในระดับความหยาบ คือ การเอ่ยถึงกายและความรู้สึกนึกคิดในขณะที่ยังตื่นอยู่เท่านั้น แต่ตันตระเน้นที่นามรูปในระดับที่ละเอียดและละเอียดอ่อนที่สุดเป็นประการสำคัญ ถ้าเข้าใจสามขั้นตอนดังกล่าว จะเข้าถึงปัญญาในนามและรูปอย่างถ่องแท้ กล่าวคือ เฉพาะชั้นหยาบเท่านั้นที่นามต่างจากรูป แต่ในชั้นละเอียดนั้น จิตดูแตกต่างไปจากพลัง แต่ก็ยังเป็นพลังของร่างกายอยู่ด้วย ที่ได้มีความคิดหรือมีจิตสำนึก แสดงว่านั่นคือวิญญาณ และนั่นต้องมีพลังจากร่างกายอย่างละเอียดปนอยู่ด้วยเสมอไป พลังดังกล่าวเป็นตัวกระตุ้นความคิดในทางจิตใจ¹²

¹⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 154.

¹¹ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, พระพุทธศาสนาแบบทิเบต, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : ส่องสยาม, 2554), หน้า 97.

¹²ส.ศิริรักษ์, พุทธตันตระหรือวัชรยาน, 2542, หน้า 7.

ความรู้สูงสุดก็คือ อนุตรตันตระ ซึ่งจะทำความเข้าใจกับธรรมชาติแห่งพุทธะ นั่นก็คือ การเข้าถึงความตระหนักรู้อันบริสุทธิ์ตามคัมภีร์ตันตระ ความหมายสูงสุดที่จะเข้าใจได้เมื่อถึงระดับอนุตรโยคะตันตระ จุดประสงค์สูงสุดของพุทธภาวะ คือ การเข้าถึงพื้นฐานของจิตประภัสสร สิ่งทีลุ่มลึกในอนุตรโยคะตันตระ ก็คือการอธิบายและการให้คำโคธวิธีกร มิใช่เพียงแต่การพัฒนาขั้นตอนแห่งจิตวิญญาณเท่านั้น แต่ยังอธิบายเทคนิควิธีที่จะนำเอาจิตละเอียดซึ่งเป็นพื้นฐานของจิตประภัสสร ออกมาใช้ได้ด้วย ซึ่งทำให้เราสามารถแปลงศักยภาพของจิตประภัสสรให้เข้าสู่ความรู้มรรควิธี¹³ ความรู้ระดับนี้จะเป็นความรู้ที่ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนา จึงเป็นเป้าหมายความรู้สูงสุดในทางพุทธศาสนา คือ มันตระอันเป็นเครื่องเชื่อมโยงระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ สุญญตา คือ โลกและประสบการณ์ และกรุณา เป็นผู้รู้การมองเห็นปรากฏการณ์อย่างไม่แบ่งแยก คือ การเข้าถึงความรู้ที่แท้จริง

3.1.3 ด้านจริยศาสตร์ ซึ่งเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยเรื่องศีลธรรม อันเป็นกฎที่ว่าด้วยความประพฤติและพฤติกรรม¹⁴ ลักษณะจริยศาสตร์ของพุทธตันตระวัชรยานแบ่งออกเป็น 3 ระดับ ดังนี้

1) จริยศาสตร์ขั้นต้น เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติที่ลัทธิตันตระจะต้องปฏิบัติร่วมกัน เพื่อเข้าถึงเป้าหมายสูงสุด ก่อนที่จะเข้าถึงขั้นนั้น โยคาวจรจำเป็นต้องทำบุรพกิจ 5 อย่างตามลำดับ คือ (1) การกราบอัญญาประดิษฐ์เป็นระยะเวลาติดต่อกันแสนครั้ง (2) สวดสังวัชยมนต์ของพระวัชรสัตวโพธิสัตว์แสนครั้ง (3) รับไตรสรณคมน์มาแล้วแสนครั้ง (4) บูชาพระพุทธเจ้ามาแล้วแสนครั้ง (5) สวดสังวัชยมนต์จากลამะที่สั่งสอนตามรหัสยนัยแล้วแสนครั้ง บุรพกิจทั้งห้านี้ เป็นขั้นตอนขั้นต้น เพื่อสร้างศรัทธาปสาทะให้มั่นคงในทางตันตระปฏิบัติ และเพื่ออากันมิให้จิตใจหวนไหวไปในนิรวณชั้นที่เกิดความล่งเลสงสัย ง่วงเหงาหาวนอน¹⁵

2) จริยศาสตร์ขั้นกลาง มุ่งเน้นไปที่มหาชนตามหลักของอหิงสาธรรมเป็นพื้นฐาน โดยมุ่งที่จะรวมกระแสความคิดที่เน้นปรัชญาและกระแสความคิดที่เน้นกรุณาเข้าด้วยกันเป็น “ปรัชโยบาย”¹⁶ เป็นรหัสปริศนาที่ท้าทายปัญญาของนักปฏิบัติ ซึ่งมี 3 ระดับ คือ (1) กายรหัส เป็นการแสดงท่าทางกายส่วนใหญ่ จะเป็นการแสดงด้วยมือตามท่าทางของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ เหมือนเป็นการรำรำ ถ้าอัญเชิญพระปางไหนเข้าสู่กายก็จะแสดงท่าเหมือนพระปางนั้น (2) วจิริหัส เป็นการท่องมนต์คาถา หรือเอ่ยพระนามของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดความขลังและศักดิ์สิทธิ์ (3) มโนรหัส เป็นการปฏิบัติขั้นสำคัญ โดยใช้สมาธิเพ่งไปที่พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เมื่อกระแสจิตมั่นคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระพุทธเจ้าแล้ว ถือว่าเป็นการเข้าสู่ความจริงสูงสุด

¹³ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, *พระพุทธศาสนาแบบทิเบต*, 2554, หน้า 97.

¹⁴วคิน อินทสระ, *จริยศาสตร์*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2529), หน้า 2.

¹⁵ส.ศิริรักษ์, *พุทธตันตระหรือวัชรยาน*, 2546, หน้า 5.

¹⁶พระมหาสมจินต์ สมมาปณฺเฑ, *พุทธปรัชญา สาระและพัฒนการ*, 2544, หน้า 254.

3) จริยศาสตร์ชั้นสูง เป็นหลักการปฏิบัติธรรมโดยการฝึกตนเองมี 4 ภาค คือ (1) กิริยาตันตระ ว่าด้วยการกระทำ (2) จริยาตันตระ ว่าด้วยความประพฤติ (3) โยคะตันตระ ว่าด้วยโยคะวิธีหรือการภาวนาของโยคาวจร (4) อนุตตรโยคะตันตระ ว่าด้วยวิธีอย่างยิ่งยวดหรือการภาวนาอย่างถึงที่สุด โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว พุทธศาสนาแบบทิเบตเน้นที่ข้อ 1 และข้อ 4 เท่านั้น นอกจากนี้แล้ว ฌานสมาธิ ยังได้กล่าวถึงฌานตันตระไว้ 3 ประการ คือ มหาโยคะ อนุโยคะ อติโยคะ การฝึกหัดทางตันตระนั้น ข้อสำคัญอยู่ที่โยคาวจรจะต้องรู้วิธีปฏิบัติต่อเทวะที่ตนพึงเกี่ยวข้องด้วยว่าตันตระนั้นเป็นอันตรายได้อย่างยิ่ง เพราะถ้าไม่มีผู้แนะนำอย่างถูกต้องแล้ว โอกาสที่จะพลาดแล้วอาจเกิดวิปลาสหรือเสียชีวิตได้¹⁷

3.2 กำเนิดและพัฒนาการของพุทธศาสนา ลัทธิตันตระ

หลังการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ได้เกิดความแตกแยกทางความคิดเห็นเกี่ยวกับประเด็นเรื่องธรรมวินัย ซึ่งความแตกต่างเหล่านี้ได้นำไปสู่การทำสังคายนาขึ้น นิกายพุทธศาสนามหายานได้เผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า และได้ตั้งมั่นมาหลายศตวรรษแล้วในประเทศจีน แถบตะวันออก แถบแคชเมียร์ และแถบโกตัน (Khotan) ตะวันตก ก่อนที่พุทธศาสนาจะเข้าสู่ทิเบต ลัทธิศาสนาเก่าแก่ของทิเบตคือ ลัทธิบอน (Bonism)¹⁸ ลัทธินี้มีลักษณะความเชื่อในการบูชาสวรรค์ วิญญาณ ภูเข แม่ น้ำ ต้นไม้ และมีความเชื่อลักษณะทางธรรมชาติอื่น ๆ ในยุคโบราณ ลัทธิบอนเอามนุษย์และสัตว์กระทำเป็นเครื่องบูชาขัยญ ทำพิธีสังเวทแก้ววิญญาณ เคารพนับถือธรรมชาติ ตามลัทธิที่ตนเคยปฏิบัติมา จนกระทั่งประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-12 พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าได้รับการยอมรับในทิเบต นิกายมหายานที่สามารถเข้าไปตั้งในทิเบตได้สำเร็จนั้นเป็นนิกายพุทธตันตระยานหรือตันมนตรยาน ซึ่งเป็นนิกายที่เน้นเกี่ยวกับเวทย์มนต์ คาถาอาคม จึงเป็นนิกายที่ตรงกับจริตสนิยมของคนทิเบตที่นับถือลัทธิบอน ถ้าเป็นพุทธศาสนานิกายอื่น ก็อาจไม่สามารถเข้าไปหยั่งรากปักฐานได้ในทิเบต¹⁹ เพราะความเชื่อของลัทธิบอนมีความแตกต่างจากพุทธศาสนานิกายเถรวาทแท้ (สมัยพุทธกาล) อย่างสิ้นเชิง เป็นต้น

วัชรยาน เกิดจากแนวคติมณตรยาน คำว่า "วัชร" ในภาษาสันสกฤตนั้น มีความหมายได้สองประการ คือ "สายฟ้า" หรือ "เพชร" ในที่นี้ จึงหมายถึงวิธีการปฏิบัติธรรม ที่ทำให้ผู้ปฏิบัติเป็นพระพุทธเจ้าได้รวดเร็วราวกับสายฟ้าฟาด แต่เนื่องจากวิธีการนั้นเป็นเรื่องของการใช้อำนาจของ

¹⁷ส.ศิวรักษ์, *วาทะทะเลลามะ*, 2533, หน้า 78.

¹⁸Kenneth W. Morgen, *The Path of The Buddha*, printed in India at Shri Jainendra Press New York: Ronald, 1956, P. 237.

¹⁹พระวุฒิชัย ขยวฑุโฒ, *ศึกษาวิธีการสอนพุทธธรรมแบบวัชรยานของ เซอเกียม ตรุงปะ รินโปเช*, (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, 2559), หน้า 55.

"มนต์" จึงได้อีกชื่อหนึ่งว่า "มนตรยาน" หรือเป็นพิธีกรรมที่ประกอบในทีร์โธฐาน จึงได้อีกชื่อหนึ่งว่า "ตันตรยาน" หรือสั้นๆ ว่า "ตันตระ" วัชรยานและสัทซยาน²⁰ ซึ่งถือว่ามีหลักปรัชญาสูงเหนือธรรมชาติ มีความแข็งเหมือนเพชรใสเหมือนอากาศ ไม่มีใครต้านได้เหมือนสายฟ้า จึงเรียกปรัชญานั้นว่า วัชระ และเรียกอีกชื่อว่า วัชรยาน เพราะวัชระหรือสายฟ้า เป็นสัญลักษณ์ของความแข็งแกร่งไม่หวั่นไหว การเข้าถึงธรรมชาติแห่งวัชระก็คือการเข้าถึงธรรมชาติแห่งสุญญตา²¹ ตันตระเป็นวัชรยานคือ พาหะอันเป็นเพชร ซึ่งคมกริบและตัดกิเลสให้ขาดได้โดยสิ้นเชิง แต่ยังคงกลับมาปรับใช้สรรพสัตว์ต่อไปอย่างไม่รู้จักจบสิ้น เพื่อการหลุดพ้นโดยมีโพธิจิตเป็นรากฐาน²² วัชระเป็นคำที่ใช้เรียกอันติมะสัจจะ (Ultimate Reality) ที่มีลักษณะเหมือนเพชร ไม่มีใครแบ่งแยกได้ ซึ่งวัชระในที่นี้หมายถึงสุญญตา มีลักษณะเหมือนกับบรรดาสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ ความว่าง (สุญญตา) เท่านั้นที่มั่นคง แบ่งแยกไม่ได้ เค้าทำลายไม่ได้ ลักษณะอย่างนี้เหมือนกับวัชระ²³

พุทธตันตระเป็นกระบวนการที่ว่าด้วยศาสตร์แห่งความลึกลับ ยากที่จะรู้ และยากที่บุคคลทั่วไปจะเข้าใจได้ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะที่สำคัญ คือ 1) มีลักษณะเป็นความลึกลับ (พิธีกรรม) โดยพัฒนาสัญลักษณ์เป็นตัวหนังสือที่ลึกลับ หรือแผนภูมิลึกลับ หรือยันต์ หรือจักรอิกด้วย²⁴ พุทธตันตระที่มีความลึกลับและซับซ้อนมากเท่าใด ก็จะได้รับความสำเร็จมากเท่านั้น อันถือเป็นเครื่องมือในการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ 2) มีลักษณะเป็นการสวดมนต์ เมื่อจะประกอบกิจกรรมใดที่มีความเสี่ยงสูง มนุษย์ก็จะบวงสรวงเทพเจ้าองค์นั้น เครื่องมือในการบวงสรวงประกอบด้วยหลายสิ่งหลายอย่างตามความเชื่อว่าเป็นเทพเจ้าจะชอบสิ่งนั้น²⁵ เครื่องมือชนิดหนึ่งที่มีความสำคัญ และขาดเสียไม่ได้ทุกครั้งในการบวงสรวงก็คือ บทสวดสรรเสริญเทพเจ้า 3) มีลักษณะเป็นคาถาอาคม หรือไสยศาสตร์ หมายถึง การใช้พลังลึกลับบางอย่างให้เกิดประโยชน์แก่ตนทั้งในทางสร้างสรรค์และทำลาย²⁶ ระเบียบการต่าง ๆ ของเวทมนต์คาถา หรือไสยศาสตร์นั้น ถ้ามองในแง่สังคมศาสตร์และมานุษยวิทยาแล้ว ไสยศาสตร์เป็นเครื่องมือ

²⁰พระวิมาน คมกิริปณโณ (ตรีภมม), *ศึกษาอิทธิพลของตันตระที่มีต่อพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย*, 2548, หน้า 36.

²¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

²²ส.ศิวรักษ์, *พุทธตันตระหรือวัชรยาน*, (กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม, 2542), หน้า 2.

²³พระมหาสมจินต์ สมมาปณโณ, *อารยธรรมพระพุทธศาสนาในทิเบต*, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, 2547), หน้า 63.

²⁴จำนงค์ ทองประเสริฐ, *บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย*, พิมพ์ครั้งที่ 2, เล่ม ๑ ภาค 1-4, (กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์, 2540), หน้า 335.

²⁵ยงยุทธ์ วิริยาอุททงกูร, *พระพุทธศาสนากับจิตนิยม*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กระแสธรรม, 2539), หน้า 22.

²⁶แสง จันทร์งาม, *ศาสนศาสตร์ (The Science of Religion)*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2531), หน้า 239-277.

อย่างหนึ่งในการควบคุมพฤติกรรมของสังคม ให้คนในสังคมประพฤติตามกรอบของศีลธรรม ซึ่งก็เพื่อให้เกิดความผาสุกในสังคม นั้น ๆ ไสยศาสตร์จึงเป็นลักษณะเด่นของวัชรยาน²⁷ 4) มีลักษณะความเชื่อการบูชา²⁸ อุทิศเสียสละตน เป็นความเชื่อที่เกิดจากการสวามิภักดิ์ คือ การยอมตนเป็นข้ารับใช้ต่อองค์พระโพธิสัตว์ที่ตนนับถือ โดยเชื่อว่าถ้านำสิ่งต่าง ๆ ไปน้อมถวาย พระองค์ก็จะประทานสิ่งต่าง ๆ ตามที่เราต้องการมาให้ ในการบูชาจึงอาจเป็นสิ่งของ หรือบางครั้งก็อาจใช้ชีวิตเป็นเครื่องบูชา²⁹

พุทธศาสนิกชนฝ่ายวัชรยานกล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงหมุนกงล้อธรรมจักร ๓ ครั้งด้วยกัน ซึ่งมีความหมายว่า พระองค์ได้แสดงธรรมเทศนาในหลักใหญ่ ๆ ไว้ 3 เรื่อง 3 วาระ ได้แก่ 1) ที่เมืองสารนาถ แคว้นกาฬิ เทศนาเกี่ยวกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท 2) ที่กถธาราโกตี กรุงราชคฤห์ 3) ที่เมืองไวสาลี แคว้นวัชชี การเทศนาครั้งที่ 2 และครั้งที่ 3 นั้น ได้เทศนาเกี่ยวกับมหายาน ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในเรื่องของอุดมคติการหลุดพ้นของสรรพสัตว์ทั้งหมด อันเป็นอุดมคติของมหายาน อุดมคตินี้เรียกว่า โพธิจิต หรือ จิตรู้แจ้ง ซึ่งพัฒนาขึ้นเพื่อต้องการสำเร็จรู้แจ้งเป็นพระพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์สุขของสรรพสัตว์ทั้งหมด บุคคลใดที่มีอุดมคตินี้ และปฏิบัติอุดมคตินี้ บุคคลนั้นก็คือพระโพธิสัตว์ เพราะพระโพธิสัตว์ไม่ต้องการให้สรรพสัตว์ทั้งหลายตกอยู่ในความทุกข์ของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ กล่าวตามทรรศนะทางปรัชญาพุทธศาสนาแบ่งออกเป็นชั้นต่าง ๆ ได้ดังนี้

ขั้นที่ 1 ระหว่าง พ.ศ. 1 - 600 มีความสนใจในปัญหาทางด้านจิตวิทยา เป็นเรื่องกับปัจเจกชนซึ่งพยายามจะควบคุมจิตใจของตนเองโดยใช้วิธีจิตวิเคราะห์ พระเถระทั้งหลายนิยมแสดงทัศนะเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางกายและจิตโดยวิเคราะห์ย่อยลงเป็นธรรม (ธาตุ) แบ่งเป็นสังขตธรรม และอสังขยธรรมพระเถระกลุ่มนี้เรียกว่า อภิธรรมมิก ภาวะบุคคลที่เป็นอุดมคติคือ พระอรหันต์ซึ่งไม่มีกิเลสเครื่องผูกมัดเพราะสิ้นตัณหาแล้ว และจะไม่กลับมาเกิดใหม่ในโลกนี้อีก

ขั้นที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 700 - 1000 มีความสนใจในปัญหาด้านภววิทยา สนใจธรรมชาติแห่งความจริงแท้ (Svabhava) และการรู้แจ้งเห็นจริงในตัวบุคคลเกี่ยวกับธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ ถือกันว่าเป็นปัญหาสำคัญสำหรับความหลุดพ้น พยายามแสวงหาสภาวะหรือธรรมชาติที่แท้จริงของสัจภาวะ เน้นปฏิบัติโยคะเพื่อสร้างปัญญา กลุ่มนี้ในเบื้องต้นเรียกว่า มารยมิกะ เป็นยุคของพระโพธิสัตว์ คือบุคคลที่มีความปรารถนาที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวงและหวังที่จะเป็นพระสัมพันธูปัญญาพุทธเจ้าในบั้นปลาย

²⁷พระวิมาน คมภีรปญโญ (ตริกมล), *ศึกษาอิทธิพลของตันตระที่มีต่อพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย*, 2548, หน้า 30.

²⁸พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ 9, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2554), หน้า 186.

²⁹ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, *ปรัชญาอินเดีย*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2535), หน้า 36.

ชั้นที่ 3 ระหว่าง พ.ศ. 1000 - 1500 มีความสนใจในปัญหาทางด้านจักรวาลวิทยา เป็นยุคที่มีการปรับตัวให้กลมกลืนกับความเป็นไปของจักรวาลอันจะเป็นแนวทางนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง โดยการใช้เวทมนต์คาถาและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มีมาแต่โบราณ ถ้าจะกล่าวตามลัทธิความเชื่อในการปลดเปลื้องบาป (Soteriology) โยคาวจร หรือ วิชญาณวาทีน หรือเรียกโดยรวมว่า คุษวาทีน เป็นยุค สิทธะ คือ บุคคลผู้ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับจักรวาล จนไม่มีสิ่งใดที่จะควบคุมเขาได้อีกต่อไปแล้ว เนื่องจากเป็นผู้ที่หลุดพ้นแล้ว จึงสามารถใช้พลังจักรวาลทั้งภายในและภายนอกได้

3.3 การเผยแผ่พระพุทธศาสนานิกายพุทธตันตระ

นักการศาสนาได้แบ่งพุทธศาสนาออกเป็นสองนิกายจากการตีความของพุทธพจน์ นิกายเถรวาทตีความพุทธพจน์โดยตรงตามพื้นฐานเดิม ส่วนนิกายมหายานตีความตามพุทธพจน์ให้พิเศษลึกซึ้งและมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น การตีความที่สลับซับซ้อนนี้เองเป็นที่มาของสัทธรรมปฏิรูปในนิกายพุทธตันตระ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นพัฒนาการขั้นที่สามของพุทธศาสนา หรือเป็นพัฒนาการที่เกิดจากนิกายมหายาน³⁰ นิกายพุทธตันตระ (Tantric Buddhism) มีชื่อเรียกอยู่หลายชื่อตามท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น รหস্যาน คุษยาน วัชรยาน มนตรยาน ต้นตรยาน เป็นต้น ซึ่งชื่อเหล่านี้ล้วนเป็นชื่อที่ได้จากความลึกซึ้งที่เป็นเอกลักษณ์ ด้วยเหตุที่ว่า เป็นลัทธิที่ไม่เปิดเผยพิธีกรรมให้คนภายนอกได้รับรู้ถึงพิธีกรรมที่แปลกประหลาด จนถูกมองว่าผิดหลักการของพุทธศาสนา แต่ผู้ศรัทธา นับถือยังคงมีความเชื่อมั่นว่าหลักธรรมของนิกายนี้ได้รับการถ่ายทอดมาจากไวโรจนพุทธะอย่างแท้จริง³¹ เช่นเดียวกับที่พระองค์เคยทรงสั่งสอนวิถีทางให้แก่นิกายมหายานมาก่อนที่เขาศิษย์กฏ คติความเชื่อดังกล่าวนี้ได้รับการสนับสนุนโดยนักประวัติศาสตร์ชาวทิเบต และนักปราชญ์ชาวอินเดียบางท่านก็เห็นคล้อยตามว่า พระพุทธเจ้าได้สอนหลักปฏิบัติแบบตันตระ มนตร์ มุทรา และธารณี ให้แก่พุทธศาสนิกชนด้วย โดยอ้างว่าผู้ที่ฉลาดอย่างพระพุทธองค์คงจะไม่ทรงละเว้นที่จะนำเอาหลักปฏิบัติเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถามารวมไว้ในพุทธศาสนา เพื่อดึงดูดพุทธศาสนิกชนให้ศรัทธาในพุทธศาสนามากขึ้น

จากร่องรอยทางประวัติศาสตร์ นักปราชญ์ชาวอินเดียได้สืบอายุของนิกายพุทธตันตระไปจนถึงสมัยของท่านเมไตรยนาถและอสังคะแห่งสำนักโยคจาร ซึ่งอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 อันเป็นช่วงที่ศาสนาฮินดูกำลังเฟื่องฟูอย่างมาก พุทธศาสนาในขณะนั้นจึงอยู่ในภาวะที่ต้องแข่งขันต่อสู้กับศาสนาฮินดู ดังนั้นเพื่อความอยู่รอดของพุทธศาสนา คณะอาจารย์ฝ่ายมหายานจึงตัดสินใจที่จะใช้วิธี

³⁰พระวิมาน คมภีรปัญญา (ตริกถม), *ศึกษาอิทธิพลของตันตระที่มีต่อพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย*, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2548, หน้า 49.

³¹พระวุฒิชัย ขยวุฒโฒ, *ศึกษาวิธีการสอนพุทธธรรมแบบวัชรยานของ เซอเกียม ตรุงปะ รินโปเช*, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2559, หน้า 52.

ประนีประนอมระหว่างกลุ่มชนสองฝ่าย คือ กลุ่มชาวพุทธยุคใหม่ และกลุ่มชาวฮินดูที่นับถือพระศิวะ (ไศวนิกาย) เพื่อให้ประชาชนหันกลับมานับถือพุทธศาสนาเช่นเดิม

คณาจารย์ฝ่ายมหายานทั้งหลายเห็นว่า ลำพังพระธรรมแท้ ๆ ยากที่จะทำให้ชาวบ้านเข้าถึงได้ จึงคิดแก้ไขให้เหมือนศาสนาฮินดู โดยได้กลับไปยกย่องเรื่องเวทมนต์คาถาอาคมขลัง พิธีหาลาภ พิธีเสกเป่า ลงเลขยันต์ต่าง ๆ จนในที่สุดนิกายพุทธตันตระจึงระคนปนประหว่างมหายานนิกายโยคจักร กับศาสนาฮินดูจนแทบแยกไม่ออก พระสงฆ์เองก็ต้องทำหน้าที่เหมือนพราหมณ์ทุกอย่าง ลัทธินี้จึงเรียกว่า มนตรยาน (Mantrayana) หรือตันตรยาน (Tantrayana) เพราะนับถือพิธีกรรมและการท่องบ่นสาธยายเวทมนต์คาถาเป็นสำคัญ โดยที่เวทมนต์แต่ละบทเรียกว่า ธารณี (Dharani) มีอานิสงส์ความขลังความศักดิ์สิทธิ์พรรณนาไว้วิจิตรลึกลับ ธารณีมนต์เหล่านี้มีทั้งประเภทยาวขนาดหน้าสมุด และประเภทสั้นเพียงคำสองคำซึ่งเรียกว่าหัวใจคาถาหรือหัวใจธารณี สามารถทำให้ผู้สาธยายพ้นจากทุกข์ภัยนานาชนิด และให้ได้รับความสุขสวัสดิมงคลและโชคลาภตามความปรารถนา ฉะนั้นเป็นธรรมดาอยู่ที่ลัทธินี้จะได้รับการต้อนรับจากพุทธศาสนิกชนผู้ยังเป็นปุถุชนอยู่ ด้วยสามัญปุถุชนย่อมแสวงหาที่พึ่งไว้ป้องกันภัย ศาสนาพราหมณ์มีการอ้างอำนาจของพระเป็นเจ้าปกป้อง ลัทธิพุทธมนตรยานจึงแต่งมนต์อ้างอำนาจของพระรัตนตรัยและอ้างอำนาจของพระโพธิสัตว์ ตลอดจนอำนาจของเทพเจ้าทั้งหลาย ซึ่งนับถือกันว่าเป็นธรรมบาล รวมทั้งเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์เข้าไว้ด้วยกันแล้วสั่งสอนแพร่หลายในหมู่พุทธศาสนิกชน

ลัทธิพุทธตันตระมีวิธีสอนแตกต่างจากมหายานยุคต้น ๆ อย่างชัดเจน มหายานสอนหลักธรรมในพระสูตรและศาสตร์ต่าง ๆ ที่ผู้สนใจสามารถหาอ่านได้ และเป็นหนังสือที่คนทั่วไปพอจะทำความเข้าใจได้ แต่ตรงกันข้าม คัมภีร์เล่มใหม่ของนิกายตันตระสงวนไว้สำหรับบุคคลที่ได้รับการคัดเลือกแล้วเพียงไม่กี่คน และบุคคลเหล่านั้นจะต้องได้รับการสอนจากครูโดยตรง นอกจากนั้นคัมภีร์ยังเขียนไว้ด้วยภาษาที่ลึกลับ เข้าใจยากคลุมเครือ ทั้งไม่ยอมอ้างว่าคัมภีร์เหล่านั้นเป็นคำสอนของพระศากยมุนีพุทธเจ้า แต่กลับบอกว่าเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ ซึ่งได้ทรงสอนคัมภีร์เหล่านั้นตั้งแต่อดีตกาลอันไกลโพ้น จุดมุ่งหมายของนิกายตันตระเพื่อเข้าสู่พุทธภาวะเช่นเดียวกับนิกายมหายาน แต่แนวทางการปฏิบัติมิใช่เพื่อที่จะได้บรรลุในอนาคตอันแสนไกลอย่างแต่ก่อน หากแต่พุทธภาวะนั้นมีอยู่ในร่างกายของเราเอง ซึ่งผู้ปฏิบัติตามคำสอนตันตระแล้ว ในช่วงขณะจิตตูปบาทที่เกิดขึ้น จะสามารถบรรลุโพธิจิตได้ด้วยวิธีการที่รวดเร็วทันใจและง่ายอย่างน่าอัศจรรย์

พัฒนาการเกิดขึ้นของลัทธิตันตระแบ่งออกเป็นสามสมัยด้วยกัน คือ สมัยแรกมีชื่อเรียกว่า มนตรยาน ซึ่งได้เริ่มต้นในพุทธศตวรรษที่ 8 แต่เริ่มมีการเผยแพร่คำสอนอย่างจริงจังหลังจากพุทธศตวรรษที่ 10 นิกายนี้ได้ก่อให้เกิดเวทมนต์คาถาต่าง ๆ ขึ้นมากมาย โดยมีความมุ่งหมายที่จะให้เวทมนต์คาถาเหล่านั้นเข้าช่วยให้การแสวงหาพระโพธิญาณทำได้ง่ายยิ่งขึ้น ดังนั้นในพุทธศาสนาจึงมีมนต์มีมูรธา มีมณฑล และเทพเจ้าองค์ใหม่เกิดขึ้นทั้งที่มีในตำราและนอกตำรามากมาย และหลังจาก พ.ศ. 1293 นิกายตันตระนี้ได้รับการจัดระบบใหม่ขึ้นมา มีชื่อเรียกว่า วัชรยาน ซึ่งก็ยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับคำสอนดั้งเดิมอยู่ในเรื่องพระพุทธเจ้าห้าพระองค์ (Five Tathagatas) นิกายย่อยที่ได้รับความสนใจ

เป็นพิเศษในช่วงนั้นคือ นิกายสหขยาน ซึ่งเน้นหนักไปในทางการทำสมาธิและเจริญวิปัสสนา อีกทั้งสอนโดยใช้ปริศนาปัญหาธรรมและภาพปริศนาต่าง ๆ และหลีกเลี่ยงการใช้ระบบการเรียนการสอนที่กำหนดตายตัว เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 15 นิกายกาลจักรก็เกิดขึ้น ซึ่งกาลจักรนี้เป็นเครื่องหมายแสดงให้เห็นว่า นิกายนี้ได้ขยายขอบเขตแห่งคำสอนกว้างขวางยิ่งขึ้น และเน้นหนักไปทางโหราศาสตร์ด้วย นิกายดังกล่าวนี้เองได้เจริญขึ้นในอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา นักบวชในนิกายนี้ไม่เรียกว่าภิกษุ แต่เรียกว่าลิตะ (Siddha) หรือผู้วิเศษ ซึ่งก็ไม่แตกต่างอะไรนักจากพระโพธิสัตว์ แต่กล่าวกันว่าหลังจากที่ลิตะได้บรรลุถึงภูมิที่แปดแล้ว ก็จะมีฤทธานุภาพต่าง ๆ ครบถ้วน ลิตะเป็นบุคคลที่เป็นแบบฉบับที่จัดว่าเป็นอริยบุคคล

พุทธศาสนาแบบตันตระ มีความเชื่อในเทพเจ้าและเทพีเป็นจำนวนมาก ได้มีการสร้างรูปปฏิมากรรมแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ในท่ามกลางเทพเป็นจำนวนมาก ซึ่งพุทธตันตระได้สร้างเป็นเทพพุทธะ เทพีพุทธะ ทั้งยังได้สร้าง พุทธเจ้าปางดู พุทธมารดาปางดูขึ้น อีกทั้งยังมีเทพโพธิสัตว์ และเทพธรรมาบาล โดยต้องการให้คุณสมบัติของเทพพุทธะเหล่านั้น เพราะว่า เทพพุทธะเหล่านั้นแต่ละองค์ก็เป็นสัญลักษณ์ของอารมณ์หนึ่งของสรรพชีวิต พระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์มีคุณสมบัติพิเศษจากอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเป็นพิเศษในการบรรลุธรรม คุณสมบัตินั้นเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติตันตระต้องการเพื่อการบรรลุลิตะ มิใช่เป็นการบูชาเพื่อให้เทพเหล่านั้นโปรดปรานตามอย่างศาสนาพราหม์ฮินดู

ในการที่พระพุทธเจ้าทรงยอมรับเทพเจ้าจากเทพนิยายฮินดู มาสนับสนุนคำสอนของพระองค์ หรือทรงใช้เทพเจ้าเหล่านั้นเป็นสัญลักษณ์ ของความดีบางประการ หรือเป็นสัญลักษณ์ของระดับแห่งการบำเพ็ญสมาธิ หรือทรงใช้เทพเจ้าเหล่านั้นเป็นตัวอย่างแห่งความเป็นผู้มีจิตใจสูง การใช้หลักตันตระของฮินดูแตกต่างจากพุทธตันตระอย่างสิ้นเชิง โดยเฉพาะ หลักของลัทธิ “ศักติ” ความคิดเรื่องอำนาจทิพย์ เรื่องสตรีเพศ ของเทพเจ้าสูงสุด (พระศิวะ) หรือเรื่องสิ่งต่างๆที่เกิดมาจากพระศิวะ มิได้มีอยู่ในพุทธศาสนา ความแตกต่างที่สำคัญก็คือ ลัทธิตันตระในพระพุทธศาสนา มีความเห็นเรื่อง “ศักติ” มีความมุ่งหมายที่สำคัญอยู่ที่ปัญญา

ต่อมาพุทธตันตระ ได้มีการตีความแนวทางการปฏิบัติการเข้าถึงพุทธภาวนานั้น ต้องทำให้ธาตุชายธาตุหญิงมาสมานกัน ธาตุชายเป็นอุบาย ธาตุหญิงเป็นปรัชญา เมื่ออุบายรวมกับปรัชญาจึงเป็นผลคือการเข้าถึงนิพพาน เหตุจากการตีความนี้จึงได้แตกแยกสาขาออกไปอีก แบ่งเป็น 2 พวกใหญ่คือ พวกความจารี หรือพุทธตันตระฝ่ายซ้าย พวกนี้ได้ประพฤติตามธรรมวินัย ไม่รักษาพรหมจรรย์ มีลักษณะเป็นหมอมิมากขึ้น คือ อยู่ในป่าช้า ใช้หวักะโหลกผีเป็นบาตร และมีภาษาลับพูดกันเฉพาะพวก เรียกว่า " นธยาภาษา" ถือการเสพกามคุณเป็นการบรรลุวิโมกข์ เกณฑ์ให้พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์มี "ศักติ" (Shakti) คือ ชายาคู่บารมี นอกจากนี้ ยังมีความเชื่อว่าพระพุทธองค์มีพระกายที่ 4 เรียกว่า วัชรสัตว์ ซึ่งทำเป็นรูปพระพุทธรูปนรีนรงค์กำลังสวมกอดนางตารามหเสีของพระองค์ในท้าวรมสังวาส (ยัชยุม) และพระในลัทธินี้ต้องประกอบพิธีเสพเมถุนกับหญิง เพื่อแสดงความเคารพต่อพระ

พุทธองค์กับนางตารา และยังมีความเชื่อกันอีกด้วยว่า ความเป็นพุทธะตั้งอยู่ในอวัยวะสืบพันธุ์ของหญิงหรือโยนี

ในขณะที่อีกพวกหนึ่งเรียกว่า พวกทักษิณจารี หรือพุทธตันตระฝ่ายขวา พวกนี้ประพฤติตามธรรมวินัย ถ้าเป็นพระยังคงรักษาพรหมจรรย์ เข้าใจดีความให้เป็นธรรมโดยกล่าวว่าสัญลักษณ์เหล่านั้น เช่น ในคัมภีร์สาธนา มาลาของท่านอนังควัชร ซึ่งเป็ นสิทธิอาจารย์คนหนึ่งในนิกายนี้ ได้กล่าว ว่า "สาธุ" (Sadhu) หมายถึง นักบวชควรได้รับการบำเรอจากสตรีเพศ เพื่อให้ได้สวามิภักดิ์ ข้อมความเช่นนี้เป็น นรยาภาษา จะต้องไขความว่า สตรีเพศในที่นี้ให้หมายเอา "ปัญญา" สาธุเป็นเพศชาย จะต้องสร้าง "อุบาย" เพื่อรวมเป็นหนึ่ง (เอกภาพ) เมื่อมีเอกภาพเช่นนี้ก็ถึงนิพพาน

ผู้ปฏิบัติพุทธศาสนาที่ติดตันตระที่ถูกต้องนั้น ศักดิ์เป็นเพียงมายาคือ อำนาจที่สร้างความ ลวงขึ้น ซึ่งเราจะพ้นไปได้ก็ด้วยปัญญาเท่านั้น เพราะฉะนั้น พุทธศาสนิกจึงไม่ปรารถนาอำนาจ หรือ รวมตนเองเข้าอำนาจของเอกภาพ ไม่ว่าเพื่อเป็นนายหรือเป็นทาสของอำนาจเหล่านั้น แต่ตรงกันข้าม ผู้ ปฏิบัติพุทธศาสนาที่ติดตันตระพยายามเปลื้องตนให้พ้นจากอำนาจเหล่านั้น เพราะอำนาจเหล่านั้นทำให้เขาต้องตกเป็นทาสของสังสารวัฏมาเป็นเวลานานนับไม่ถ้วน ซึ่งทำให้เขาเวียนเกิดเวียนตายอยู่ใน วัฏสงสาร การพยายามกำหนดรู้อำนาจเหล่านั้น เพื่อเปลื้องตนให้พ้นไปจากวัฏสงสารนั้น แต่ผู้ปฏิบัติ พุทธตันตระก็ไม่ได้พยายามจะทำลายอำนาจเหล่านั้น เพียงแต่จะเปลี่ยนให้มันไปเป็นประทีป คือ ปัญญา เพื่อว่ามันอาจกลายเป็นกำลังแห่งความตรัสรู้ ซึ่งแทนที่จะสร้างความแตกต่างกันต่อไป ก็ทำให้ เกิดเอกภาพ ความกลมกลืนและความสมบูรณ์

ถ้าว่ากันโดยต้นกำเนิดแล้ว นิกายตันทรยานนี้ได้มีวิวัฒนาการมาจากปฏิกริยาเพื่อต่อต้าน ภัยอันตรายที่คุกคามพุทธศาสนาในอินเดียสมัยนั้น ซึ่งกำลังขยายตัวอย่างเพิ่มขึ้นเรื่อย ในระยะแรก ปรากฏว่าคณาจารย์พุทธศาสนาประสบความสำเร็จในการพัฒนาตันตระได้รับความยอมรับจากผู้ ศรัทธามากกว่าพวกฮินดู เพราะมนตรยานมีอิทธิพลในทางเร้าอารมณ์ให้เลื่อมใสง่าย และมีพิธีกรรม อันสวยงาม ส่วนสัทขยานมีอิทธิพลในด้านการปฏิบัติสมาธิอย่างลึกซึ้ง แต่เมื่อเริ่มมีเรื่องความประพฤติ นอกกรีตของสงฆ์ทำให้เสื่อมถอยจากธรรมวินัยมากขึ้น และมีการแก้ไขละทิ้งธรรมวินัยดั้งเดิมมากขึ้น พุทธศาสนาแท้จึงค่อย ๆ เสื่อมไป โดยถูกอิทธิพลศาสนาพราหมณ์กลืนไปที่ละเล็กละน้อยในรูปของ ลัทธิตันทรยานนี้เอง หลังจากนั้นมา คณะสงฆ์บางกลุ่มก็ถูกเบียดเบียนความคิดด้วยลัทธิตันตระที่พัฒนา ถึงขีดสุด จนเชื่อว่าชีวิตทางเพศไปกันได้กับภิกษุภาวะ ทั้ง ๆ ที่ก่อนนั้นทัศนะเรื่องประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ข้องเกี่ยวกับกามารมณ์ยังดำรงอยู่อย่างมั่นคงในหมู่คณะสงฆ์ จนเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 จึงมีหลักฐานว่าในแคว้นกัษมีระ มีภิกษุแต่งงาน และตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา นิกายตันตระ ก็ยอมรับรองการแต่งงานของภิกษุตามหมู่บ้านที่นิกายนี้ขยายออกไป นี้คือ สภาพการณ์พุทธศาสนาใน อินเดียยุคปลายที่เข้าสู่ภาวะเสื่อม กระทั่งสูญสิ้นไปในเวลาต่อมา

3.4 พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

พุทธศาสนาแบบตันตระเริ่มเคลื่อนไหวในพื้นที่อินเดียตะวันออกเฉียงใต้ราว พ.ศ. 1200 -1300 หลักปฏิบัติของพุทธศาสนาแบบตันตระหลายประการมาจากศาสนาพราหมณ์ มีการใช้มนต์โยคะหรือการเผาเครื่องบูชา ส่วนการปฏิบัติอื่น ๆ มาจากประเพณีเฮเทอโรด็อกซ์ (heterodox traditions) พุทธศาสนาแบบตันตระของอินเดียถูกเผยแพร่เข้ามาในทิเบตซึ่งยังซึมซับการปฏิบัติพิธีกรรมจากประเพณีบอนพื้นเมือง³² (the indigenous Bon traditions) ลัทธิตันตระได้กลายเป็นรูปแบบที่โดดเด่นของพุทธศาสนาในทิเบตตั้งแต่ศตวรรษที่แปด เนื่องจากความเป็นศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ในเอเชีย พุทธศิลป์แบบพุทธตันตระจึงได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย เนปาล กรีก-พุทธ และจีน ในทางศิลปะแล้ว ศิลปะแบบพุทธคูปตะและศิลปะฮินดูมักจะเป็นแรงบันดาลใจที่มีอิทธิพลที่แข็งแกร่งที่สุดของศิลปะพุทธตันตระในทิเบต

การสร้างสรรคพุทธศิลป์ลัทธิตันตระในทิเบตมีหลายอย่างไม่ว่าจะเป็นประติมากรรม จิตรกรรม รวมถึงสถาปัตยกรรมต่าง ๆ อาทิเช่น การสร้างสถูปเจดีย์ (Stupa) พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ (Buddha and Bodhisattva statues) ภาพเขียนทางพุทธศาสนาบนผืนผ้า (Thangka) และศิลปะทางพุทธศาสนาที่มีลักษณะเฉพาะที่สุดอย่างหนึ่งของพุทธศิลป์ทิเบต คือ มณฑา (Mandala) ซึ่งเป็นคติแผนผังของ “วิหารศักดิ์สิทธิ์” ที่มีแผนภูมิเป็นวงกลมล้อมรอบสี่เหลี่ยม จุดประสงค์เพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมและช่วยให้ผู้ปฏิบัติธรรมมุ่งความสนใจต่อศิลปะที่แฝงด้วยปรัชญาวัชรยานผ่านการทำสมาธิและเดินตามเส้นทางสู่กลางภาพของพระพุทธรูป เพื่อเข้าถึงพระสัทธรรมของพระองค์ รวมถึงงานวรรณกรรมที่เป็นคำสอนพระสูตรทางมหายานวัชรยานต่าง ๆ จึงมีหัวข้อการศึกษา ดังนี้

3.4.1 ปฏิมากรรม: พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ พุทธศาสนานิกายมหายาน ได้เกิดขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 6-7 อันเป็นผลของการรวมตัวกันของนิกายต่างๆ ในฝ่ายมหาสังฆิกะ ตั้งเป็นลัทธินิกายใหม่ เพื่อจะปรับปรุงคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ทันสมัยทันเหตุการณ์ สามารถที่จะแข่งขันกับศาสนาพราหมณ์และฮินดู ซึ่งเริ่มกลับมาเฟื่องฟูขึ้นอีกครั้ง การปรับปรุงคำสอนของมหายานนั้น เป็นไปในสองแนว คือ แนวคิดที่ให้คนทุกคนปรารถนาพุทธภูมิ บำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ โดยมีพระบรมโพธิสัตว์เป็นที่พึ่ง และแนวแห่งการอธิบายพุทธธรรมโดยวิธีทางตรรกวิทยาและปรัชญา อันลึกลับซึ่งไพศาล พุทธศาสนานิกายมหายาน มีแนวความคิดว่า พระพุทธรูปนั้นมีอยู่เป็นจำนวนมากจนไม่อาจจะคิดคำนวณได้ เปรียบประดุจจำนวนเม็ดทรายในคางคานที่ อันใคร ๆ ไม่อาจจะ

³² John Powers, *Bon: Heterodox system*, Snow Lion Publications, Ithaca, N. Y. . <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/tibet/understand/bon.html>, สืบค้นเมื่อ 16/3/2564, 1995.

คิดคำนวณเป็นปริมาณเม็ดได้ ซึ่งพระพุทธเจ้าเหล่านี้ สถิตอยู่ ณ พุทธเกษตรในทิศต่าง ๆ แม้ปัจจุบันก็ยังทำหน้าที่สั่งสอนสรรพสัตว์อยู่ตลอดเวลา

ในมหายานมีแนวคำสอนให้ศาสนิกทุกคนควรตั้งโพธิจิต เพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต อุดมคติพระโพธิสัตว์ในฐานะระบบจริยธรรม ที่เป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิต ซึ่งปัจเจกชนสามารถดับทุกข์ได้ด้วยความเพียรของตนเอง ถูกแทนที่ด้วยระบบจริยธรรมที่ต้องพึ่งพิงสิ่งภายนอกช่วยเหลือให้พ้นทุกข์แทน นอกจากนี้ มหายนายังเห็นต่อไปอีกว่า พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีแก่กล้า สมควรที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้แล้ว อาจจะไม่ยอมตรัสรู้และยินดีเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยชนสรรพสัตว์จากกองทุกข์ในวัฏฏสงสารต่อไป สรรพสัตว์ทั้งปวงแม้จะมีพุทธภาวะในตน แต่ก็ไร้ซึ่งหนทางที่จะสามารถช่วยตนเองได้ จึงต้องอาศัยการช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์จึงจะสามารถดำรงตนอยู่ได้และก้าวหน้าในธรรมขั้นสูงต่อไป

จากแนวคิดดังกล่าวนี้ทำให้กล่าวได้ว่า แทบไม่มีข้อแตกต่างกันแต่อย่างใดระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระโพธิสัตว์ เพราะแต่เดิมนั้นการรื้อขนสรรพสัตว์ออกจากวัฏฏสงสารเป็นพุทธกิจโดยเฉพาะพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเพื่อทำภารกิจนี้ แต่มหายานได้มอบภารกิจนี้ให้เป็นของพระโพธิสัตว์แทน ฉะนั้น จึงเท่ากับว่า พระโพธิสัตว์มีฐานะไม่แตกต่างไปจากฐานะของพระพุทธเจ้า

1) ความหมายของพระพุทธเจ้า ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา มหายนได้กล่าวถึงยานสามประการเพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้น อันได้แก่ สวากยาน ปัจเจกยาน และ โพธิสัตว์ยาน โดยที่สวากยาน หมายถึง ยานของพระสาวกที่มุ่งสู่อรหัตภูมิ ซึ่งรู้แจ้งในอริยสัจสี่ ปัจเจกยาน หมายถึง ยานของพระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้รู้แจ้งด้วยตนเอง แต่ไม่อาจแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่นได้ และโพธิสัตว์ยาน หมายถึง ยานของพระโพธิสัตว์ผู้มีน้ำใจกว้างขวาง ประกอบด้วย พระมหากรุณาในสรรพสัตว์ ก้าวล่วงอรหัตภูมิ จึงกล่าวได้ว่าโพธิสัตว์ยานเป็นการสร้างเหตุอันมีพุทธภูมิเป็นผล หรือกล่าวได้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในนิคายมหายานนั้นคือพระโพธิสัตว์ที่ได้สร้างบารมีมาด้วยการช่วยสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์นั่นเอง มหายนในยุคหลังได้แสดงให้เห็นว่ามีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ถือกำเนิดมาจากองค์อาทิพุทธะซึ่งเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ประภม และพระโพธิสัตว์กิติ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ลงมาตรัสรู้ในโลกมนุษย์กิติ ย่อมเกิดจากพระอาทิพุทธเจ้าทั้งสิ้น

2) ประเภทของพระพุทธเจ้า พระพุทธศาสนา นิกายมหายาน มีแนวความคิดในเรื่องประเภทของพระพุทธเจ้า แบ่งออกเป็น 3 ประเภท ตามสภาวะแห่งการเกิดขึ้น เพื่อความเหมาะสมของการสั่งสอนเวไนยสัตว์ ดังนี้

2.1) พระอาทิพุทธเจ้า เป็นภาวะนิรันดร์ ไม่เคยประสูติ สถิตในสรวงสวรรค์ชั้นอนิขลภูวนา ทรงมีอยู่ และดำรงอยู่ด้วยพระองค์เอง เป็นผู้ที่เกิดขึ้นมาเองก่อนสิ่งอื่นใดทั้งหมด จะหาเบื้องต้นและเบื้องปลายมิได้ เป็นผู้ให้กำเนิดพระพุทธเจ้าประเภทอื่น ๆ ทั้งหมด เป็นผู้ให้กำเนิดพระ

โพธิสัตว์ทั้งหลาย รวมทั้งสรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งหมดที่บังเกิดมีอยู่ในสากลจักรวาลนี้ พระโคตมพุทธเจ้าที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ เป็นการสำแดงออกมาเป็นรูปกายของพระพุทธเจ้าพระองค์จริง หากมองอย่างพิเคราะห์แล้ว พระพุทธเจ้าของมหายานละม้ายคล้ายคลึงกับพระวิษณุในศาสนาฮินดูและคำสอนเกี่ยวกับการอวตารของพระองค์ในภววิทศิตา ปฎิมาพระอาทิพุทธะจะเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง³³

2.2) พระฉานิพุทธเจ้า เป็นผู้ที่เกิดมาจากอำนาจของพระอาทิพุทธเจ้า ทำหน้าที่โปรดเวไนยสัตว์และปกครองดินแดนที่ชื่อว่า พุทธเกษตร

2.3) พระมานุชิพุทธเจ้า เป็นผู้ที่ถือกำเนิดมาจากพระฉานิพุทธเจ้า โดยแสดงตนออกมาในรูปของมนุษย์ธรรมดาและอุบัติขึ้นในโลกมนุษย์ เพื่อสั่งสอนสรรพสัตว์ทั้งหลายในแง่ปฏิบัติธรรมด้วยความไม่ประมาท

ถ้าหากมองให้ลึกกลงไปแล้วพบว่า พระอาทิพุทธเจ้า พระฉานิพุทธเจ้า และพระมานุชิพุทธเจ้า ล้วนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะต่างถือกำเนิดจากอาทิพุทธเจ้าทั้งสิ้น เพียงแต่เป็นการแปลงรูปให้เหมาะกับการสั่งสอนสัตว์โลกเท่านั้น

3) แนวคิดเรื่องตรีกาย³⁴ แนวคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ของมหายาน เริ่มปรากฏอย่างชัดเจนมากขึ้นจากนิคายมหาสังฆิกะ ที่ไม่เห็นด้วยกับมตีสังคายนาคครั้งที่ ๒ ของพระมหาเถระฝ่ายเถรวาท มหายานได้นำอุดมการณ์พระโพธิสัตว์มาพัฒนาต่อ พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ที่มีฐานะเป็นมนุษย์ได้เปลี่ยนไปเป็นเทพที่ควรแก่การสวดมนต์ขอพรเพื่อปลดเปลื้องทุกข์โศกในชีวิต เถรวาทและมหายานยุคแรกมีความเห็นสอดคล้องกันว่า พระพุทธเจ้าทรงมีสองพระกาย คือ รูปกาย หรือกายเนื้อ ในรูปปัญจขันธ์ที่เติบโต ทรวดโรรม และดับขันธ์ไปตามกาลเวลา และธรรมกาย หมายถึงพระธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นกฎธรรมชาติ ต่อมาภายหลังมหายานนิกายวิษณุณวาทิน กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงมี 3 พระกาย โดยเพิ่มกายที่สาม คือ สัมโภคกาย หรือกายทิพย์เข้ามา กายที่สามนี้อยู่ระหว่าง รูปกาย และธรรมกาย และเป็นการปูทางไปสู่แนวคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ของมหายาน

3.1) นิรมานกาย คือ กายของพระพุทธเจ้า ที่ยังคงอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ ยังมีการเกิด แก่ เจ็บและตายเหมือนมนุษย์ธรรมดาทั่วไป นิรมานกายนี้มหายานเชื่อว่า เป็นการเนรมิตขึ้นมาจากสัมโภคกาย เพื่อเป็นอุบายในการสั่งสอนสัตว์โลก

3.2) สัมโภคกาย คือ กายที่แท้จริงของพระพุทธเจ้า กายนี้จะไม่มีการแตกดับ อยู่ในสภาวะที่เป็นทิพย์ชั่วนิรันดร์สามารถแสดงตนให้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ได้ และสามารถรับรู้คำอ้อนวอนสรรเสริญจากผู้ที่เกี่ยวข้องได้ สัมโภคกายนี้เองที่เนรมิตตนลงมาเป็นนิรมานกายในโลกมนุษย์เพื่อ

³³อภิขัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนา มหายาน, หน้า 176.

³⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 110-114.

การสั่งสอน ดังนั้น แม้ในปัจจุบันนี้ พระพุทธเจ้าที่เคยอุบัติขึ้นในโลกมนุษย์ทุก ๆ พระองค์ ก็ยังดำรงอยู่ในสภาวะแห่งสัมโมคคกายนี้มิได้สูญหายไปไหน

3.3) ธรรมกาย คือ สภาวะอันเป็นอมตะเป็นสิ่งไร้รูป ไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส ไม่มีเบื้องต้นและที่สุด ทั้งไม่มีจุดกำเนิดและผู้สร้าง ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง แม้จักรวาลจะว่างเปล่าปราศจากทุกสิ่ง แต่ธรรมกายจะยังดำรงอยู่ไม่มีที่สิ้นสุด มหายานชื่อว่า ธรรมกายนี้เองที่แสดงตนออกมาในรูปของสัมโมคคกายบนภาคพื้นสวรรค์ และสัมโมคคกายก็จะแสดงตนออกมาในรูปของนิรมาณกายทำหน้าที่สั่งสอนสรรพสัตว์ในโลกมนุษย์

กายทั้ง 3 ของพระพุทธเจ้า ตามหลักสอนของมหายาน จึงมีความเป็นอันเดียวกัน แตกต่างกันเพียงสภาวะของการแสดงออก โดยนิรมาณกายนั้นเป็นการนิรมิตตน มาจากสัมโมคคกาย และสัมโมคคกายเป็นการนิรมิตตนมาจากธรรมกาย ถือว่าเป็นสภาวะอมตะนิรันดร และไม่อยู่ในการอธิบายใดๆ ทางโลกียวิสัย

4) โภธิสัตว์จรรยาเพื่อการบรรลุพุทธภูมิ³⁵ พุทธศาสนิกายมหายาน มีแนวความคิดเรื่องการสร้างบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า จะต้องดำเนินวิถีชีวิตตามหลักคำสอนที่เรียกว่า โภธิสัตว์มรรค ซึ่งการที่ฝึกฝนอบรมให้คุณธรรมเหล่านี้มีวามเต็มเปี่ยม นั้น จะต้องใช้ความเพียรและความอดทนอย่างยิ่งยวด เป็นระยะเวลาอันยาวนาน เมื่อบารมีอันเกิดจากการปฏิบัติตามหลักธรรมเหล่านี้เต็มเปี่ยมบริบูรณ์แล้ว บุคคลนั้นย่อมเข้าสู่พุทธภาวะเป็นพระพุทธเจ้า มีดังนี้คือ

4.1) บารมี 6 หมายถึงคุณธรรมเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง คือความสำเร็จต่างๆ ที่บุคคลได้ตั้งจุดมุ่งหมายเอาไว้ คือ ทานบารมี ศีลบารมี ขันติบารมี วิริยบารมี ฌานบารมี ปัญญาบารมี

4.2) อัปมัญญา 4 คือการอบรมจิตให้มีคุณสมบัติอันประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ทำให้คุณสมบัติเหล่านี้แผ่ไปในสรรพสัตว์ทั้งปวงไม่มีประมาณ

4.3) มหาปณิธาน 4 คือ ความตั้งใจอันแน่วแน่มั่นคงในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งพระโพธิสัตว์จะต้องมี คือ (1) เราจะต้องโปรดสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้น (2) เราต้องทำลายกิเลสให้สิ้น (3) เราจะศึกษาพระธรรมทั้งหมดให้เจนจบ (4) เราจะต้องบรรลุพระพุทธภูมิให้จงได้

5) คุณสมบัติสามประการตามความหมายของมหาปรัชญาปารมิตา³⁶

5.1) หลักมหาปัญญา เป็นผู้รู้แจ้งในสุญญตาทั้งสอง คือ บุคคลสุญญตา และ ธรรมสุญญตา พิจารณาเห็นความว่างในบุคคลและธรรม ไม่ตกอยู่ในอำนาจกิเลส

5.2) หลักมหากรุณา คือ มีจิตใจกรุณาต่อสัตว์ไม่มีขอบเขต

5.3) หลักมหาอุบาย คือ ต้องมีอุบายอันชาญฉลาด ในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์ให้เข้าถึงธรรม

³⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 135-140.

³⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 141-149.

6) ประเภทของพระโพธิสัตว์ผู้มุ่งสู่พุทธภูมิ คำว่า “พระโพธิสัตว์” แปลว่า ผู้ซึ่งอยู่ในโพธิ คือความรู้ คือ ผู้จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในเบื้องหน้า ซึ่งมหายานแบ่งโพธิสัตว์ออกเป็น 2 ประเภทคือ

6.1) พระฉานโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ที่กำหนดไม่ได้ว่าเกิดเมื่อใด แต่เกิดก่อนพระศากยมุนีพุทธเจ้า เป็นผู้บรรลุปุทธภูมิแล้วแต่ไม่ไปเพราะมุ่งจะช่วยสัตว์ให้พ้นทุกข์ จึงไม่เสด็จเข้านิพพาน พระฉานโพธิสัตว์ที่สำคัญที่ควรทราบคือ

- (1) พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ คุณธรรมพิเศษคือ มหากรุณา
- (2) พระมัญชุศรีโพธิสัตว์ มีความสามารถพิเศษในการเทศนาให้คนเกิดปัญญา
- (3) พระมหาสถามปราปต์โพธิสัตว์ สามารถรู้ถึงความต้องการทางสติปัญญาของสรรพสัตว์ ทรงมีปัญญาเยี่ยม ใช้ปัญญาทำลายอวิชชา
- (4) พระสมันตภัทรโพธิสัตว์ เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งความกรุณาหน้าที่สำคัญคือ การรื้อถอนสัตว์ออกจากนรก
- (5) พระวัชรปาณีโพธิสัตว์ มีสัญลักษณ์เด่นคือ ทรงสายฟ้าในพระหัตถ์ เป็นสัญลักษณ์แห่งการฟาดฟันกิเลส ตัณหาทั้งปวง

6.2) พระมานุषิโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ที่อยู่ในสภาพมนุษย์ทั่วไป ยังต้องฝึกอบรมตนเอง และทำหน้าที่ช่วยเหลือผู้อื่นไปพร้อมๆ กัน

7) แนวความคิดเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพาน³⁷ พุทธศาสนานิกายมหายาน มีแนวความคิดเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพานว่า พระพุทธเจ้าเมื่อได้แสดงตนว่าปรินิพพานแล้วนั้น ที่จริงหาได้เป็นการสิ้นสุดของพุทธภาวะไม่ การปรินิพพานเป็นเพียงอุบายแห่งการสั่งสอนสรรพสัตว์เท่านั้น พระองค์ยังคงมีพุทธภาวะอยู่โดยสมบูรณ์ในรูปของสัมโภคกาย สามารถที่จะรับรู้เรื่องราวต่างๆ ได้ และจะดำรงอยู่เช่นนี้ตลอดชั่วกาลนาน จนกว่าจะช่วยเหลือสรรพสัตว์ได้หมด พระองค์จึงจะเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน

3.4.2 จิตรกรรม: มณฑลา (Mandala) และ ทังกา (Thangka)

1) **จิตรกรรมมณฑลา**³⁸ หลักการของการสร้างสถาปัตยกรรมอินเดียโบราณมุ่งหมายเพื่อเป็นที่ประทับของเทพดาเรียกว่า “มณฑลเทียร (Mondir)” จึงมีการออกแบบและจัดวางพื้นที่รอบมณฑลเทียรให้มีสภาพแวดล้อมของการตั้งเมือง คติทางความคิดระหว่างความสัมพันธ์เกี่ยวกับจักรวาลวิทยา (Cosmology) และรูปทรงเรขาคณิต นักดาราศาสตร์สมัยใหม่ได้อธิบายและยอมรับว่า หมู่ดาวและมวลสารน้อยใหญ่ในจักรวาลอยู่ในตำแหน่งอย่างมีระเบียบ มีการเคลื่อนไหวโคจรที่ค่อนข้างคงที่

³⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 193.

³⁸ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล, บทความ มหาวิทยาลัยเกษมบัณฑิต *มณฑลา: นัยยะแห่งจิตวิญญาณสู่บริบททางศิลปะ*, 2559, หน้า 181-187.

จนทำให้สามารถคำนวณระยะทาง เวลา และทิศทางของดวงดาวได้อย่างแม่นยำ เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นไปโดยกลไกแห่งแคว้นควม (Quantum Mechanics) ซึ่งได้พบว่า หมู่ดาวต่างมีแรงดึงดูด และแรงผลักรวมกันอยู่ระหว่างกันอย่างพอดี และพลังมหาศาลที่ควบคุมสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลนี้เรียกว่า “พลังคอสมิก (Cosmic Energy)

แนวความคิดการจัดวางรูปแบบสถาปัตยกรรมอินเดียโบราณมีอิทธิพลต่อศาสตร์แห่งการสร้างมณฑลาลาย่างยิ่ง แผนภูมิมณฑลาลาเปรียบเสมือนการจำลองจักรวาล และเป็นการสร้างสรรค์พุทธศิลป์ตามคติภววิทยาของทิเบต “มณฑลาลา Mandala” เป็นคำในภาษาสันสกฤต ในภาษาทิเบตเรียกว่า “กิล Kyil” หรือ “กิลคอร် Dkyil ‘Khor” มีความหมายหมายถึงแก่นศูนย์กลาง ที่นั่งเขตแดน ซึ่งก็คือความหมายเดียวกับคำว่า “มณฑล” ตรงตามรูปศัพท์ที่ว่า ซึ่งล้อมรอบจุดศูนย์กลาง โดยใช้ในความหมายควบคู่ไปกับคำว่า “โพธิ” หรือ การตื่น การบรรลุธรรม ซึ่งชี้ถึงสถานที่นั่งภายใต้ต้นโพธิ์ เป็นที่ซึ่งการตรัสรู้เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ได้ ส่วนคำว่า “ลา La” หมายถึง วงล้อที่หลอมรวมแก่น

มณฑลาลามีรูปลักษณะเปรียบดังรูปดอกบัวในพุทธศาสนา สัญลักษณ์ของดอกบัวแสดงผ่านแผนผังสถาปัตยกรรม ซึ่งเป็นนัยยะสำคัญในพิธีกรรมทางพุทธศาสนา เปรียบเสมือนว่า ดอกบัวเป็นสิ่งเดียวกับฐานของจักรวาล เป็นฐานรองรับพระพุทธรูปและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ดังที่พระพุทธรเจ้า พระโพธิสัตว์ และเทพทั้งหลาย ต่างก็ประทับนั่งบนบัลลังก์ดอกบัว หรือประทับยืนบนฐานดอกบัว ดังนั้น “มณฑลาลา” จึงแปลว่า ที่ประทับของพระพุทธรเจ้าและพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ ในขณะที่รู้แจ้ง และภาพเหล่านี้จะปรากฏในโมณฑลของวัชรจารย์ หมายถึง ครูบาอาจารย์ในพุทธศาสนานิกายวัชรยาน

ในเชิงสถาปัตยกรรมตะวันตก ภาพมณฑลาลาเป็นภาพที่ถูกมองจากด้านบน เห็นเป็นภาพแบน คือภาพของสถาปัตยกรรมเป็นศูนย์กลางบนพื้นที่โดยรอบที่ถูกกำหนดขึ้นเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ด้วยการสร้างสรรค์จากสรรพสิ่งที่อยู่รายล้อม ให้กลายเป็นภาพเชิงเรขาคณิตนั่นเอง

มณฑลาลาเป็นแผนภาพสากลทางจิต หรือเป็นแผนภาพทางจิตซึ่งได้รับการจัดระเบียบอย่างเป็นระบบสำหรับการเพ่งมองเพื่อให้เกิดปัญญาญาณ และมณฑลาลายังเป็นตัวเปิดให้โลกของปรากฏการณ์กลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับโลกของความจริงทางศาสนา³⁹ มีการใช้มณฑลาลาในพิธีกรรมทั้งของนักบวชและฆราวาส ในกรณีของนักบวช มณฑลาลาเป็นสื่อกลางในพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา เช่น การอภิเษก (initiation เป็นพิธีกรรมแบบวัชรยาน ในการที่ลามะผู้เป็นอาจารย์รับศิษย์ที่ผ่านการคัดเลือกแล้ว) หรือใช้ประกอบภาวนา ส่วนในกรณีของฆราวาสผู้ครองเรือน มณฑลาลาเป็นวัตถุแห่งการบูชาเช่นเดียวกับพระพุทธรูปหรือหังกาภาพศักดิ์สิทธิ์ นอกจากนี้พื้นที่ที่ออกแบบและจัดวางตามหลักมณฑลาลา เช่นวัด เป็นต้น กลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์⁴⁰

³⁹สุมาลี มหณรงค์ชัย, *พระชินพุทธะห้าพระองค์*, หน้า 8.

⁴⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

2) จิตรกรรมทังกา⁴¹ (Thangka painting) ผ้าทังกา หรือ ที่ภาษาไทยเรียกว่า ผ้าพระบฏ คือภาพวาดและภาพปักบนผืนผ้าไหม เขียนเป็นรูปของพระพุทธเจ้า, เรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า (เช่นพระพุทธประวัติ หรือ ชาดก), เทพเจ้า, พระโพธิสัตว์ต่างๆ ในพุทธศาสนamahayan และวัชรยาน หรือ เป็นภาพจักรวาลตามคติความเชื่อของพุทธศาสนาสายทิเบต

ผ้าทังกาถือเป็นพุทธศิลป์ชั้นสูงของพุทธศาสนิกชนสายวัชรยาน อันได้แก่ ชาวทิเบต เนปาล ลิกซิม และ ภูฏาน ทำขึ้นเพื่อเทิดทูนบูชาพระพุทธเจ้า หรือพระโพธิสัตว์องค์ที่ตนเองนับถือ เพื่อใช้เป็นเครื่องหมายในการประกาศธรรม โดยนิยมแขวนไว้ในสถานที่จัดพิธีกรรมในพุทธศาสนา ใช้แทนที่พระพุทธรูปเพื่อเป็นที่เคารพบูชา นอกจากนี้ ผ้าทังกา ยังมีสถานะดั้งยั้ง กั้นภูตผีและวิญญานร้าย รวมถึงอวิชา ความโง่เขลามีให้มาแผ้วพาน และสุดท้ายคือประดับให้พุทธศาสนิกชนกราบไหว้บูชาเพื่อความเป็นสิริมงคล แต่สำหรับภูฏาน รัฐบาลยังกำหนดให้ใช้เป็นเครื่องบรรณาการแต่อาคันตุกะที่มาจากประเทศที่นับถือพุทธศาสนาอีกด้วย

ผ้าทังกาตามคตินิยมของพุทธศาสนิกชนสายวัชรยาน แตกต่างจากผ้าพระบฏของชาวไทยตรงที่พระสงฆ์จะเป็นผู้ทำขึ้น โดยก่อนที่จะมีขนาดใหญ่โตนั้น มักทำขนาดเล็กๆ ประดับภาพพระศรีสากยมุนี หรือพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ และพระโพธิสัตว์องค์ต่าง ๆ ที่นับถืออยู่บนผืนผ้าเดียวกัน สามารถม้วนเก็บสะดวกแล้วนำติดตัวไประหว่างการจาริกธรรมาเพื่อเผยแพร่ธรรมในถิ่นทุรกันดารหรือในยามศึกสงครามก็เก็บซ่อนได้ง่าย

ตามความเชื่อของชาวพุทธสายวัชรยาน พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์คือพระบริสุทธิคุณ ผู้ทรงเมตตาปล่อยสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ แม้แต่ผู้ที่ทำบาปถึงขั้นปีศาจหรือมาตุฆาต หรือแม้แต่ผิดคำสั่งย์สาบานต่อพระภิกษุสงฆ์ หากมันสำนึกผิด หันมาทำความดี โดยระลึกถึง หรือสัมผัสพระพุทธรูป ฟังพระธรรมคำสอน กระทั่งเพ่งมองผ้าทังกาด้วยจิตศรัทธา ก็สามารถไถ่บาปของตนเองได้ ... จนมีคำกล่าวว่า “เพียงได้ยลก็หลุดพ้นได้”

คำว่า "ทังกา" มาจากภาษาทิเบต ทัง (Thang) แปลว่า “ธง” กา (Ka) แปลว่า “ภาพวาด” ดังนั้น ทังกา จึงมีความหมายว่า จิตรกรรมบนผืนธง ประวัติความเป็นมาของทังกายังไม่เป็นที่แน่ชัด แต่เท่าที่มีการค้นคว้าและรวบรวมจิตรกรรมทังกาในแบบอย่างศิลปะหิมาลัย พบผ้าทังกาที่เก่าแก่ที่สุดในเนปาล ได้ถูกวาดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 16

คำว่า "ทังกา" สามารถแปลได้ว่า สารณแห่งบันทึก (recorded message) หรือ การส่งสารแห่งข้อความไปสู่ผู้ฝึกจิตปฏิบัติตน เป็นดังเช่นการช่วยให้พระธรรมคำสอนสามารถส่งถึงจิตสมาธิของผู้ปฏิบัติให้บรรลุธรรมได้โดยพลัน ภาพจิตรกรรมทังกาเป็นดังเสมือนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงปรากฏให้เห็นประจักษ์ถึงความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา ด้วย “การมอง” และ “การกระตุ้นเตือนจิตใจ” อัน

⁴¹ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล, *ประวัติศาสตร์ทังกา*, วารสาร วิจิตรศิลป์ ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ กรกฎาคม - ธันวาคม 2558, หน้า 70-90.

เป็นการมองที่ลึกซึ้งด้วยดวงจิตอันกระจ่าง โดยภาพที่ปรากฏเป็นดั่งสะพานเชื่อมจิตใจของผู้มองไปสู่ พระพุทธรองค์ และมณฑลแห่งพุทธศาสนา รวมทั้งพระธรรมคำสอนที่ผ่านทางรูปลักษณ์ของพระ โพธิสัตว์ ปวงเทพและโลกบาล รวมทั้งพระอาจารย์ผู้ชี้ทางสว่างแก่สัตว์โลก

จิตรกรรมทั้งกาเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งล้ำค่าทางพุทธศาสนาที่ได้รับแบบอย่างและอิทธิพล จากทิเบต ทั้งกาจึงเป็นมากกว่าภาพวาดธรรมดา จุดประสงค์ของการสร้างภาพทั้งกา ก็เพื่อเป็นศาสน วัตถุ เชื่อว่าผู้วาดจะได้รับบุญกุศลที่ยิ่งใหญ่ แต่เนื่องจากจิตรกรผู้เขียนจะไม่ลงนามผู้วาด เพราะธรรม เนียมปฏิบัติของชาวพุทธถือว่า การกระทำความดีเพื่อพุทธศาสนาเป็นบุญกุศลต่อผู้สร้างและเป็นการ บำรุงพระศาสนา ด้วยเหตุนี้จึงไม่สามารถที่จะสืบค้นถึงผู้สร้างสรรค์ได้

การวาดทั้งกาแบบโบราณดั้งเดิมมีกรรมวิธีที่ละเอียดอ่อน วิธีการวาดค่อนข้างซับซ้อน กระบวนการทำก็ค่อนข้างยากลำบากใช้เวลาเนิ่นนาน บางคนบอกว่าสีที่ใช้เขียนก็ต้องเป็นสีธรรมชาติ ที่ต้องเสาะหามาจากแร่ธาตุแถบเทือกเขาสูงของหิมาลัย เมื่อได้มาแล้วก็ต้องนำมาผสมกับยางไม้ ธรรมชาติ อาจจะใช้ทองคำเป็นส่วนผสมร่วมกับน้ำแร่จากแหล่งธรรมชาติ ก่อนจะลงมือวาดและเขียน ด้วยเกรียงที่ทำจากเขาของจามรี ด้วยความชำนาญเชิงช่างของผู้วาด ที่ใช้เวลานานในการบรรจงวาด และลงสีในทุกรายละเอียด ผลงานของผ้าทั้งกาแต่ละผืนจึงงดงามอลังการ สีสดใสใส แม้เวลาจะผ่านไปนับร้อยปี

ในปัจจุบัน ทั้งกา ทำจากผ้าไหมยกดอก เย็บต่อกันเป็นกรอบสี่เหลี่ยม ปักอย่างประณีต นำมาตัดเย็บต่อกันเป็นผืนใหญ่ มีการเก็บรักษาไว้อย่างทะนุถนอม โดยปกติแล้ว ผ้าทั้งกาคงสภาพ ความงามและสีสดใสได้เป็นเวลานาน แต่เนื่องจากลักษณะอันละเอียดอ่อนของผ้า จึงจำเป็นต้องเก็บ รักษาไว้ในที่แห้งเพื่อหลีกเลี่ยงความชื้นซึ่งจะส่งผลกระทบต่อคุณภาพของผ้าไหมได้

3.4.3 สถาปัตยกรรม: สถูป Stupa คติการออกแบบแผนผังสถูปที่แบ่งพื้นที่จำลองการ สร้างสรรค์จักรวาล ได้แพร่หลายในพุทธศาสนาทุกนิกายทั้งเถรวาท มหายาน และวัชรยาน การ ออกแบบแผนผังจึงกำหนดจากศูนย์กลางกระจายสู่รอบทิศ หรือหมายถึงการขยายภพภูมิต่าง ๆ จาก จุดศูนย์กลางเดียวกัน จากพื้นฐานเดิมของสถูปทรงโอคว่ำที่เมืองสาญจี (Sanchi Stupa) ในอินเดีย เป็นอนุสาวรีย์ทางศาสนาที่สำคัญของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งการประทับของพระพุทธเจ้า นอกจากนี้ยังเป็นที่ยึดรักษาของล้ำค่าทางพุทธศาสนา มีพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าและ พระธาตุของพระอรหันต์ เป็นต้น และบางครั้งยังเป็นที่ยึดรักษาศพของลามะที่มีชื่อเสียงด้วย

พุทธศาสนาแบบตันตระเริ่มเคลื่อนไหวในพื้นที่อินเดียตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 1100 - 1200 หลักปฏิบัติของพุทธศาสนาแบบตันตระหลายประการมาจากศาสนาพราหมณ์ มีการใช้มนต์โยคะหรือ การเผาเครื่องบูชา ส่วนการปฏิบัติอื่น ๆ มาจากประเพณีเฮเทอโรด็อกซ์ (heterodox traditions) พุทธศาสนาแบบตันตระของอินเดียถูกเผยแพร่เข้ามาในทิเบตซึ่งยังเข้มซ้นับการปฏิบัติพิธีกรรมจาก ประเพณีบอนพื้นเมือง (the indigenous Bon traditions) ลัทธิตันตระได้กลายเป็นรูปแบบที่โดดเด่น

ของพุทธศาสนาในทิเบตตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เนื่องจากความเป็นศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ในเอเชีย พุทธศิลป์แบบทิเบตจึงได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย, เนปาล, กรีก-พุทธ และจีน

ในทางศิลปะแล้ว ศิลปะแบบพุทธคฤปาและศิลปะฮินดูมักจะเป็นแรงบันดาลใจมีอิทธิพลที่แข็งแกร่งที่สุดของศิลปะทิเบต การสร้างสรรค์ที่มีลักษณะเฉพาะที่สุดอย่างหนึ่งของพุทธศิลป์ทิเบต คือ การใช้มันดาลา (Mandala) เป็นแผนผังของ "วิหารศักดิ์สิทธิ์" ที่ทำจากวงกลมล้อมรอบสี่เหลี่ยม จุดประสงค์เพื่อช่วยให้ผู้นับถือศาสนาพุทธมุ่งความสนใจผ่านการทำสมาธิและเดินตามเส้นทางสู่กลางภาพของพระพุทธรูปเจ้า

แนวคิดเรื่องการจัดวางทิศของสถาปัตยกรรมอันเป็นปูชนียสถานโบราณ ได้ถ่ายทอดอิทธิพลหล่อหลอมเป็นคติการออกแบบแผนผังสถาปัตยกรรมที่แบ่งพื้นที่จำลองการสร้างสรรค์จักรวาล กำหนดจากศูนย์กลางกระจายสู่รอบทิศ หรือหมายถึงการขยายภพภูมิต่าง ๆ จากจุดศูนย์กลางเดียวกัน แผนผังของสถูปถูกออกแบบในลักษณะสมมาตร โครงสร้างสถูปจะถูกจัดวางบนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ทุกสิ่งทุกอย่างถูกพัฒนาจากจุดศูนย์กลางกระจายแผ่ออกสู่ด้านนอก และหากมองจากจุดศูนย์กลางในลักษณะแนวดิ่ง ทำให้เกิดความรู้สึกถึงการแผ่ไพศาลความยิ่งใหญ่และความอลังการ และพื้นที่ของทิศทั้งสี่ล้วนมีขนาดและสัดส่วนที่เท่าเทียมกันอย่างมีนัยยะสำคัญ ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงการประกอบพิธีกรรม หรือการเทิดทูนสิ่งสำคัญที่สุด ณ จุดศูนย์กลาง การสร้างสถูปก็เป็นในทำนองเดียวกัน

3.4.4 วรรณกรรม: ปรัชญาปารมิตา พุทธตันตระถือว่าปรากฏการณ์ คือ ภาพสะท้อนให้เห็นสิ่งสูงสุดมี 2 อย่าง คือ 1) อันติมะจิต 2) ปรัชญาและอุบายที่รวมกันอย่างแบ่งแยกมิได้ เน้นความกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งที่ตรงกันข้ามถือปรัชญาสหภาพนิยม (Unificationism) เป้าหมายคือการกำจัดทวิภาวะ หรือ ทวิภาวะ (Duality) เพื่อเข้าถึงอทวิภาวะ หรือ อทวิภาวะ (Non-Duality) เพื่อความไม่แบ่งแยกปรากฏการณ์เป็นชายหรือขวา บวกหรือลบ จึงมีการพัฒนาแนวความคิดเรื่องปรัชญากับกรรม ที่เป็นสิ่งที่มีความแตกต่างกัน ปรัชญามองอย่างแบ่งแยก ในขณะที่กรรมมองอย่างรวมกัน เมื่อใดที่สามารถกำจัดพลังแบ่งแยกของปรัชญาออกจากจิตได้ ก็จะเข้าสู่ภาวะ "อทวิภาวะ" ความเป็นหนึ่งเดียว การรวมเป็นหนึ่งระหว่างจิตกับวัตถุจุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติโยคะ เป็นการรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้ (Subject) และสิ่งที่ถูกรู้ (Object) การกำจัดความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ พุทธตันตระมีแนวความคิดเรื่องปรัชญากับกรรมเป็นอุบายการรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ให้เห็นในธรรมเหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ โดยสภาวะปรมาตมามีสภาวะว่างหรือเป็นสูญญตา พระสูตรในหมวดปรัชญาปารมิตาสูตรมีสาระสำคัญที่กล่าวถึงความว่างเปล่าปราศจากแก่นสารของอัตตาตัวตนและสรรพสิ่งทั้งปวง

1) วัชรปรัชญาปารมิตาสูต เป็นเรื่องราวการเทศนาสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้ากับพระสุภุติซึ่งเป็นพระอรหันตสาวก ที่เขตนามมหาวิหาร ว่าด้วยการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ จะต้องกระทำด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสรรพสิ่งทั้งปวง เป็นการอธิบายถึงหลักสูญญตา ความว่าง

เปล่าปราศจากแก่นสารของอัตตาตัวตนและสรรพสิ่งทั้งปวง แม้ธรรมะและพระนิพพานก็มีสภาวะเป็น สุธัญญาตาด้วยเช่นเดียวกัน สรรพสิ่งเป็นแต่เพียงสักว่าชื่อเรียกสมมติขึ้นกล่าวขาน หาได้มีแก่นสาร แท้จริงอย่างใดไม่ เพราะสิ่งทั้งปวงอาศัยเหตุปัจจัยประชุมพร้อมกันเป็นแดนเกิด หาได้ดำรงอยู่ด้วยตัวของมันเอง เช่นนี้สิ่งทั้งปวงจึงเป็นมายา พระโพธิสัตว์เมื่อบำเพ็ญบารมีพึงมองเห็นสรรพสิ่งในลักษณะ เช่นนี้ เพื่อมิให้ยึดติดในมายาของโลก ทำยที่สุด พระพุทธองค์ได้สรุปว่าผู้เห็นภัยในวัฏสงสารพึงยังจิตมิให้บังเกิดความยึดมั่นผูกพันในสรรพสิ่งทั้งปวง เพราะสังขตธรรมนั้นอุปมาดังภาพมายา ดังเงา ดัง ความฝัน ดังฟองในน้ำ และดังสายฟ้าแลบ เกิดจากการอิงอาศัยไม่มีสิ่งใดเป็นแก่นสารจีรังยั่งยืน แนวคิดเรื่องสุญญาตานี้ได้พัฒนาต่อไปโดยท่านครูนาคราชแห่งนิกายมหายานิกะ จนกลายเป็นความคิด หลักทางพุทธปรัชญาที่ลึกล้ำและโดดเด่นในโลกจนทุกวันนี้

ในวัชรปรัชญาปารมิตาสูตฺร กล่าวถึงเรื่องสุญญาตาไว้ดังนี้

รูปกายอันสมบูรณ์ โดยความจริงก็ปราศจากสภาวะแห่งรูปกายอันสมบูรณ์ เป็นสักแต่ ชื่อเรียกอย่างนั้น ... สรรพลักษณะอันสมบูรณ์ของพระตถาคต โดยความจริงแล้วก็ปราศจากสภาวะ ลักษณะอันสมบูรณ์ เป็นสักแต่ชื่อเรียกอย่างนั้นเท่านั้น แม้สรรพสัตว์ก็ปราศจากสภาวะแห่งสรรพสัตว์ เป็นสักแต่ชื่อเรียกว่าสรรพสัตว์เท่านั้น⁴²

จากพุทธพจน์นี้หมายรวมถึงปัจจุขันธ์ทั้งหมด ทั้งส่วนที่เป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อลักษณะทั้งหมดนั้นมารวมกันหรือประชุมกันเข้า จึงมีการเรียกว่า ตถาคต แต่โดยปรมาตต์ ตถาคตหรือสรรพลักษณะก็ไม่มีอยู่จริง มีสภาวะว่าง แม้สรรพสัตว์ก็เช่นเดียวกัน

สุกฺติ ในการบำเพ็ญทานบารมี พระโพธิสัตว์จักต้องไม่ยึดถือติดอยู่ในธรรม กล่าวคือ จักบำเพ็ญทานด้วยความไม่ยึดถือผูกพันในรูป ไม่ยึดถือผูกพันในเสียง, กลิ่น, รส, สัมผัส, และบำเพ็ญทานด้วยความไม่ยึดถือผูกพันในธรรมารมณฺ์ ดูก่อนสุกฺติ พระโพธิสัตว์ พึงบำเพ็ญทานด้วยความไม่ยึดถือผูกพันในลักษณะอย่างนี้แล ...⁴³

จากพุทธพจน์นี้กล่าวถึง ลักษณะของพระโพธิสัตว์ว่าจักต้องไม่ยึดติดอยู่ในธรรมเหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณฺ์ โดยสภาวะปรมาตต์ สภาวะเหล่านี้ไม่มีอยู่เลย เพราะมี สภาวะว่างหรือเป็นสุญญาตา

“สิ่งที่เรียกว่าพุทธธรรมนั้นโดยความจริงแล้ว ก็ไม่มีสภาวะพุทธธรรมนั้นเลย”⁴⁴ ที่ กล่าวไว้ โดยความจริงก็ไม่มีสภาวะพุทธธรรมนั้น หมายถึง พุทธธรรมนั้นมีสภาวะแห่งความว่าง แม้ กล่าวถึงบุญกุศลก็กล่าวว่า “ โดยความเป็นจริงแล้วก็ปราศจากสภาวะอันใดที่เป็นบุญกุศล ” แม้

⁴²เสถียร โปธิ์นันทะ, แปล, วัชรปรัชญาปารมิตาสูตฺร, พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราช วิทยาลัย ,2526),หน้า 31-32.

⁴³เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

⁴⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

คุณธรรมที่ทำให้บุคคลเป็นอริยบุคคลก็มีสภาพว่างว่า “โดยความจริงแล้ว ไม่มีสภาวะใดที่จะได้ชื่อว่า เป็นโสดาบัน สกทาคามี เป็นต้น”

ความหมายของสุญญตาในทรรศนะต่าง ๆ

สุญญตา เป็นคำภาษาบาลี ตรงกับคำว่า ศูนย์ตา ในภาษาสันสกฤต⁴⁵ ท่านพุทธทาสได้ แยกให้เห็นรากศัพท์เดิมของ สุญญตา มาจากคำว่า สุญญ (ว่าง) + ตา ปัจจัยในภาวะตัดทอน ซึ่งแปลว่า ความว่าง

ความว่างตามหลักพุทธศาสนามีความหมายกว้างและไม่ได้หมายถึง ความไม่มี หรือ ความขาดสูญ (อุจเฉททิฎฐิ) สุญญตา แปลว่า ความว่าง ความว่างของโลก คือ ความไม่มีตัวตนที่จะหา ได้ในโลก ความว่างของจิต หมายความว่า จิตประกอบด้วยปัญญา ว่างจากกิเลส”⁴⁶

ความว่างในทรรศนะนี้ ท่านพุทธทาสหมายเอา ความว่างของโลก คือ ว่างจากตัวตน ความไร้ตัวตน หรือไม่มีตัวตนที่แท้จริง ตัวตนที่มีอยู่เป็นเพียงการประชุมกันชั่วคราวของธาตุทั้งสี่ จึงเกิดการสมมติเป็นตัวเป็นตน มีสัตว์ บุคคล เรา เขา ขึ้น และความว่างอีกอย่างหนึ่ง คือ สภาพจิตที่ว่างจาก กิเลสที่จะยึดถือ ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา เหล่านั้นว่าเป็นตัวเป็นตนทั้งของเราและของบุคคลอื่น ตา เป็นสภาพจิตที่รู้เท่าทันสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ตามธรรมชาติของสังขตธรรมและอสังขต ธรรมเท่านั้น

ท่านพุทธทาสกล่าวสนับสนุนมติเดิมอีกว่า “สุญญตาเป็นเครื่องทำบุคคลให้หมดไป ให้ ว่างไป ให้เหลืออยู่แต่เบญจขันธ์ที่บริสุทธิ์สะอาด ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์และความตายอีกต่อไป เพราะฉะนั้นไม่มีอัตตานุทิฎฐิเหลืออยู่เลย”⁴⁷

พจนานุกรม มคธ-ไทย แปลสุญญตาว่า “ความที่แห่ง.... เป็นของว่างเปล่า”⁴⁸ ผู้วิจัย หมายถึง สุญญตา เป็น หรือ คือ สิ่งนั้นจริง ๆ โดยไม่ต้องอาศัยการแปลความ หรือตีความหมาย หรือ การให้คำนิยามใด ๆ แต่ สุญญตา เป็น หรือ คือ สิ่งนั้นโดยปราศจากการเสกสรรปั้นแต่งสิ่งใด ๆ ภายนอก เป็นสภาวะเช่นนั้นเอง

⁴⁵พระมหาโกเมนทร์ ชินวงศ์, *การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องอนัตตาและสุญญตาในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของนาคคารุณ, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาควิชาปรัชญา:จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2539, หน้า 55.*

⁴⁶พุทธทาสภิกขุ. (มปป). *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒*, กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, หน้า 48.

⁴⁷พุทธทาสภิกขุ, *ชุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง*, (กรุงเทพมหานคร: เจริญรัฐการพิมพ์, มปป.), หน้า 40-41.

⁴⁸*พจนานุกรม มคธ-ไทย*, รวบรวมเรียบเรียงโดย พันตรี ป. หลงสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร: อารการพิมพ์, 2540), หน้า 754.

พุทธศาสนายานนิกายโยคจารย์⁴⁹ กล่าวว่า สุนยตา มิใช่เป็นการสูญสิ้นอย่างสิ้นเชิง (คือยังมีวิญญาณเหลืออยู่ มีลักษณะ 3 ประการ คือ (1) ปริกัลปิตะ คือ เห็นอย่างลวงตา บางขณะเห็นสิ่งอย่างหนึ่ง เป็นอย่างหนึ่ง (2) ปรตันตระ คือ เห็นโดยอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้ามาเปรียบเทียบ (3) ปริษปนนะ คือ เห็นด้วยความรอบรู้อย่างแท้จริง

นาคารชุนได้ให้ทรรศนะไว้ว่า “สุนยตาเป็นความจริงอันเป็นโลกุตตระ”⁵⁰ “สุนยตาเป็นหลักธรรมชั้นปรมาตม ปราศจากการกำหนดหมาย”⁵¹ และปฏิเสธว่า “สุนยตา (Voidness) ไม่ใช่ไม่มีอะไร แต่เป็นการปฏิเสธความมีอยู่เท่านั้น”⁵² โดยได้แบ่งสุนยตาไว้เป็น 5 ลักษณะ⁵³ คือ

(1) สุนยตาเป็น อปรปรตย (อปรปัจจย) คือ เป็นสิ่งที่ไม่สามารถบอกต่อกันได้
(2) สุนยตาเป็น ศานตะ คือ มีธรรมชาติแห่งความดับหรือหยุด แต่มันก็ไม่ถูกรบกวนโดยการเกิดหรือการแตกดับ

(3) สุนยตาเป็น ประปัญจาภิรประปัญจิตัม คือ เป็นสิ่งที่อธิบายไม่ได้ ไม่สามารถกล่าวออกมาเป็นคำพูดได้

(4) สุนยตาเป็น นิรวักลปะ หรือเป็นสิ่งที่รู้แจ้งไม่ได้ในความคิด วิกัลปะ คือ การคิดปรุงแต่ง ดังนั้น สุนยตาจึงอยู่เหนือการคิดปรุงแต่ง

(5) สุนยตาเป็น อนานารถะ คือ ว่างจากความหมายต่าง ๆ

จากการศึกษา ลังกาวตารสูตร ได้แบ่งสุนยตาไว้ 7 ลักษณะ⁵⁴ คือ

(1) ลักษณะสุนยตา หมายถึง ว่างจากการเห็นภาพรวมของสิ่งทั้งหลายว่าเป็นจริง สิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าเป็นองค์ประกอบต่าง ๆ ของชั้นห้า ...

(2) ภาวสวสุนยตา หมายถึง ว่างจากสภาพแท้จริงของสิ่งที่มีอยู่ กล่าวคือ สิ่งต่าง ๆ ในสภาพที่แท้จริงของตัวมันเองไม่ได้เกิดขึ้น ...

⁴⁹เสฐียร พันธรังสี, *พุทธศาสนายานนิกาย* พิมพ์ครั้งที่ ๓, จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ศ. เสฐียร พันธรังสี, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534), หน้า 120.

⁵⁰Beatrice Lane Suzuki, *Mahayana Buddhism*, (London: Fourth Edition, George Allen and Uwin Ltd. P. 74, 1981.

⁵¹Ibid. P.42.

⁵²Ibid. P. 74.

⁵³นลินักษณ์ ดัทท์ เขียน แปลโดย พระมหาสมจินต์ วันจันทร์, *พระพุทธศาสนายานนิกาย*, เอกสารถ่ายสำเนา, หน้า 172-173.

⁵⁴จันทร์ชนันท์ สิงห์ทต, *ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย: ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรมและลังกาวตารสูตร*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาศาสนาเปรียบเทียบ มหาวิทยาลัยมหิดล) ,2539, หน้า 354-355.

(3-4) ประจริตและอปริจริตสุญญตา หมายถึง ว่างจากการกระทำและไม่กระทำ กล่าวคือ ชั้นห้า ว่างจากความเป็นตัวตน ...

(5) นิรภลาปยสุญญตา หมายถึง ว่างจากนามที่เป็นบัญญัติเรียกสิ่งต่าง ๆ ...

(6) อติเรตรสุญญตา หมายถึง ว่างจากความรู้สึกแบ่งแยกว่าเป็นเรา เป็นเขา เป็นคนอื่นผู้อื่น คือ ความว่างระหว่างเรากับสิ่งแวดล้อม

(7) ปรมารถายชญาณมหาสุญญตา เป็นสุญญตาที่ยิ่งใหญ่ หมายถึง สุญญตาที่เกี่ยวข้องกับสังขารสูงสุดของสรรพธรรมเป็นสุญญตา ...

คัมภีร์เถรวาทแสดงหลักการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสุญญตาในพระไตรปิฎกมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ 23 กล่าวถึงหลักปฏิบัติ 5 ข้อไว้ดังนี้

“ภิกษุตั้งจิตไว้ในภายใน ทำจิตให้สงบ ทำจิตให้มีธรรมเอกผุดขึ้น ตั้งจิตให้มัน คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน.. ทุตติยฌาน.. ตติยฌาน.. จตุตถฌาน..

ภิกษุนั้นใส่ใจในสุญญตาภายใน และฝึกฝนจนมีสัมปชัญญะในสุญญตาในภายใน

ภิกษุนั้นใส่ใจในสุญญตาภายนอก และฝึกฝนจนมีสัมปชัญญะในสุญญตาในภายนอก

ภิกษุนั้นใส่ใจในสุญญตาทั้งภายในและภายนอก และฝึกฝนจนมีสัมปชัญญะในสุญญตาทั้งภายในและภายนอก

ภิกษุนั้นใส่ใจอาเนญชสมาบัติ (อรุปสมาบัติ) และฝึกฝนจนมีสัมปชัญญะในอาเนญช-สมาบัติ”⁵⁵

พระอรรถกถาจารย์แก้ว่า สุญญตาภายใน คือ อารมณ์ที่อาศัยของตน สุญญตาภายนอก คือ อารมณ์ที่อาศัยของผู้อื่น ข้อปฏิบัตินี้ มุ่งให้จิตของผู้ปฏิบัติเห็นความว่างในปัจจุขันธ์ของตนและของบุคคลอื่น

คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค⁵⁶มีอธิบายไว้ว่า “พระโยคาวจร ครั้นกำหนดได้ว่าสังขารทั้งปวงเป็นของสูญ (ว่างเปล่า) ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณอย่างนี้แล้ว จึงกำหนดสุญญตาเป็นสองเงื่อนอีกว่า สังขารนี้ว่างเปล่าจากอัตตะ (ตัวตน) ก็ดี จากอัตตนิยะ (ของตน) ก็ดี

จากหลักฐานที่ได้ยกมานี้ ทั้งคัมภีร์เถรวาททั้งปฐมภูมิหรือทุตติยภูมิก็ดี ก็มีพรรณเรื่องสุญญตา ว่างจากกิเลสที่ยึดถือความเป็น ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา เหล่านั้น ว่าเป็นตัวเป็นตนทั้งของเราและของบุคคลอื่น ซึ่งตรงกับพรรณณะที่ปรากฏในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาเช่นกัน

⁵⁵ม.จ. (ไทย) 23/333/1.

⁵⁶วิสุทธิ. (ไทย) 21/1096).

2) ปรัชญาปารมิตาหทัยสูตร เนื้อหาสาระสำคัญในปรัชญาปารมิตาหทัยสูตร เป็นพระสูตรที่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้ทรงวิชันาตอบพระสารีบุตร ณ เขิงเขาคิชฌกูฏ กรุงราชคฤห์ ในคราวนั้น พระพุทธเจ้ากำลังทรงเข้าสู่สมาธิที่ชื่อว่า “คัมภีราวสมาธิ” ท่ามกลางบรรดาพระโพธิสัตว์ และพระอรหันต์สาวกจำนวนมากอยู่นั้น เป็นขณะเดียวกันกับที่พระอวโลกิเตศวรมหาโพธิสัตว์ได้ดำริขึ้นว่า ชั้นที่ ๕ เป็นความว่างเปล่าอยู่แล้วตามธรรมชาติ ดังนั้น ท่านสารีบุตรจึงได้ปรารถนาขอให้องค์พระมหาโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแสดงธรรมเรื่อง “ความว่าง สุญญตา” ให้แก่บรรดาพุทธบริษัทที่ชุมนุมอยู่ ณ ที่นั้น ด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้มีกำเนิดแห่งพระสูตรที่มีความหมาย “พระสูตรที่ว่าด้วยปัญญาเป็นส่วนสำคัญที่จะพาไปให้ถึงฝั่ง (พระนิพพาน)”

ปรัชญาปารมิตาหทัยสูตร (แปล)

ขอนอบน้อมพระศรีสรรเพชญ์เจ้า ข้าพเจ้าได้สดับมาดังนี้ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้บำเพ็ญปรัชญาปารมิตา และได้พิจารณามองเห็นชั้นเป็นความว่าง ลำดับนั้น พระสารีบุตรได้ทูลกล่าวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรว่า หากผู้ใดต้องการจะบำเพ็ญปรัชญาปารมิตาอันลึกซึ้งนี้ เขาผู้นั้นจะพึงศึกษาอย่างไร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้กล่าวตอบพระสารีบุตรว่า

หากผู้ใดใคร่จะบำเพ็ญปรัชญาปารมิตาแล้ว เขาจะต้องมองเห็นชั้นห้าให้เป็นความว่าง ดังนี้ รูปคือความว่าง ความว่างคือรูป ความว่างไม่ต่างไปจากรูป รูปเป็นสภาวะใด ความว่างก็เป็นสภาวะนั้น ดังนั้น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นความว่างเช่นกัน

ดูก่อน ท่านสารีบุตร สภาวะธรรมทั้งปวง ล้วนมีความว่างเป็นลักษณะทั้งสิ้น ไม่มีการเกิด ไม่มีการดับ ไม่มีความเศร้าหมอง ไม่มีความไม่เศร้าหมอง ไม่มีความบกพร่อง ไม่มีความเต็มบริบูรณ์

เพราะฉะนั้นแล ท่านสารีบุตร ในความว่างจึงไม่มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่มีตา ไม่มีหู ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย ไม่มีใจ ไม่มีรูป ไม่มีเสียง ไม่มีกลิ่น ไม่มีรส ไม่มีสิ่งสัมผัสสกาย ไม่มีสิ่งกระทบใจ ไม่มีจักขุธาตุ จนถึงมโนธาตุธรรมธาตุ ไม่มีมโนวิญญาณธาตุ

ไม่มีวิชา ไม่มีอวิชา รวมทั้งไม่มีความแก่ และไม่มีความตาย ไม่มีทุกข์ ไม่มีสมุทัย ไม่มีนิโรธ ไม่มีมรรค ไม่มีญาณ ไม่มีการบรรลู่ และไม่มีการไม่บรรลู่

ดังนั้น พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญปรัชญาปารมิตาสมบูรณ์แล้ว จิตย่อมไม่หวั่นไหว เมื่อจิตไม่หวั่นไหว จึงไม่มีความสะดุ้งกลัว จึงก้าวพ้นความวิปลาสและความเพ้อฝัน เข้าสู่พระนิพพานอันสมบูรณ์

ดังนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เมื่อได้บำเพ็ญปรัชญาปารมิตาสมบูรณ์แล้ว จึงบรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ

ฉะนั้น จึงทราบไว้เถิดว่า ปรัชญาปารมิตานี้เป็นมนตร์อันศักดิ์สิทธิ์ เป็นมนตร์วิเศษ เป็นมนตร์ที่ไม่มีมนตร์บออื่นเทียบได้ เป็นมนตร์ที่สามารถดับทุกข์ทั้งปวง เป็นความจริงที่ไม่ผิดพลาด

ดังนั้น จงภาวนามนตร์บทนี้ว่า “คเต คเต ปารคเต ปารสังคเต โภธิสวาหา” ไป ไป ไป
ยังฟากฝั่งโน้น ไปให้พ้นอย่างสิ้นเชิง

ปรัชญาปารมิตาหทัยสูตรจัดอยู่ในพระสูตรหมวดปรัชญาปารมิตาของพระไตรปิฎก
ฝ่ายมหายาน และถือเป็นพระสูตรฝ่ายมหายานที่โดดเด่นที่สุดในหมวดนี้ เช่นเดียวกับวัชรปรัชญาปาร
มิตาสสูตร คณาจารย์ทิเบตตีความไปในแนวทางพุทธตันตระว่า คาถานี้ เป็นการแสดงถึงการเคี้ยวกรำ
บำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ผ่านภพภูมิต่าง ๆ กล่าวคือ ภพภูมิชั้นมูลฐาน หรือสัมภारมรรค (คเต
คเต) ผ่านถึงภาคแรกของภพภูมิแรก หรือประโยชน์มรรค (ปารคเต) ถึงภาคที่สองของภพภูมิแรก
จนถึงภพภูมิที่สิบ หรือประโยชน์แห่งสุญตาจนถึงภาวนามรรค (ปารสังคเต) กระทั่งจนถึงภูมิที่สิบเอ็ด
หรืออโศกษะมรรค (โภธิสวาหา) ดังที่ เกเช เคลซัง กยัตโซ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ The New Heart
of Wisdom มีใจความว่า คาถานี้ซึ่งอยู่ในภาคภาษาสันสกฤต อธิบายการปฏิบัติตามแนวทางมหายาน
ไว้อย่างเข้มข้นที่สุด ซึ่งเรจักบรรลุอย่างสมบูรณ์โดยผ่านปรัชญาปารมิตา (ปัญญาบารมี)

3.5 สรุปพุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

คัมภีร์ฝ่ายมหายานถือว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาอันมหัศจรรย์สามครั้ง คือ ครั้ง
ที่หนึ่ง ทรงแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โดยทรงสอนเรื่องอริยสัจสี่ แก่ปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิป
ตนมฤคทายวัน จนกระทั่งอัญญาโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม ครั้งที่สอง แสดงปรัชญาปารมิตาสสูตร
บนยอดเขาคิชฌกูฏ นอกกรุงราชคฤห์ เป็นการขยายความของพระธรรมเทศนาครั้งแรกให้มีความลึกซึ้ง
และชัดเจนยิ่งขึ้น ครั้งที่สาม แสดงตถาคตครรรสุตฺร ซึ่งเป็นการสอนเทคนิคและวิธีการที่จะ
เข้าถึงปรมาตธรรม ต่อมา นาคาชุนได้นำมาอธิบายทัศนะว่าด้วยสุญตา⁵⁷ จนทำให้เกิดนิยามาระยะ
มิกะ อันเป็นต้นเค้าให้เกิดลัทธิตันตระขึ้น ซึ่งถือว่ามีวิธีการปฏิบัติที่จะเข้าถึงพุทธภาวะได้ง่ายกว่า
นิกายอื่น ๆ จากลัทธิตันตระได้พัฒนาเข้าสู่พุทธศาสนาเชิงสังคัมเรียกว่า วัชรยาน ซึ่งมีอิทธิพลให้เกิด
วิถีชีวิตของชาวพุทธทิเบต อันมี อัตลักษณ์ และวิถีแห่งการเข้าถึงพุทธภาวะ บรรลุความจริงสูงสุดที่
โดดเด่นแนวหนึ่งของพุทธศาสนา

พัฒนาการปรัชญาลัทธิตันตระสื่อให้เห็นทั้งด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพุทธศิลป์
และด้านปรัชญาในคำสอนตามแนวพุทธตันตระอย่างเด่นชัด กล่าวคือ ความลึกซึ้งที่จะเข้าใจพระสูตร
เมื่อกล่าวถึงสภาวะปรมาตของนามรูป ได้จำเพาะในระดับที่นามต่างจากรูปด้วยปัญญาที่เกิดจากการ
คิดการอ่านหรือการฟังมา แต่ในชั้นกลางนั้น เป็นความเข้าใจระดับสมาธิจิตถึงความแตกต่างของนาม
และรูปมากขึ้น แต่ยังเป็นความรู้ความเข้าใจที่มีการใช้สัญญาและสังขารของสมองและจิตร่วมกันอยู่ ที่
ใดมีความคิดหรือมีจิตสำนึก แสดงว่านั่นคือวิญญาณ ตัวรู้ และนั่นต้องมีพลังจากร่างกายอย่างละเอียด

⁵⁷พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ, *พุทธปรัชญา สาระและพัฒนาการ*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544), หน้า 244.

ปนอยู่ด้วยเสมอไป พลังดังกล่าวเป็นตัวกระตุ้นความคิดในทางจิตใจ ส่วนในชั้นละเอียดที่สุดนั้น ปัญญาที่เกิดขึ้นจะเข้าใจความเป็นนามและรูปได้ชัดเจน โดยไม่ถูกปรุงแต่งจากสัญญาและสังขารที่มีส่วนของร่างกายประกอบอยู่ด้วย เป็นการเข้าถึงความจริงสูงสุด⁵⁸ เมื่อศึกษาอย่างเป็นระบบจะพบว่า

1) ในด้านอภิปรัชญานั้น อาทิพุทธะ (Adjbuddha) ถือว่าเป็นสิ่งจริงสูงสุด เป็นต้นกำเนิดของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงอวตารมาเป็นธยานีพุทธะที่เป็นองค์อวตารภาคแสดง ทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นเป็นบุคลาธิษฐานของอาทิพุทธะ ในวรรณกรรมของวัชรยานชื่อคฤหยาสมาช เป็นต้นกำเนิดของ ธยานีพุทธะทั้งหลายขึ้น ทฤษฎีธยานีพุทธะนี้ เป็นการอธิบายว่า สรรพสิ่งประกอบด้วย ชันธห้า และในชันธห้า นั้น ซึ่งมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และชันธเหล่านี้มีธยานีพุทธะประจำอยู่ แต่เพื่อความเข้าใจได้ง่ายของศาสนิกจึงได้รับการยกฐานะจากนามธรรมเป็นรูปธรรมให้ชัดเจนขึ้น โดยการยกขึ้นเป็นเทวโพิธสัตว์ที่เป็นตรีกายของธยานีพุทธะประจำชันธต่าง ๆ และสร้างปฎิมากรรมธยานีพุทธะประจำรูป ธยานีพุทธะประจำเวทนา ธยานีพุทธะประจำสัญญา ธยานีพุทธะประจำสังขาร ธยานีพุทธะประจำวิญญาณ ขึ้นเป็นรูปธรรม

2) ในด้านญาณวิทยา ต้นตระกูลถึงธรรมชาติของมนุษย์ทั้งหมดว่า มนุษย์นั้นมีใจเป็นเพียงสัตว์ที่ใช้ปัญญา แต่เป็นสัตว์ที่ใช้อารมณ์ด้วย ดังนั้นการเข้าถึงพุทธภาวะโดยนัยแห่งต้นตระกูล ต้องทำความเข้าใจว่านามกับรูปแยกออกเป็นสามสภาพ คือ ชันหยาบ ชันละเอียด และชันละเอียดอ่อนที่สุด ร่างกายคือความหยาบของรูป ในขณะที่ความรู้ของเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ขณะต้นอยู่คือความหยาบของนาม แต่ต้นตระเนนที่นามรูปในระดับที่ละเอียดและละเอียดอ่อนที่สุด เมื่อเข้าใจสามขั้นตอนดังกล่าว จะเข้าถึงปัญญาในนามและรูปอย่างถ่องแท้จากการไม่ถูกอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งความชอบ/ไม่ชอบ ความพอใจ/ไม่พอใจครอบงำ ความเข้าใจสูงสุดเป็นการเข้าถึงความตระหนักรู้อันบริสุทธิ์อันเป็นจุดประสงค์สูงสุดของพุทธภาวะ คือ การเข้าถึงพื้นฐานของจิตประภัสสร หมายถึง การเข้าถึงจิตเดิมแท้ที่ยังไม่ถูกอะไรปรุงแต่ง เป็นจิตเดียวกันกับปัญญา หมายถึงจิตที่ว่างจากการยึดถือมัน ยังไม่ถูกหุ้มห่อด้วยกิเลสและผลของกิเลส คือความดี ความชั่ว เป็นต้น

แต่เพราะความที่สัตว์ไปยึดมั่นต่อรูปธรรมต่าง ๆ และเพราะเหตุนี้ จึงได้แสวงหาพุทธภาวะจากภายนอก การแสวงหาเหล่านั้นทำให้บุคคลนั้นพลาดจาก พุทธภาวะ เพราะการทำเช่นนั้นเท่ากับการใช้สิ่งซึ่งเป็น “พุทธะ” ให้เที่ยวแสวงหาพุทธะ หมายความว่า ถ้าเพียงแต่หยุดความคิดปรุงแต่ง และหมดความกระวนกระวายเพราะการแสวงหาเสียเท่านั้น พุทธะก็จะปรากฏตรงหน้า เพราะว่าจิตนี้ก็คือ พุทธะ นั่นเอง อนุตตรโยคะต้นตระกูลอธิบายวิธีการพัฒนาขั้นตอนแห่งจิตวิญญาณ และอธิบายเทคนิควิธีที่จะแปลงศักยภาพของจิตประภัสสรให้เข้าสู่ความรู้ธรรมวิธี เป็นเครื่องเชื่อมโยงระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ เพื่อเข้าสู่ภาวะสุญญตา คือ โลกและประสบการณ์ และกรุณา

⁵⁸พุทธทาสภิกขุ, (มปป). *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม 2*, หน้า 48.

เป็นผู้รู้การมองเห็นปรากฏการณ์ตามความจริงแท้อย่างไม่แบ่งแยกหรือปรุงแต่ง การเข้าถึงความรู้นั้นคือภาวะแห่งสัจญตาอย่างแท้จริง

3) ในด้านจริยศาสตร์ชั้นกลาง มุ่งเน้นไปที่มหาชนตามหลักของอหิงสาธรรมเป็นพื้นฐาน โดยมุ่งที่จะรวมกระแสความคิดที่เน้นปรัชญาและกระแสความคิดที่เน้นกรุณาเข้าด้วยกันเป็น “ปรัชญาบาย” ในระดับกายรหัสและวจีรหัส แสดงออกเป็นการร่ำรำหรือกราบไหว้พร้อมกับการท่อมนต์คาถา หรือเอ่ยพระนามของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงความศรัทธาต่อพระองค์นั้น ๆ และมนโรรหัส เป็นการใช้สมาธิเพ่งไปที่ภาพจิตกรรมทั้งกา ประติมากรรมมันดาลาหรือปฏิมากรรมพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เป็นการฝึกสมาธิภาวนากระทั่งเมื่อกระแสจิตมั่นคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ เป็นสมาธิมั่นคง

4) ในด้านจริยศาสตร์ชั้นสูง เป็นการปฏิบัติว่าด้วยการกระทำ การประพฤติ และการภาวนาตามหลักโยคะวิธีอย่างยิ่งยวดถึงที่สุด การปฏิบัติโยคะวิธีชั้นสูง เป็นการปฏิบัติขั้นสำคัญต่อจากการปฏิบัติในจริยศาสตร์ชั้นกลาง เมื่อกระแสจิตมั่นคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระพุทธเจ้าเป็นสมาธิชั้นสูงแล้ว สามารถถอดมนโรรหัส ซึ่งเป็นการถอดรหัสลึกลับจากคำสอนตันตระชั้นสูงที่สื่อผ่านพุทธศิลป์ด้วยสมาธิจิต เมื่อการปฏิบัติเข้าถึงสภาวะสัจญตา จึงถือว่าเป็นการเข้าสู่ความจริงสูงสุด

การสร้างสรรคพุทธศิลป์ลัทธิตันตระมีความสอดคล้องกับพัฒนาการด้านปรัชญาพุทธตันตระ ที่มั่นคงในทิเบต ซึ่งนักการศาสนาได้จัดพุทธศาสนาออกเป็นสองนิกายจากการตีความของพุทธพจน์ นิกายเถรวาทตีความพุทธพจน์โดยตรงตามพื้นฐานเดิม ส่วนนิกายมหายานตีความตามพุทธพจน์ให้พิเศษลึกซึ้งและมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น เป็นที่มาของลัทธิธรรมปฏิรูปในนิกายพุทธตันตระ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นพัฒนาการขั้นที่สามของพุทธศาสนา พัฒนาการเกิดขึ้นของลัทธิตันตระแบ่งออกเป็นสามสมัยด้วยกัน คือ สมัยแรกมีชื่อเรียกว่า มนตรยาน นิกายนี้มีความมุ่งหมายที่จะให้เวทมนต์คาถาเหล่านั้นเข้าช่วยให้การแสวงหาพระโพธิญาณทำได้ง่ายยิ่งขึ้น ดังนั้นในพุทธศาสนาจึงมีมนต์ มีมุทรา มีมณฑล และเทพเจ้าองค์ใหม่เกิดขึ้นทั้งที่มีในตำราและนอกตำรามากมาย และหลังจาก พ.ศ. 1293 นิกายตันตระนี้ ได้รับการจัดระบบใหม่ขึ้นมา มีชื่อเรียกว่า วัชรยาน ซึ่งก็ยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับคำสอนดั้งเดิมอยู่ในเรื่องพระพุทธเจ้าห้าพระองค์ นิกายย่อยที่ได้รับความสนใจคือ นิกายสหชยาน ซึ่งเน้นหนักไปในทางการทำสมาธิและเจริญวิปัสสนา อีกทั้งสอนโดยใช้ปริศนาปัญหาธรรมและภาพปริศนาต่าง ๆ และหลีกเลี่ยงการใช้ระบบการเรียนการสอนที่กำหนดตายตัว เมื่อถึงพุทธวาระที่ 15 นิกายกาลจักรก็เกิดขึ้น และได้ขยายขอบเขตแห่งคำสอนกว้างขวางยิ่งขึ้น

ต่อมาในนิกายพุทธตันตระ ได้มีการตีความแนวทางการปฏิบัติการเข้าถึงพุทธภาวนานั้น ต้องทำให้ธาตุขยาธาตุหญิงมาสมานกัน ธาตุชายเป็นอุบาย ธาตุหญิงเป็นปรัชญา เมื่ออุบายรวมกับปรัชญาจึงเป็นผลคือการเข้าถึงนิพพาน พุทธศิลป์จึงได้มีการพัฒนาขึ้นตามการพัฒนาด้านปรัชญา ไม่ว่าจะ เป็นปฏิมากรรมพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ เทพเจ้าชายหญิง ลักษณะท่าทางในปางต่าง ๆ, จิตรกรรม

มันดาลา และจิตรกรรมทั้งกา รวมถึงสลูปต่าง ๆ ประติมากรรมเหล่านี้สามารถสื่อปรัชญาวัชรยาน ลัทธิตันตระที่ผู้สร้างตั้งใจที่จะสื่อถึงได้อย่างชัดเจน ลักษณะเฉพาะที่สุดอย่างหนึ่ง คือ การใช้มันดาลา อันเป็นพื้นฐานแนวคิดจากแผนผังของ “วิหารศักดิ์สิทธิ์” ที่ทำจากวงกลมล้อมรอบสี่เหลี่ยม จุดประสงค์เพื่อเป็นเครื่องมือให้ผู้ปฏิบัติโยคะในลัทธิตันตระมุ่งความสนใจผ่านการทำสมาธิและเดินตามเส้นทางสู่กลางภาพของพระพุทธรูป หรือ ปรัชญาที่สื่อผ่านประติมากรรมเทพเจ้าเพศหญิงและเพศชายสวมกอดกันที่เรียกว่า “ยบ-ยุม” นั้น มีความหมายในเชิงสัญลักษณ์มากกว่าอย่างอื่น โดยสื่อความหมายถึงการเข้าถึงพุทธภาวะแห่งโพธิจิตนั้นเป็นผลรวมของปัญญาและกรุณา โดยที่เพศหญิงเป็นสัญลักษณ์ของ “ปัญญา” ขณะที่เพศชายเป็นสัญลักษณ์ของ “กรุณา” ตามทฤษฎีแบบตันตระ ปัญญาเปรียบเหมือนดวงตา กรุณาเปรียบเหมือนแขนขา หากขาดดวงตาแล้วแขนขา ก็กระทำการอย่างมืดบอด หากขาดแขนขาแล้วดวงตาก็ไม่อาจจะทำอะไรได้ ดวงตาและแขนขาจึงต้องทำงานร่วมกันอย่างแยกไม่ได้ ปัญญาและกรุณาต้องรวมเป็นหนึ่งเดียวจึงจะเป็นการตรัสรู้ที่สมบูรณ์

พุทธศิลป์ลัทธิตันตระได้ถูกสร้างสรรค์หลายอย่างไม่ว่าจะเป็นประติมากรรม จิตรกรรม รวมถึงสถาปัตยกรรมต่าง ๆ อาทิเช่น การสร้างสลูปเจดีย์ (Stupa) พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ (Buddha and Bodhisattva statues) ภาพเขียนทางพุทธศาสนาบนผืนผ้า (Thangka) และมันดาลา (Mandala) เพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมและช่วยให้ผู้ปฏิบัติธรรมมุ่งความสนใจต่อศิลปะที่แฝงด้วยปรัชญาพุทธตันตระที่มั่นคงในทิเบต ผ่านการปฏิบัติโยคะ เพื่อเข้าถึงพระสัทธรรมของพระองค์ รวมถึงงานวรรณกรรมที่เป็นคำสอนพระสูตรทางมหายานวัชรยานต่างๆ ทั้งนี้ฝ่ายวัชรยานกล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงหมั่นงล้อธรรมจักร แสดงธรรมเทศนาในหลักใหญ่ ๆ ไว้สามเรื่องสามวาระนั้น การเทศนาครั้งที่สอง และครั้งที่สาม เป็นการเทศนาแสดงเกี่ยวกับมหายาน ซึ่งในการเทศนาครั้งแรกเป็นเรื่องของปัจเจกชนพยายามควบคุมจิตใจของตนเองโดยใช้วิธีจิตวิเคราะห์เกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางกายและจิตลงเป็นธรรม (ธาตุ) แบ่งเป็นสังขตธรรมและอสังขยธรรม ภาวะบุคคลที่เป็นอุดมคติคือ พระอรหันต์ซึ่งไม่มีกิเลสเครื่องผูกมัดเพราะสิ้นต้นเหตุแล้ว และจะไม่กลับมาเกิดใหม่ในโลกนี้อีกโดยมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของอุดมคติการหลุดพ้น ไปสู่อุดมคติของมหายาน เรียกว่า โพธิจิต หรือ จิตรู้แจ้ง เพื่อประโยชน์สุขของสรรพสัตว์ทั้งหมด คือ พระโพธิสัตว์ เพื่อนำพาเหล่าสัตว์ทั้งหลายที่ตกอยู่ในความทุกข์ของการเวียนว่ายตายเกิดให้พ้นจากสังสารวัฏ ซึ่งทฤษฎีทางปรัชญาพุทธศาสนาจึงเป็นความสนใจในปัญหาด้านภววิทยา พยายามแสวงหาสภาวะหรือธรรมชาติที่แท้จริงของสัจภาวะ เน้นปฏิบัติโยคะเพื่อสร้างปัญญา ต่อมาเป็นยุคที่สามที่มีการปรับตัวให้กลมกลืนกับความเป็นไปของจักรวาลอันจะเป็นแนวทางนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง โดยการใช้เวทมนต์คาถาและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มีมาแต่โบราณ ถ้าจะกล่าวตามลัทธิความเชื่อในการปลดปล่อยบาป (Soteriology) โยคาวจร หรือเรียกโดยรวมว่า คุยกะ-วาทีน เป็นยุค สีทระ คือ บุคคลผู้ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับจักรวาล เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว ไม่ถูกลิงใดที่จะควบคุมอีกต่อไป

พุทธตันตระเป็นกระบวนการที่ว่าด้วยศาสตร์แห่งความลับ และยากที่บุคคลทั่วไปจะเข้าใจได้ ส่วนใหญ่จึงได้รับการสืบทอดในลักษณะทายาทแห่งวัชระ ซึ่งลักษณะเฉพาะของวัชระยาน คือ

- 1) เป็นความลับ (พิธีกรรม) โดยพัฒนาสัญลักษณ์เป็นตัวหนังสือที่ลึกลับ หรือแผนภูมิลึกลับ หรือยันต์ หรือจักร
- 2) มีการสวดมนต์ เป็นเครื่องมือในการบวงสรวง โดยเฉพาะบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า
- 3) มีการใช้คาถาอาคม
- 4) มีความเชื่อการบูชาโยนิ เป็นความเชื่อที่เกิดจากการสวามีภักดีต่อองค์พระโพธิสัตว์ที่ตนนับถือ

พุทธตันตระถือว่าปรากฏการณ์ คือ ภาพสะท้อนให้เห็นสิ่งสูงสุดมี 2 อย่าง คือ 1) อันติมะจิต 2) ปรัชญาและอุบายที่รวมกันอย่างแบ่งแยกมิได้ เน้นความกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งที่ตรงกันข้ามถือปรัชญาสหภาพนิยม (Unificationism) เป้าหมายคือการกำจัดทวิภาวะ หรือ ทวิภาวะ เพื่อเข้าถึงอทวิภาวะ หรือ อทวิภาวะ (Non-Duality) จึงมีการพัฒนาเป็นแนวความคิดเรื่องปรัชญากับภรรณาเพื่อความไม่แบ่งแยกปรากฏการณ์เป็นซ้ายหรือขวา บวกหรือลบ ปรัชญามองอย่างแบ่งแยก ในขณะที่ภรรณามองอย่างรวมกัน เมื่อใดที่สามารถกำจัดพลังแบ่งแยกของปรัชญาออกจากจิตได้ ก็จะเข้าสู่สภาวะ “อทวิภาวะ” ความเป็นหนึ่งเดียว การรวมเป็นหนึ่งระหว่างจิตกับวัตถุจุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติโยคะ เป็นการรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้ (Subject) และสิ่งที่ถูกรู้ (Object) การกำจัดความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ จากพุทธพจน์ในวัชระปรัชญาปารมิตาสูตรกล่าวถึง ลักษณะของพระโพธิสัตว์ว่าจักต้องไม่ยึดติดอยู่ในธรรมเหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ โดยสภาวะปรมาตม์ สภาวะเหล่านี้ไม่มีอยู่เลย เพราะมีสภาวะว่างหรือเป็นสุญญตา “สิ่งที่เรียกว่าพุทธธรรมนั้นโดยความจริงแล้ว ก็ไม่มีสภาวะพุทธธรรมนั้นเลย” ที่กล่าวว่า โดยความจริงก็ไม่มีสภาวะพุทธธรรมนั้น หมายถึง พุทธธรรมนั้นมีสภาวะแห่งความว่าง แม้กล่าวถึงบุญกุศลก็กล่าวว่า “โดยความเป็นจริงแล้วก็ปราศจากสภาวะอันใดที่เป็นบุญกุศล” แม้คุณธรรมที่ทำให้บุคคลเป็นอริยบุคคลก็มีสภาวะว่างว่า “โดยความจริงแล้ว ไม่มีสภาวะใดที่จะได้ชื่อว่า เป็นโสดาบัน สกทาคามี เป็นต้น”

ความสอดคล้องเชื่อมโยงกันเพื่อสื่อความหมายแห่งปรัชญาลัทธิตันตระผ่านพุทธศิลป์บนพื้นฐานคำสอนต่าง ๆ และคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา เป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องสุญญตาที่สื่อความหมายในทางปรัชญาพุทธศาสนาตันตระผ่านจิตรกรรมและประติมากรรมต่าง ๆ ในการปฏิบัติธรรม

บทที่ 4

วิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

ในการศึกษาเรื่อง วิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับหลักพุทธศิลป์และลัทธิตันตระ ตลอดจนหลักพุทธปรัชญามหายาน แล้วได้ดำเนินการวิเคราะห์ในประเด็นที่ศึกษา ดังนี้

- 4.1 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านปฏิมากรรม: พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์
- 4.2 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านจิตรกรรม: มณฑลและทังกา
- 4.3 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านสถาปัตยกรรม: สถูป
- 4.4 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านวรรณกรรม: ปรัชญาปารมิตา
- 4.5 สรุปวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

4.1 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านปฏิมากรรม: พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์

บุคลากรที่สรรสร้างตามแนวพุทธศิลป์ลัทธิตันตระ ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยขอยกมาเฉพาะ พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับพระธยานพุทธะเท่านั้น

4.1.1 ปฏิมากรรมพระพุทธรูปตามคติมหายานและวัชรยาน แบ่งได้เป็น 3 ประเภท ดังนี้

1) พระอาทิพุทธะ¹ เป็นพระพุทธรูปที่พบในคติความเชื่อของพุทธศานามหายานบางกลุ่ม ถือว่าเป็นพระพุทธรูปที่อุบัติมาพร้อมกับโลกและประทับอยู่กับโลกเป็นนิรันดร์ มีบทบาทคล้ายพระพรหมในศาสนาฮินดูที่ เป็นผู้สร้างโลกและจักรวาล โดยเชื่อว่าเป็นพระผู้สร้างสรรพสิ่งในโลก และเป็นแหล่งกำเนิดของพระพุทธรูปทั้งหลาย ความเชื่อเรื่องพระอาทิพุทธะเกิดขึ้นครั้งแรกราวพุทธศตวรรษที่ 15 โดยคณาจารย์บางกลุ่มในมหาวิทยาลัยนาลันทาสถาสร้างแนวคิดนี้ขึ้น² เพื่อเทียบกับแนวคิดปรมาตมในศาสนาฮินดูที่กำลังรุ่งเรืองในสมัยนั้น การนับถืออาทิพุทธะแพร่ไปในประเทศเนปาล โดยพุทธศาสนิกายไอศวาริก ซึ่งเชื่อว่าอาทิพุทธะเกิดขึ้นพร้อมกับการเกิดของโลก คือเมื่อโลกเกิดเป็นรูปร่าง อาทิพุทธะก็ปรากฏพระกายในแสงสว่าง ไม่อาจบอกเบื้องต้น และจุดสิ้นสุดของพระองค์ได้ ประทับอยู่บนพรหมโลกชั้นที่ 13 เรียกว่าอกนิษฐภวณะหรืออกนิษฐพรหม

¹ประยงค์ แสนบุราณ, พระพุทธศาสนามหายาน, 2548, หน้า 34.

²ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2552, หน้า 15-16.

พระอาทิตย์อุทัยในนิกายฉินของทิเบต หมายถึงพระสมันตภัทรพุทธะ มีพระวรกายสีน้ำเงิน ปางสมาธิ ส่วนใหญ่ไม่ทรงศิริราภรณ์ ประทับคู่กับศักดิ์ชื่ออาทิธรรมมา ในนิกายใหม่ คือ นิกายกาจู สักยะ และเกลุก หมายถึงพระวัชรธารพุทธะ ซึ่งมีพระวรกายสีน้ำเงิน ทรงศิริภรณ์ ถ้าวัชระในหัตถ์ซ้ายขวาไขว้เหนือพระอุระ อาทิพุทธะมีพระนามต่าง ๆ มากมาย ขึ้นกับแต่ละนิกาย นิกายไอศวารีกร เรียกว่าไอศวร นิกายสวาภาวิกเรียกว่า สวภาวะ ในเนปาลและทิเบต บางครั้งเรียกพระองค์ว่า “โยคัมพร” สร้างรูปเป็นปางบำเพ็ญทุกรกิริยา มีศักดิ์คือ ฌานศวร

2) พระมานุสสุพุทธะ เป็นพระพุทธรูปเจ้าที่อวตารมาจากอาทิพุทธะมาเกิดในโลกมนุษย์ และบำเพ็ญเพียรในฐานะพระโพธิสัตว์จนตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้า เมื่อปรินิพพานแล้วจะไปอยู่กับอาทิพุทธะ คล้ายกับคติของศาสนาฮินดูที่เมื่อทำความดีถึงขั้นสูงสุดจะกลับไปเป็นส่วนหนึ่งของมหาพรหม พระพุทธรูปเจ้าองค์ปัจจุบัน ทางมหายานเรียกว่าพระศากยมุนีพุทธเจ้า เป็นพระมานุสสุพุทธะด้วยเช่นกัน

3) พระธยานิพุทธะ³ เป็นพุทธะที่อวตารมาจากอาทิพุทธะเช่นกันแต่สำเร็จเป็นพระพุทธรูปเจ้าด้วยอำนาจฌาน (ธยาน) ของอาทิพุทธะไม่ได้ผ่านการบำเพ็ญเพียรในโลกมนุษย์ พุทธะเหล่านี้ประทับบนสวรรค์ ในสภาวะกายทิพย์ มีเฉพาะพระโพธิสัตว์ที่มองเห็นได้

พระธยานิพุทธะ หรือพระฌานิพุทธะ หรือพระชินพุทธะ เป็นพระพุทธรูปเจ้าในคติความเชื่อของมหายาน เชื่อว่าอวตารมาจากพระอาทิตย์อุทัยสำเร็จเป็นพระพุทธรูปเจ้าด้วยอำนาจของอาทิพุทธะ ไม่ได้ลงมาสร้างบารมีเหมือนพระมานุสสุพุทธะ (พระพุทธรูปเจ้าที่เป็นมนุษย์) ดำรงในสภาวะสัมภเวสี มีแต่พระโพธิสัตว์ที่เห็นพระองค์ได้ในคัมภีร์มหาไวโรจนสูตร มีพระธารณิมนตร์ว่าโอม อโฆมะ ไวโรจนะ มหามุทรา มณี ปัทมะ ชวล ประ วะ รัตน ยะ หุม อักขพีชะ อา

พระธยานิพุทธะโดยทั่วไปมี 5 พระองค์ คือ พระไวโรจนพุทธะ พระอักโขภยพุทธะ พระรัตนสัมภพพุทธะ พระอมิตตพุทธะ และพระอโฆสิททิพุทธะ พระธยานิพุทธะทั้งห้าองค์นี้ได้สร้างพระธยานิโพธิสัตว์ขึ้นด้วยอำนาจของตนอีก 5 องค์ คือ พระสมันตภัทรโพธิสัตว์เกิดจากพระไวโรจนพุทธะ พระวัชรปาณีโพธิสัตว์เกิดจากพระอักโขภยพุทธะ พระรัตนปาณีโพธิสัตว์เกิดจากพระรัตนสัมภพพุทธะ พระอวโลกิตศวรโพธิสัตว์เกิดจากพระอมิตตพุทธะ และพระวิศวาณีโพธิสัตว์เกิดจากพระอโฆสิททิพุทธะ

ในประเทศเนปาลและทิเบต นับถือพระธยานิพุทธะทั้งห้าองค์ข้างต้น โดยถือว่าพระธยานิพุทธะเป็นตัวแทนของอายตนะภายใน 5 และพระธยานิโพธิสัตว์เป็นตัวแทนของอายตนะภายนอก 5 ซึ่งประกอบเป็นร่างกายของสรรพสัตว์ มีการกำหนดตำแหน่งของพระธยานิพุทธะแต่ละองค์ในพุทธมณฑลซึ่งใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนานิกายวัชรยาน รวมทั้งการกำหนดตำแหน่งของการประดิษฐานพระพุทธรูปเหล่านี้ไว้ในเจดีย์ในประเทศเนปาล

³ประยงค์ แสนบุราณ, พระพุทธศาสนาพุทธมหายาน, 2548, หน้า 39.

3.1) พระไวโรจนพุทธะ⁴ (ภาษาสันสกฤต: वैरोचन, ภาษาทิเบต: rNam-par-sngang mdzad) นับถือใน: วัชรยานและมหายาน, พระลักษณะ: สุธัญญา เป็นพระธยานิพุทธะหนึ่งในห้าองค์ของนิกายวัชรยาน ทรงเป็นประธานของพระพุทธรูปทั้ง 5 หมายถึงปัญญาอันสูงสุด トラประจำพระองค์เป็นธรรมจักร หมายถึง ความเป็นหนึ่ง พระกายเป็นแสงสว่าง มักแทนด้วยสีขาว ตำแหน่งในพุทธมณฑลจะอยู่ตรงกลางโดยมีพุทธรูปอีก 4 องค์ห้อมล้อม พระโพธิสัตว์ในกลุ่มของท่านที่สำคัญมีหนึ่งองค์ คือ พระสมันตภัทรโพธิสัตว์ และพระมัญชุศรีโพธิสัตว์ พระองค์ได้รับการเคารพนับถือจากชาวพุทธทั้งในตะวันออกไกล เนปาล ทิเบต และชวา ชาวพุทธจำนวนมากยกย่องให้เป็นอาทิพุทธะหรือพระพุทธรูปเจ้าองค์ปฐม ความเชื่อเกี่ยวกับพระไวโรจนะพุทธะปรากฏตั้งแต่ครั้งยุคมหายานและจริยาตันตระ พระสูตรที่กล่าวถึงพระองค์มีหลายฉบับ เช่น มหาไวโรจนสูตร ยกให้พระองค์เป็นศูนย์กลางมณฑล เป็นตัวแทนของความจริงสากล อวตังสกุสูตร ที่มีรากฐานมาจากคัมภีร์หุสูตรและทศภูมิสูตร กล่าวหาพระไวโรจนะพุทธะเป็นพระพุทธรูปเจ้าในโลกแห่งแสงสว่าง เหมาะกับผู้ที่ต้องการความหลุดพ้นในปัจจุบัน ในคัมภีร์มรณศาสตร์ของทิเบตกล่าวว่าพระองค์จะปรากฏตัวในวันแรกของบาร์โดพร้อมกับแสงสีคราม⁵ พระไวโรจนะมีพระกายสีขาว รัศมีธรรมเป็นสีน้ำเงินอ่อน ในทางวัชรยานถือว่าสีน้ำเงินเป็นสีของความจริงปรมาตม์ ส่วนสีขาวเป็นที่รวมของสีทั้งหมด เหมือนแสงขาวจากดวงอาทิตย์ที่มองผ่านแท่งแก้วปริซึมจะเห็นเป็นสีต่าง ๆ 7 สี ซึ่งแทนความหมายของการเป็นประมุขแห่งพระธยานิพุทธะ

พระไวโรจนะเป็นตัวแทนของอากาศธาตุ ซึ่งเป็นช่องว่างในจักรวาลที่ต่างจากธาตุลม เป็นตัวแทนของเอกภาพที่รวมทุกสิ่งทุกอย่างเข้าด้วยกัน มีคักติ หรือ อิตถิภาวะของพระไวโรจนะพุทธะ คือ วัชรธาตวิศวรี (ท่านหญิงแห่งปัญญาธาตุ) หรืออากาศธาตวิศวรี (ท่านหญิงผู้ยิ่งใหญ่แห่งอากาศอันไร้ขอบเขต) เป็นบุคลาธิษฐานของปัญญาญาณ ที่สะท้อนให้เห็นจักรวาลภายใต้พระบารมีธรรมของพระไวโรจนะมีสัญลักษณ์เป็นรูปสามเหลี่ยมหรือเปลวไฟ กายสีขาว อยู่ในท่าแสดงธรรมท่าทางประจำพระองค์คือธรรมจักรมูทรา เป็นสัญลักษณ์ที่สื่อถึงการหมุนกงล้อธรรมครั้งแรกต่อหน้าปัญจวัคคีย์ทั้งห้า รูปแบบอื่น ของพระไวโรจนะ คือ ทำท่าสมาธิคล้ายพระอมิตาภะพุทธะ แต่จะถือธรรมจักรแทนดอกบัว

เสียงประจำพระองค์คือเสียง “โอม” ซึ่งเกิดจากศูนย์กลางบริเวณศีรษะ ในศาสนาพุทธ เสียงนี้หมายถึงความว่าง ในศาสนาฮินดู ใช้เป็นเสียงที่ดึงดูดให้เกิดสมาธิ เพื่อประสานเป็นหนึ่ง

⁴ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาคร อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ 3, ราชบัณฑิตยสถาน, 2552, หน้า 219.

⁵<https://phuketjournal.com/five-tathagatas.html>, สืบค้นเมื่อ 10/3/2564.

เดียวกับจักรวาล ธารณีประจำพระองค์ โอม อะ วิ ระ ชัม วัชรธาตุ ความ⁶ พาหนะของพระไวโรจนพุทธะคือสิงโตเผือก ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจ ความกล้าหาญและความยิ่งใหญ่ สิงโตเผือกยังสื่อถึงสิงโตหิมะซึ่งเป็นสัตว์หายากในตำนานของทิเบต จึงเป็นตัวแทนของธรรมะขั้นสูงสุด

3.2) พระอักโขภยพุทธะ (ภาษาสันสกฤต: อักโขภย, ภาษาทิเบต: mikyopa) นับถือใน: วัชรยาน พระลักษณะ: ความไม่หวั่นไหว เป็นพระธยานิพุทธะหนึ่งในห้าองค์ พระนามหมายถึง "ไม่หวั่นไหว" ประทับทางทิศตะวันออกของพุทธมณฑล พระกายสีน้ำเงิน รัศมีสีขาว เป็นต้นตระกูลของพระโพธิสัตว์ตระกูลวัชระ เป็นสัญลักษณ์แทนโพธิจิตในสรรพสัตว์ ถีอดอกบัวที่เป็นสัญลักษณ์แห่งความกรุณา และระฆังที่หมายถึงอติภาวะแห่งเมตตาและขันติ ทรงช้างคู่สีน้ำเงิน อันเป็นสัญลักษณ์แห่งพลังมหาศาล พระโพธิสัตว์ตระกูลวัชระที่รู้จักกันดีคือพระวัชรปาณีโพธิสัตว์และพระกษิติครรภโพธิสัตว์

พระองค์เป็นตัวแทนของปัญญาญาณดังกระจก คือส่องให้เห็นหมดทุกด้าน โดยไม่ปิดบังอำพราง ประจำอยู่ที่ทิศตะวันออกในพุทธมณฑล มีลักษณะใกล้เคียงกับพระไวโรจนพุทธะ โดยอาจสลับตำแหน่งในพุทธมณฑลกันได้ ความเชื่อในคัมภีร์มรณะของทิเบต พระอักโขภยจะปรากฏในวันที่สอง พร้อมด้วยพระกษิติครรภโพธิสัตว์ ตัวแทนแห่งความสมบูรณ์และความมั่งคั่งและพระเมตไตรยโพธิสัตว์⁷

ท่าทางประจำพระองค์คือภูมิสมุทรา ซึ่งเป็นการวางพระหัตถ์ซ้ายในรูปแบบการทำสมาธิ พระหัตถ์ขวาเหยียดออก นิ้วชี้ชี้ลงสัมผัสพื้นดินเพื่อแสดงการมีชัยเหนือมาร เสี่ยงประจำพระองค์คือเสียง "หุม" ซึ่งเป็นเสียงที่เกิดจากศูนย์กลางที่หัวใจ แสดงถึงการเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ เป็นร่างแหอยู่ภายในยานเดียวกัน มন্ত্রคือโอม อักโขภย หุม สัญลักษณ์ประจำพระองค์คือคทาเพชร (วัชระ) ซึ่งสื่อถึงความมั่นคง ไม่คลอนแคลนของธรรมะ และความไม่หวั่นไหวของผู้บรรลุดธรรม พาหนะของพระองค์คือช้าง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความมั่นคง ในทิเบตถือว่าช้างเป็นสัญลักษณ์ของสติปัญญา

ความเกี่ยวข้องกับพระอักโขภย: ลักษณะของพระไวโรจนพุทธะกับพระอักโขภยพุทธะถือเป็นสิ่งตรงกันข้ามกัน พระไวโรจนะกายขาว รัศมีสีน้ำเงิน พระอักโขภย ภายสีน้ำเงิน รัศมีสีขาว พระไวโรจนะเป็นตัวแทนของวิญญานขั้นสูง ส่วนพระอักโขภยเป็นตัวแทนของรูปขั้นต่ำตำแหน่งในมณฑลของพระไวโรจนะพุทธะทั้งสององค์นี้อาจสลับกันได้ โดยทั่วไปจะใช้พระไวโรจนะเป็นสัญลักษณ์แทนจุดเริ่มต้นและหลักการ ส่วนพระอักโขภยเป็นสัญลักษณ์ของภาพสะท้อนและการเคลื่อนไหว

⁶ สุมาลี มหณรงค์ชัย, พระชินพุทธะห้าพระองค์: พระพุทธเจ้าในรูปกายทิพย์ตามคติของมหายานและวัชรยาน. พิมพ์ครั้งที่ 2 ปรับปรุงเพิ่มเติม, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์, 2552), หน้า 139-149.

⁷ เรื่องเดียวกัน หน้า 43-48.

3.3) พระอมิตาภพุทธะ⁸ (ภาษาสันสกฤต: **अमिताभ**) นับถือใน: มหายาน, วัชรยาน พระลักษณะ: แสงสว่างอันไม่มีที่สิ้นสุด – ผู้มีอายุไม่มีที่สิ้นสุด คักติ: นางปันดระ (Pandara) เป็นพระธยานิพุทธะที่ประทับในแดนสุขาวดี ซึ่งเป็นพุทธเกษตรแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก พระองค์มีรูปร่างเป็นสีแดง นับถือกันมากในนิกายสุขาวดี ควบคู่กับพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์หรือเจ้าแม่กวนอิม แต่ไม่เป็นที่ยอมรับในนิกายเถรวาท เพราะไม่มีกล่าวถึงในพระไตรปิฎกภาษาบาลี

มหาสุขาวตีวพุทธะระบุว่า ก่อนจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระอมิตาภะเคยเกิดเป็นกษัตริย์ชื่อ “พระเจ้าธรรมกร 2” ต่อมาผนวช และได้แสดงปณิธาน ๔๘ ประการเฉพาะพระพักตร์ พระโลเกศวรราชพุทธะ ว่าขอให้พระองค์ได้มีพุทธเกษตรแห่งหนึ่งเป็นโลกธาตุดินแดนบริสุทธิ์ไว้ช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์มีชื่อว่าสุขาวดี อมิตาพุทธะยังระบุว่าพระอมิตาภะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเมื่อสิบเก้าปีแล้ว หลังจากปรินิพพานจึงประทับ ณ สุขาวดีพุทธเกษตรนั้น ซึ่งเป็นที่ใช้ในประกาศพระธรรม ไม่มีอบายภูมิ มีแต่โพธิสัตว์ภูมิ เพื่อเป็นการสงเคราะห์สรรพสัตว์ให้เข้าสู่นิพพานต่อไป เชื่อกันว่าเมื่อพระอมิตาภะเสด็จปรินิพพานแล้ว พระอวโลกิเตศวรจะทรงบรรจุเข้าเป็นพระพุทธเจ้าในแดนสุขาวดีแทน พระองค์มีหลายพระนาม เช่น อมิตายุส (อ่านว่า ยุส - สะ) แปลว่า พระผู้มีอายุกาลไม่มีประมาณ และอมิตาภะ แปลว่า พระผู้มีแสงส่องสว่างไม่มีประมาณ เป็นพระธยานิพุทธะหนึ่งในห้าองค์ ประทับอยู่ทางตะวันตกของพุทธมณฑล พระกายสีแดงกำ เป็นต้นตระกูลของพระโพธิสัตว์ตระกูลปัทมะ หมายถึง ปัญญาที่ทำให้มนุษย์รู้จักผิดชอบชั่วดี และเลือกปฏิบัติในทางที่ถูก สัญลักษณ์คือดอกบัว พระพุทธเจ้าในตระกูลนี้ทั่วไปใช้บัวแดง พระโพธิสัตว์ปางดูใช้บัวขาว ภาพวาดของพระองค์มักวาดให้พระหัตถ์ยาวหมายถึงความสามารถที่จะเอื้อมพาสรรพสัตว์เข้าสู่แดนสุขาวดี มีพระชีวหายาวตระหวัดได้รอบโลกหมายถึงความสามารถในการแสดงธรรมได้ทั่วโลก ทรงนุ่งเป็นพาหนะนับถือส่วนใหญ่ในพุทธศาสนานิกายมหายาน ควบคู่กับพระอวโลกิเตศวรหรือเจ้าแม่กวนอิมในภาษาไทย

3.4) พระรัตนสัมภพพุทธะ⁹ (สันสกฤต: **रत्नसंभव**; ภาษาทิเบต: Rinchen Jung ne) นับถือใน: วัชรยาน พระลักษณะ: ความเท่าเทียม คักติ: นางมมกิ (Mamaki) เป็นพระธยานิพุทธะหนึ่งในห้าองค์ พระนามหมายถึงพระผู้เป็นต้นกำเนิดแห่งสิ่งมีค่าทั้งหมด ประทับอยู่ทางทิศใต้ของพุทธมณฑล พระกายสีเหลืองทอง เป็นต้นตระกูลพระโพธิสัตว์ตระกูลรัตนะ ซึ่งเปรียบได้กับปัญญาอันประเสริฐ เป็นสัญลักษณ์ของพระรัตนตรัย สัญลักษณ์ประจำพระองค์คือ จินตามณี หมายถึงการเข้าถึงความรู้แจ้ง มโนวิญญูญาณธาตุและจิตตรัสรู้ ทรงม้าเป็นพาหนะ

มีความเชื่อว่า พระองค์เป็นประมุขของรัตนโคตร ซึ่งแสดงความอุดมสมบูรณ์ รูปลักษณะที่อยู่เดี่ยวๆของพระองค์หายาก มักจะรวมอยู่กับพระธยานิพุทธะองค์อื่นๆ ประทับอยู่ทาง

⁸เรื่องเดียวกัน หน้า 87-95.

⁹เรื่องเดียวกัน หน้า 69-75.

ทศใต้ของพุทธมณฑล ทรงเป็นตัวแทนปัญญาญาณแบบเท่าเทียม คือมองเห็นผู้อื่นเท่าเทียมกับตน ใน คัมภีร์มรณศาสตร์ของทิเบต กล่าวว่าพระองค์จะปรากฏกายในวันที่สามของบาร์โด พร้อมด้วยแสงสี เหลือง พระโพธิสัตว์ที่ปรากฏพร้อมกับพระองค์คือ พระสมันตภัทรโพธิสัตว์¹⁰ภาพของพระองค์มักมี กายสีเหลืองทอง พระหัตถ์ทำท่าทานมูทรา คือพระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลาอยู่ในท่าทำสมาธิ พระ หัตถ์ขวาเหยียดลง แบบพระหัตถ์ออก ปลายนิ้วชี้จดนิ้วโป้ง พาหนะของพระองค์คือม้าบิน ซึ่งตามความ เชื่อของคนโบราณมักเป็นตัวแทนของแสงสว่างเพราะเป็นพาหนะของพระอาทิตย์ ส่วนชาวพุทธ มหายาน จะถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของโชค และความสว่างาม เสียงประจำพระองค์คือ ตรีัม ซึ่งเป็นเสียง ที่เกิดจากศูนย์กลางที่สะอาด จึงเป็นการสะท้อนความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชีวิต การเปลี่ยนถ่าย เวทนาขันธและความผูกพันระหว่างแม่กับลูก

3.5) พระโอมขลิทธิพุทธะ¹¹ (ภาษาสันสกฤต: อโอมขลิทธิพุทธ ภาษาทิเบต: Dön yö drub pa) นัปลือใน: วัชรยาน พระลักษณะ: ความสำเร็จลุล่วง ศักติ: นางอารยตารา เป็นพระธยานิพุทธะหนึ่งในห้าองค์ พระนามของพระโอมขลิทธิ หมายถึง ผู้มีความสำเร็จอันสมบูรณ์ ประทับทาง ทิศเหนือของพุทธมณฑล พระกายสีเขียว เป็นตัวแทนของพลังแห่งจิตวิญญาณ ที่จะผลักดันมนุษย์ ไปสู่ความหลุดพ้น สัญลักษณ์คือวัชระไขว้ โดยวัชระแนวนอนหมายถึงการมีอยู่และการกระทำทางโลก วัชระแนวตั้งหมายถึงพลังบวกแห่งจิตวิญญาณ โดยรวม วัชระไขว้หมายถึงพลังแห่งชีวิต ทรงครุฑเป็น พาหนะ และเป็นตัวแทนของดวงอาทิตย์ยามเที่ยงคืน อันเป็นสัญลักษณ์ของกิจกรรมทางจิตวิญญาณ อันลึกลับ เป็นประธานของกรรมโคตร ในทางปัญญาเป็นภาพสะท้อนของปัญญาญาณแบบสำเร็จทุก อย่างซึ่งเป็นการผสมผสานของปัญญาญาณทุกชนิดหลังจาก เสียงประจำพระองค์ คือ อา มนต์ คือ โอม อโอมขลิทธิ อาหุม

4.1.2 ปฏิมากรรมพระโพธิสัตว์

1) พระสมันตภัทรโพธิสัตว์ (สันสกฤต: **समन्तभद्र** Samantabhadra; ทิเบต: Kun-tu bzang-po) ได้รับการนับถือใน: มหายาน, วัชรยาน คุณลักษณะ: การทำความดี เป็นพระโพธิสัตว์ในกลุ่มตถาคตโคตรของพระไวโรจนะพุทธะ ชื่อของพระองค์ท่านแปลว่า ดี รุ่งเรือง หรือเป็นมงคล ท่าน มักปรากฏในพุทธมณฑลในฐานะตัวแทนของพระไวโรจนะพุทธะ จึงเป็นตัวแทนของความกรุณาและสมาธิที่ดั่งลึกในมหาไวโรจนะสูตร มีพระหัตถ์ประจำพระองค์ โอม สะมาเย สัต ตวัม¹²

¹⁰<https://www.sangpragay.com/ประวัติ-พระสมันตภัทรโพธิสัตว์>, สืบค้นเมื่อ 20/1/2564.

¹¹สุมาลี มหณรงค์ชัย, *พระชินพุทธะห้าพระองค์: พระพุทธเจ้าในรูปกายทิพย์ตามคติของมหายานและวัชรยาน*, 2552, หน้า 117-124.

¹²เรื่องเดียวกัน. หน้า 149-152.

รูปลักษณะในงานทางพุทธศิลป์ มักจะปรากฏตัวคู่กับพระมัญชุศรีโพธิสัตว์ ในทิเบต ภาพวาดของท่านมีกายเป็นสีน้ำเงินเข้มหรือสีเหลือง นั่งขัดสมาธิเพชร มือประสานกันบนตัก ถ้าอยู่ในท่ายืน มือขวาถือดอกบัวทั้งก้านพร้อมจินตามณี มือซ้ายถือวัชระ

พระสมันตภัทรโพธิสัตว์ได้ตั้งปณิธาน ปรากฏอยู่ในคัมภีร์หยาหยาสูตร ซึ่งเป็นเหตุให้ท่าน ได้รับการยกย่องในฐานะพระโพธิสัตว์ที่มีจริยาวัตรตรงตามปณิธาน 10 ประการ ได้แก่ (1) เคารพ พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ (2) ยกย่องพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ (3) สักการะบูชาพระพุทธเจ้าทุก พระองค์ (4) สารภาพความผิดที่ทำมาในอดีตทั้งหมด (5) ตั้งมุกตาจิต อนุโมทนาในความดีและความ เจริญของผู้อื่น (6) วิงวอนให้พระพุทธเจ้าสั่งสอนธรรม (7) วิงวอนให้พระพุทธเจ้าสถิตอยู่ในโลก (8) ปฏิบัติตามหลักธรรมสม่าเสมอ (9) ช่วยเหลือสรรพสัตว์เป็นนิจ (10) อุทิศความดีที่ตนทำไว้เพื่อความรู้ แจ้งและเพื่อบุคคลอื่น

2) พระวัชรปาณีโพธิสัตว์¹³ (ภาษาสันสกฤต: Vajrapāṇinā bodhisattvena mahāsattvena, vajra-sattva, ภาษาทิเบต: Lag na Rdo rje, Chana Dorji) หมายถึงพระโพธิสัตว์ ผู้ถือสายฟ้า หลักฐานฝ่ายบาลีถือว่าเป็นยักษ์ที่คอยคุ้มครองพระพุทธเจ้า ส่วนทางมหายานถือว่าเป็น พระโพธิสัตว์ชั้นสูงองค์หนึ่ง มักปรากฏคู่กับพระมัญชุศรีโพธิสัตว์และพระปัทมปาณีโพธิสัตว์

ความเชื่อเกี่ยวกับพระวัชรปาณีอาจวิวัฒนาการมาจากพระอินทร์ในศาสนาพราหมณ์ที่ ถือสายฟ้าเช่นกัน และอาจจะพัฒนามาจากความเชื่อเกี่ยวกับพระมหาสถาปรัตโพธิสัตว์ ชาวพุทธ มหายานถือว่าเป็นพระโพธิสัตว์ที่คุ้มครองนาคที่ควบคุมเมฆฝน และนิยมสร้างรูปของท่านไว้ที่ ประตูทางเข้าวัดเพื่อขับไล่ความชั่วร้าย พระวัชรปาณีจัดอยู่ในกลุ่มเจ็ดพระมหาโพธิสัตว์ตามความเชื่อ ของชาวจีน แต่มีความสำคัญน้อยกว่าพระอวโลกิเตศวรและพระกษิติครรภ์โพธิสัตว์ประมาณมากมาย รูปแบบต่าง ๆ ของพระวัชรปาณี

(1) อจลวัชรปาณี มีสี่เศียรสี่กร สีเทา ถือถ่วงกะโหลก วัชระและบ่วง ทรงเครื่องแบบ ธรรมบาล ล้อมรอบด้วยเปลวไฟ ยืนเหยียบบนร่างอสูร¹⁴

(2) อาจารย์วัชรปาณี มือขวาถือวัชระ มือซ้ายถือบ่วง ทรงเครื่องแบบธรรมบาล ล้อมรอบด้วยเปลวไฟ ยืนทิ้งน้ำหนักที่ขาขวา

(3) นิลามพรวัชรปาณี มือขวาถือวัชระ มือซ้ายถือกระดิ่งในระดับตัก ทรงเครื่องแบบ ธรรมบาล ยืนทิ้งน้ำหนักที่ขาขวามบนร่างมนุษย์

(4) จันทวัชรปาณี มือขวาถือวัชระ มือซ้ายทำปางกรณะ ยืนทิ้งน้ำหนักที่เท้าขวา

¹³<https://th.unionpedia.org/พระวัชรปาณีโพธิสัตว์,สืบค้นเมื่อ 20/1/2564>.

¹⁴ผศช อินทรารุช,พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย,2543),หน้า 123 – 124. .

(5) ภูตทามรวัชรปาณี มีเศียรเดียวสี่กร สองกรหน้าทำปางภูตทามรุมุทรา สองกรหลังถือวัชระ มือซ้ายทำปางตรรชนีมุทรา สวมมงกุฎทำด้วยกะโหลกมนุษย์ ยืนทิ้งน้ำหนักบนเท้าขวาบนร่างของงู

(6) มหาจักรวัชรปาณี มีสามเศียรหกหรือแปดกร ถือวัชระและงู ทรงเครื่องแบบ ธรรมบาล

3) พระอวโลกิเตศวร¹⁵ (Avalokiteśvara) หรือ พระปัทมปาณี (Padmapani) เป็นพระโพธิสัตว์ในรูปความกรุณาของบรรดาพระพุทธเจ้าทั้งปวง ปรากฏการสร้างรูปเคารพของพระองค์แตกต่างหลากหลายไปตามความเชื่อ ปรากฏทั้งในรูปสตรีเพศและบุรุษเพศ¹⁶ ในทิเบต นับถือในพระนามเจนเรอซิก (Chenrezig) ในศาสนาพุทธแบบจีน แนวคิดของพระอวโลกิเตศวรได้พัฒนาเป็นเทพเจ้าสตรี พระแม่กวนอิม หรือ กานนอน ในเนปาลมณฑลรัฐจักในนามชนะพะทยา (Jana Baha Dyah), การุณามานา (Karunamaya), เสมต มจิรทรนาถ นอกจากนี้ในภาษาสันสกฤตยังปรากฏพระนาม ปัทมะปาณี (Padmapāṇi) ; ผู้ซึ่งถือดอกบัว หรือ โลเกศวร (Lokēśvara) ในทิเบตเชื่อว่าอวตารมาเกิดเป็นดาไลลามะ¹⁷ การ์มาปา¹⁸

4) พระรัตนปาณีโพธิสัตว์¹⁹ หมายถึง พระโพธิสัตว์ผู้ถือดวงแก้ว อยู่ในรัตนโคตรของพระรัตนสังกะษะพุทธะ ไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายเท่าใดนัก รูปแบบของท่านที่เห็นทั่วไปคือนั่งขัดสมาธิบนดอกบัว มือซ้ายทำสมาธิ มือขวากถือจินตามณี หรือมีฉนั้นก็มีจินตามณีวางบนหน้าตัก ในบรรดามหาโพธิสัตว์ ๗ พระองค์ที่ระบุในอมิตายุทธยานสูตรไม่ได้กล่าวถึงพระรัตนปาณีไว้ จึงทำให้ข้อมูลเกี่ยวกับท่านมีจำกัดและได้รับการนับถือน้อยกว่าพระโพธิสัตว์องค์อื่น พระพุทธรูปประจำพระองค์ นะโม สมันต พุทธนาม รัตน ปาณี ชัม สวาหะ

5) พระวิศวาณีโพธิสัตว์²⁰ แปลว่า พระโพธิสัตว์ผู้ถือวัชระแผด ภายลักษณะของท่านคลุมเครือและหายาก ทราบแต่ว่าเป็นพระโพธิสัตว์ตัวแทนของพระอโมฆสิทธิพุทธะ แต่ไม่มีผู้นับถือ

¹⁵สุมาลี มหณรงค์ชัย, พระชินพุทธะห้าพระองค์: พระพุทธเจ้าในรูปกายทิพย์ตามคติของมหายานและวัชรยาน, 2552, หน้า 95-104.

¹⁶Leighton, Taigen Dan, *Bodhisattva Archetypes: Classic Buddhist Guides to Awakening and Their Modern Expression*. (New York: Penguin Arkana) P. 158–205. ISBN 0140195564. OCLC 37211178. , 1998.

¹⁷*From Birth to Exile*, The Office of His Holiness the Dalai Lama, สืบค้นเมื่อ 12/1/2564.

¹⁸Martin, Michele. *His Holiness the 17th Gyalwa Karmapa*, Music in the Sky: The Life, Art, and Teachings of the 17th Karmapa, Karma Triyana Dharmachakra, สืบค้นเมื่อ 12/1/2564, 2003.

¹⁹สุมาลี มหณรงค์ชัย, พระชินพุทธะห้าพระองค์: พระพุทธเจ้าในรูปกายทิพย์ตามคติของมหายานและวัชรยาน, 2552, หน้า 75-77.

²⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

มาก ส่วนใหญ่รูปของท่านอยู่ในท่านั่ง มือซ้ายวางบนตัก มือขวาถือวัชระแฝด ชาวพุทธมหายานกลุ่มหนึ่งเชื่อว่าพระโพธิสัตว์พระองค์นี้จะมีบทบาทในอนาคตคือในสมัยพระศรีอารียเมตไตรยพุทธเจ้า

6) พระกษิติครรภ์โพธิสัตว์²¹ (สันสกฤต: **क्षितिगर्भ**; Kṣitigarbha; กษิติครรภ์, ทิเบต: Sai Nyingpo) เป็นที่นับถือในศาสนาพุทธนิกายมหายานในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และวัชระยาน คุณลักษณะ: มหาปณิธานเป็นพระโพธิสัตว์ มักมีรูปลักษณะเป็นพระภิกษุมหายาน มีรัศมีเปล่งรอบพระเศียรซึ่งปลงพระเกศาแล้ว หัตถ์หนึ่งทรงจับไม้เท้าซึ่งใช้เปิดประตูนรก อีกหัตถ์หนึ่งทรงถือแก้วจินดามณี (แก้วสารพัดนึก) เพื่อประทานแสงสว่างท่ามกลางความมืดนามของพระโพธิสัตว์องค์นี้อาจแปลได้ว่า “ขุมทรัพย์แห่งแผ่นดิน” (Earth Treasury), “คลังแห่งแผ่นดิน” (Earth Store), “บ่อเกิดแห่งแผ่นดิน” (Earth Matrix), หรือ “ครรภ์แห่งแผ่นดิน” (Earth Womb)

พระกษิติครรภ์โพธิสัตว์ได้รับมอบหมายจากพระศากยมุนีพุทธเจ้าให้เป็นผู้แสดงธรรมโปรดสัตว์ในภพภูมิ 6 ในช่วงที่พระองค์ปรินิพพานไปแล้ว และพระศรีอารียเมตไตรยยังไม่ได้ลงมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระกษิติครรภ์มีปณิธานสำคัญในการช่วยสัตว์โลกทั้งหมดให้พ้นจากนรกภูมิ หากนรกยังไม่ว่างจากสัตว์นรกก็จะยังไม่ขอตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ด้วยเหตุดังกล่าว พระองค์จึงถือว่าเป็นพระโพธิสัตว์แห่งสวรรค์ผู้ทุกข์ยากในอบายภูมิ มีนรกทั้งปวง เป็นต้น

7) พระมัญชุศรีโพธิสัตว์²² (สันสกฤต: **मञ्जुश्री** Mañjuśrī มณฑุศรี; ทิเบต: Jampelyang) ได้รับการนับถือใน: มหายาน, วัชระยาน คุณลักษณะ: มหาปัญญา เป็นพระโพธิสัตว์ในกลุ่มตถาคตโคตรของพระไวโรจนพุทธะ ชื่อของท่านแปลว่า แสงอันอ่อนหวานหรืออ่อนโยน เป็นพระโพธิสัตว์ที่มีผู้นับถือในทิเบตรองลงมาจากพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ ชื่อของท่านมีปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ มากมาย เช่น สัทธรรมปุณฑริกสูตร ถือว่าเป็นพระโพธิสัตว์ฝ่ายปัญญาและมีหน้าที่คุ้มครองนักปราชญ์ มีความเชื่อว่า พระมัญชุศรีได้รับการกล่าวถึงในพระสูตรตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 บางสำนักเชื่อว่าท่านจะปรากฏให้ผู้คนรับรู้ในความฝันเฉพาะเสียงเท่านั้น ถือว่าท่านเป็นพระโพธิสัตว์ที่เป็นเอกทางปัญญา เป็นเทพแห่งเกษตรกรรม วิทยาศาสตร์ โหราศาสตร์และสถาปัตยกรรม ชาวเนปาลเชื่อว่าพระมัญชุศรีเป็นผู้นำพุทธศาสนาไปเผยแพร่ในเนปาล ในมหาไวโรจนสูตรมีพระธารณีประจำพระองค์ว่า โอมอะระปะจะนะ

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปรัชญาพุทธตันตระมีอิทธิพลต่อนิกายมหายานและวัชระยาน ได้สื่อผ่านประติมากรรมสัญลักษณ์ หรือ ปฏิมากรรมรูปพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์หรือเทพทั้งหลาย ล้วนเกิดจากความต้องการที่จะแปลงนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ซึ่งหมายความว่า การสร้างบุคลาธิษฐานขึ้นตามนิยามหรือตามวัตถุประสงค์เพื่อการตีความ สื่อความหมายทำให้ผู้คนเข้าใจในธรรมาธิษฐาน คือ ปรัชญาที่เป็นคำสอนต่าง ๆ ได้ง่ายขึ้นผ่านศิลปกรรม เช่น ความเชื่อเรื่องตรีกาย

²¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-57.

²²เรื่องเดียวกัน, หน้า 152-159.

เป็นต้น เราจะเห็นได้จากพัฒนาการของนิกายมหายาน จนกระทั่งเกิดเป็นนิกายวัชรยานที่เผยแผ่มีผู้นับถืออย่างแพร่หลายในทิเบต ภูฏาน เนปาล และจีน

ปฏิมากรรมพระพุทธรูปเจ้าหรือพระโพธิสัตว์องค์ต่าง ๆ หรือเทพเจ้าปางต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีขึ้นนั้น เป็นบุคลาธิษฐานเพื่อรวมกายให้เป็นอันเดียวกับพระพุทธรูปองค์ซึ่งเป็นสัมโมคคากาย อันจะเป็นสื่อที่นำไปสู่ธรรมกาย เพื่อสื่อให้ศาสนิกกรับทราบหรือเข้าใจในคุณสมบัติและหน้าที่ผ่านพุทธศิลป์นั้น ๆ ตั้งแต่พระพุทธรูปเจ้าสามพระองค์, พระธยานิพุทธรูปเจ้าห้าพระองค์ หรือพระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ และเพื่อให้เข้ากับยุคสมัยที่มีการพัฒนา มา เช่น การพัฒนาพุทธศาสนาขั้นที่ 2 สนใจในปัญหาด้านภววิทยา มีความสนใจธรรมชาติแห่งความจริงแท้ (Svabhava) และการรู้แจ้งเห็นจริงในตัวบุคคลเกี่ยวกับธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ ถือกันว่าเป็นปัญหาสำคัญสำหรับความหลุดพ้น พยายามแสวงหาสภาวะ หรือธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งจะภาวะ เน้นปฏิบัติโยคะเพื่อสร้างปัญญา เป็นยุคของพระโพธิสัตว์ คือบุคคลที่มีความปรารถนาที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวงและหวังที่จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในบั้นปลาย จึงมีการสร้างประติมากรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นเครื่องมือโดยตรงต่อการปฏิบัติธรรมหรือปฏิบัติโยคะ ซึ่งแตกต่างจากพุทธศาสนายุคแรก (ขั้นที่ 1) ที่มีความสนใจในปัญหาทางด้านจิตวิทยา เป็นเรื่องของปัจเจกชนซึ่งพยายามจะควบคุมจิตใจของตนเองโดยใช้วิธีจิตวิเคราะห์ พระเถระทั้งหลายนิยมแสดงทัศนะเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางกายและจิตโดยวิเคราะห์ย่อยลงเป็นธรรม (ธาตุ) แบ่งเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม จึงเป็นภาวะที่ไม่มีเครื่องผูกมัดใด ๆ แม้กระทั่งปฏิมากรรมรูปพระพุทธรูปเจ้า หรือ ในยุคมนตรยาน ที่มีการสาธยายมนต์ต่าง ๆ เพื่อความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม จึงต้องมีการใช้สัญลักษณ์ตัวแทนประกอบพร้อมไปกับการประกอบพิธีกรรมและสาธยายมนต์บทต่าง ๆ เหล่านั้น เช่น ในยามที่ประสบปัญหาเดือดร้อน ก็จะไปสวดอ้อนวอนขอความช่วยเหลือจากพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ปางพันมือ หรือ เพื่อการอ้อนวอนเรื่องสุขภาพ ก็จะไปสวดมนต์ต่อองค์พระไภษัชยคุรุ เป็นต้น

ในด้านการปฏิบัติตันตระโยคะ ภายหลังจากได้พัฒนาคำสอนเชิงตันตระ โดยมีคัมภีร์ตันตระสอนวิปัสสนากรรมฐานที่เรียกว่า “สาธน” อันประกอบด้วย มนตร์ ธารณี มุทรา และมณฑล เป็นองค์ประกอบในการทำวิปัสสนาเพื่อเป็นหนทางในการหลุดพ้น ซึ่งมีพระพุทธรูปเจ้า พระโพธิสัตว์ และเทพเจ้าเป็นบุคลาธิษฐาน เพื่อรวมกายของตนเองให้เป็นอันเดียวกับพระองค์ซึ่งเป็นสัมโมคคากายเพื่อให้มีอำนาจเหมือนกัน และในที่สุดแล้ว สัมโมคคากายของพระพุทธรูปเจ้า พระโพธิสัตว์ และเทพเจ้า ก็จะเป็นสื่อที่นำไปสู่ธรรมกาย ทำให้มองเห็นว่าตนเองและสัมโมคคากายเป็นเพียงมายาภาพและความว่างเปล่า หรือศูนยตา²³

²³พิชญา สุ่มจินดา, *พุทธศิลป์ในลัทธิตันตรยาน (วัชรยาน)*, หน่วยเทคโนโลยีการศึกษาคณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. https://www.youtube.com/watch?v=4VE_PVrxAA, สืบค้นเมื่อ 7/2/2564.

4.2 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านจิตรกรรม: มณฑลาลาและทังกา

4.2.1 จิตรกรรมมณฑลาลา หรือ มณฑล แนวความคิดการจัดวางรูปแบบมณฑลาลาเป็นการสร้างสรรค์พุทธศิลป์ตามคตินิภายวัชรยานของทิเบต สื่อความหมายหมายถึงแก่นศูนย์กลาง ที่นั่ง เขตแดน คือคำว่า “มณฑล” ซึ่งล้อมรอบจุดศูนย์กลาง โดยใช้ในความหมายควบคู่ไปกับคำว่า “โพธิ” หรือ การตื่น การบรรลุธรรม ซึ่งชี้ถึงสถานที่นั่งภายใต้ต้นโพธิ์ เป็นที่ซึ่งการตรัสรู้เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ ได้หลอมรวมทุกองค์ธรรม พิจารณาเห็นแจ้งตามสภาวะความเป็นจริงแห่งธรรมชาติโดยไม่มีการเสริมเพิ่มปรุงแต่งจากอวิชชา คือ กิเลส ตัณหา อุปาทานของตน เข้าสู่จุดศูนย์กลาง

พระชินพุทธะคือสัญลักษณ์เชิงรหัสนัยทางจิต มณฑลเปรียบเสมือนพื้นที่ใช้รองรับสัญลักษณ์ที่ใช้ไขความลับแห่งจิตวิญญาณ มณฑลาลามีรูปลักษณะเปรียบดังรูปดอกบัวในพุทธศาสนา สัญลักษณ์ของดอกบัวแสดงผ่านแผ่นผั่งสฤป ซึ่งเป็นนัยยะสำคัญในพิธีกรรมทางพุทธศาสนา เปรียบเสมือนว่า ดอกบัวเป็นสิ่งเดียวกับฐานของจักรวาล เป็นฐานรองรับพระพุทธรูปและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ดังที่พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ และเทพทั้งหลาย ต่างก็ประทับนั่งบนบัลลังก์ดอกบัว หรือประทับยืนบนฐานดอกบัว ดังนั้น “มณฑลาลา” จึงแปลว่า ที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ ในขณะที่รู้แจ้ง และภาพเหล่านี้จะปรากฏในมนต์ศันของวัชรจารย์ ผู้เป็นครูบาอาจารย์ในพุทธศาสนานิกายวัชรยาน

ภาพที่ 2 กาลจักรมณฑลาลา (Kalachakra Mandala)

ที่มา: <https://www.namgyal.org/the-kalachakra-mandala/>

โดยทั่วไปมณฑลจะสร้างเป็นวงกลมหรือวิหารที่มีประตูสี่ทิศ ซึ่งแต่ละทิศจะแสดงถึงพรหมวิหารทั้งสี่ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา และมีกำแพงอันเป็นด้านทดสอบผู้ปฏิบัติธรรมก่อนที่จะเข้าสู่ประตูทั้ง 4 ในภายในอีก 4 ชั้น ซึ่งประกอบด้วย (1) กำแพงไฟแห่งความรู้อันบริสุทธิ์ (2) กำแพงเพชรแสดงความแข็งแกร่งและกล้าหาญ (3) กำแพงหลุมศพแห่งการมีสติรู้ (4) กำแพงดอกบัวแสดงถึงการยอมอุทิศตนต่อพุทธะ ด้วยความหมายที่แฝงเร้นในสัญลักษณ์เรขาคณิตบนแผนผังมณฑลลา จึงเปรียบดั่งผู้ก้าวข้ามพรมแดนที่มีสติในมโนทัศน์ของตนเอง รับรู้ตรรกะเชิงปริศนาธรรมเพื่อการรู้แจ้ง ดังนั้นทำให้วงกลมล้อมรอบมณฑลลา จะประกอบไปด้วยทิศทั้งสี่ หรือประตูทางเข้าทั้งสี่บานเสมอ

แกนของมณฑล หรือ มณฑลลา เป็นจุดศูนย์กลางของแผนภูมิในพิธีกรรม เปรียบเสมือนการจำลองจักรวาลในขอบเขตสี่เหลี่ยมจัตุรัส สามารถถ่ายทอดผ่านเส้นเรขาคณิตในแกนแนวตั้งและแกนแนวนอน ด้านในสุดเป็นพระชินพุทธะห้าพระองค์ ถัดมาเป็นพระโพธิสัตว์และเทพชั้นต่าง ๆ ตามลำดับ ภาพจำลองดังกล่าวจึงสัมพันธ์กับการกำหนดทิศทางและที่ตั้งของสถูปที่จุดศูนย์กลางแทนโลก อันหมายถึงภพภูมิของมนุษย์ กล่าวโดยสรุป คือ ภาพจำลองที่สร้างขึ้นนี้ สัมพันธ์กับขอบเขตของพิธีกรรม และการกำหนดทิศทางของที่ตั้งพระสถูป จุดศูนย์กลางของแผนผังพระสถูปเป็นจุดที่เส้นรัศมีจากศูนย์กลางพบกับพื้นโลก ภาพจำลองนี้เป็นตัวแทนของลักษณะการกำเนิดภพภูมิต่าง ๆ ที่ยอมรับกันจนเป็นจารีตประเพณีทั่วไป การปรากฏของภพภูมิล่านี้ เป็นหลักธรรมชาติของการแผ่ขยายทรงกลมเป็นรัศมีออกไปจากจุดศูนย์กลางตามระยะห่างของเส้นที่ขยายออกไปเป็นลักษณะเดียวกันกับการโยนก้อนหินลงไปในน้ำ ระลอกน้ำที่ขยายแผ่ออกไปเป็นวง ๆ เมื่อมองในแบบสามมิติ พบว่าการขยายเป็นรัศมีมีลักษณะเป็นคลื่นเป็นระลอก ๆ จากจุดศูนย์กลาง สอดคล้องกับการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ที่ได้ทดลองกระบวนการเกิดคลื่นเสียง โดยอาศัยการสั่นสะเทือนตามธรรมชาติของคลื่นเสียงบนผิวน้ำ แรงกระเพื่อมที่เกิดจากการสั่นสะเทือน ได้เกิดการขยายวงแผ่กระจายออกรอบข้างอย่างสมมาตรสอดคล้องกับรูปลักษณะของมณฑลลา

มณฑลลาเป็นพุทธศิลป์เป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมทางพุทธศาสนานิกายวัชรยาน เป็นอุปกรณ์ที่มีหลักปรัชญาพุทธตันตระเพื่อให้เข้าถึงแก่นธรรม คือ หลักสัจยุตตา วงกลมและสี่เหลี่ยมแสดงถึงโครงสร้างจักรวาล ส่วนพระชินพุทธะ พระโพธิสัตว์ และเทพทั้งหลาย เป็นสัญลักษณ์แสดงให้เห็นเนื้อหาและองค์ประกอบของจักรวาล โลกคือทั้งหมดของชีวิตโดยเฉพาะมนุษย์ ทั้งกายภาพและจิตวิญญาณ ครอบคลุมทั้งภายนอกที่ขึ้นกับกาลและเทศะ และมิติภายในที่ไม่ขึ้นกับกาลและเทศะ รวมถึงโลกภายในที่ดำรงอยู่ตามวัฏจักรแห่งกรรม มณฑลลาสะท้อนมิติภายนอก (Macrocosm) และมิติภายใน (Microcosm) มณฑลลาเป็นแผนภาพที่แสดงให้เห็นโครงสร้างและเนื้อหาของจักรวาลอย่างเป็นรูปธรรม (ซึ่งนำไปสู่ตำนานการสร้างโลกต่าง ๆ) สะท้อนกายของผู้ฝึกฝนอย่างเป็นรูปธรรม และสะท้อนจิตของผู้ฝึกฝนอย่างเป็นนามธรรม จิตของผู้ปฏิบัติตามแนวทางเฉพาะนี้ จะประสานเป็นหนึ่ง

เดียวกับกายและจักรวาล จิตของเขาจะเชื่อมโยงกับโลกจนไม่มีทวิภาวะ (Duality) ซึ่งในเวลานั้นจะไม่มี ความแตกต่างแปลกแยกระหว่างนิพพานกับสังสารวัฏด้วย²⁴

การสร้างมันดาลาทรายมักกระทำเพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และเมื่อพิธี ได้เสร็จสิ้นลงแล้ว เหล่าลามะ จะทำการตั้งจิตแผ่สมาธิ และสวดมนต์บทใหญ่ ๆ จำนวนหลายบทด้วยกัน หลังจากนั้น มันดาลานั้นก็จะถูกลบออกไป โดยการโยกทรายบรรจุเข้าโถ และนำไปทิ้งสู่แม่น้ำ หรือแจกจ่ายให้บรรดาเหล่าพุทธศาสนิกชนที่มาร่วมพิธี ทั้งนี้เพื่อเป็นการสอนในด้านปรัชญาอยู่ในหลายอย่าง เช่น การมีอยู่และการดับไป การวนเวียนเกิด แก่ เจ็บ และกัตตาย และก็มี การเกิดขึ้นมาใหม่ วนเวียนไปอยู่แบบนี้ โดยมีความเชื่อกันว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนไม่จีรังถาวร ไม่มีอะไรยั่งยืน” ซึ่งล้วนเป็นกฎแห่งธรรมชาติ ไม่มีอะไรจะสามารถหลีกเลี่ยงได้ แม้กระทั่งความสวยงาม ทุกสิ่งทุกอย่างต้องคืนกลับสู่ธรรมชาติและจุดเริ่มต้น ตามคำสอนหลักของ นิกายมหายานคือ “ทุกสิ่งเป็นอนัตตา” ในท้ายที่สุดจึงเหลือเป็นเพียงสภาพว่างเปล่า หาสภาวะที่แท้จริงไม่ได้ เป็นสภาวะแห่งสูญญตา

4.2.2 จิตรกรรมทังกา ภาพทังกานี้มีประโยชน์ทั้งในด้านปริยัติ และการปฏิบัติ เพื่อความรู้แจ้งในคำสอนสูงสุดของพระพุทธเจ้า ทำให้พุทธศาสนิกชน สามารถเข้าใจได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ถึงความจริงอันลึกลับของธรรมชาติ ตามหลักแห่งวิทยาศาสตร์ พระองค์ทรงบรรลุธรรม ค้นพบสายโซ่หรือห่วงแห่งความเกิด ความดับ ความเปลี่ยนแปลง ของปรากฏการณ์ อันเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ทุกอย่างเป็นเพราะเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันเรื่อยไป หากจุดเพียงแท้ที่กำเนิดและสิ้นสุดมิได้ แม้แต่ความคิด ความจำ ความรู้สึก และการรับรู้ต่าง ๆ ก็ล้วนแล้วแต่มีเหตุปัจจัยจากธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ที่ทำให้เกิดการ เกิด ดับ และเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ธรรมดังกล่าวนี้ พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” คือ ธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันเกิดขึ้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่ตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมชาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้ว นั้นเทียว คือ ความตั้งอยู่แห่งธรรมตา คือ ความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมตา คือ ความที่เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น”

²⁴สุมาลี มหณรงค์ชัย, พระชินพุทธะห้าพระองค์, หน้า 10.

ภาพที่ 3 ภาพกาลจักร Wheel of Life แบบทิเบต

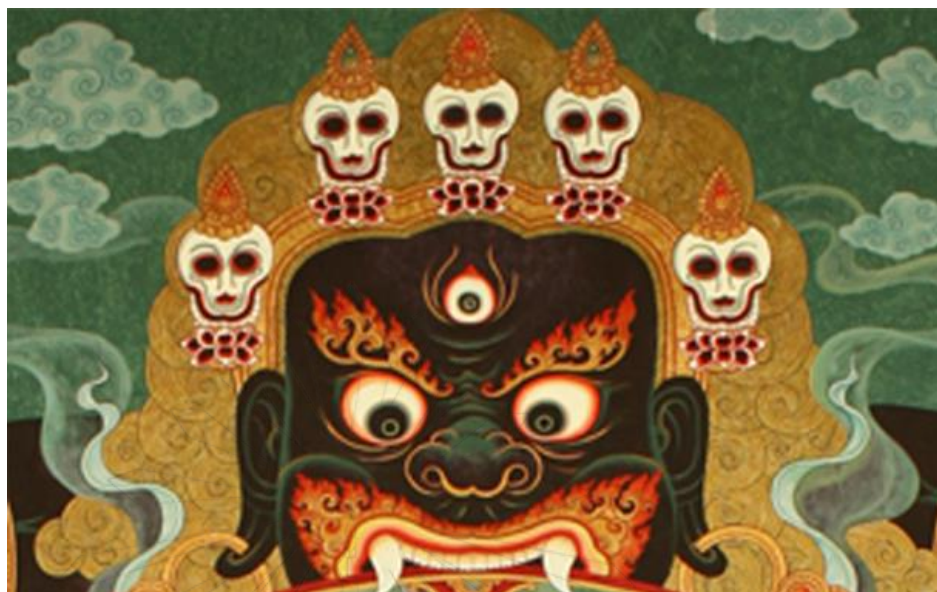
ที่มา: ภาพปริศนาธรรมจำลองมาจากสวนโมกข์ ไซยา และจัดแสดงที่สวนโมกข์กรุงเทพ

“กาลจักร Kalachakra” คำว่า กาลจักร หมายถึง วงล้อแห่งกาลเวลา (time-wheel หรือ time-cycles) ในภาษาทิเบตเรียกว่า ดุร์กี คอร์โล (Dus-kyl 'khor-lo) เป็นหลักคำสอนและการปฏิบัติขั้นสูงในพุทธตันตระทิเบต เพื่อให้ผู้เข้าร่วมพิธีมนตราภิเษกได้รับพรจากพระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์ ผ่านพระอาจารย์ผู้ทำพิธี โดยมีความเชื่อว่าผู้ที่ผ่านพิธีนี้ จะได้รับพลังอำนาจและบุญบารมีจนสามารถเข้าสู่พุทธภูมิได้สำเร็จ

ประวัติที่มาของภาพปริศนาธรรมกาลจักร, ภาพจักร หรือ สังสารจักร นี้ เขียนขึ้น จากแนวความคิด ของศาสนิกชน ชาวชมพูทวีป หรือ อินเดีย มีการเขียนภาพประกอบการศึกษาพุทธศาสนาทางตอนเหนือของอินเดีย แคว้นกัษมีระ เป็นภาพที่อธิบายแก่นของพุทธศาสนา คือ ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ให้เข้าใจง่ายเป็นรูปธรรม ใช้เป็นเครื่องมือศึกษาชีวิตในด้านใน เพื่อให้มองเห็นความรู้สึกที่เป็น “ตัวเรา - ของเรา” นั้นเป็นเพียงภาพลวงตา หรือภาพมายา

1) ภาพพญามารนุ่งห่มหนังสือ²⁵ : หนังสือเป็นสัญลักษณ์ของความดูร้ายหรือความมีอำนาจ หมายความว่า กิเลสเป็นสิ่งที่มีความดูร้ายหรือมีอำนาจมาก เป็นธรรมชาติที่เอาชนะได้ยากน้อยคนที่สามารถเอาชนะกิเลสได้ แต่ถ้ามีความเพียร มีความอดทน มีสติปัญญา ก็สามารถเอาชนะได้เหมือนกัน พระอรหันต์ เป็นผู้สามารถเอาชนะกิเลสได้แล้ว

²⁵พระคัมภีร์ญาณ อภิปัญญา, *คู่มือศึกษาภาพปฏิจจสมุปบาท*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา), หน้า 125.

ภาพที่ 4 ภาพยักษ์สามตาที่กัตกินวงกลมและกะโหลกผีห้าหัว

ที่มา: คู่มือศึกษาภาพปฏิจสมุปบาท

ภาพยักษ์สามตาที่กัตกินวงกลมและกะโหลกผีห้าหัว²⁶

ภาพ พญามาร หมายถึง สิ่งขัดขวางไม่ให้บรรลุนิพพาน สิ่งล้างผลาญคุณความดี
ตาที่สาม หมายถึง กาลเวลา ได้แก่ อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล ปุถุชนถูก
กาลเวลากัตกินจิตใจอยู่บ่อย ๆ ส่วนพระอรหันต์อยู่เหนือกาลเวลา อีกความหมายหนึ่งแทน ตาปัญญา
กะโหลกผี 5 กะโหลก หมายถึง ชั้นห้าที่ประกอบด้วยอุปาทาน ปุถุชนมองเห็นว่า
เป็นอัตตาตัวตน เพราะมีอวิชชา จึงเข้าไปยึดมั่นผูกพันว่าเป็น ตัวเรา และ ของเรา และเป็นทุกข์ใน
ที่สุด แต่ผู้มีสติปัญญามองเห็นว่า ชั้นห้าเป็นสิ่งที่ไร้แก่นสาร แต่โดยปรมาตมมองเห็นว่าเป็นสูญญตา
เป็นอนัตตา

หมายความว่าเมื่อใดที่จิตสำคัญมั่นหมายว่าเป็น ตัวเรา และ ของเรา ขณะนั้นจะถูก
กาลเวลากัตกินให้เป็นทุกข์ทรมานอยู่ตลอดเวลาที่มีการยึด มีการมอง มีความรู้สึก ว่ามี "ตัวเรา" อยู่

²⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 107-114.

มูลนิธิสทธรรมิกชน

ภาพที่ 5 ปฏิจจสมุปปาทแบบทิเบต

ที่มา: คู่มือศึกษาภาพปฏิจจสมุปปาท

2) ปฏิจจสมุปปาทเป็นแก่นแท้หรือหัวใจของพุทธศาสนา เป็นหลักแสดงถึงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สืบต่อเชื่อมโยงกันทั้งในกระบวนการเกิดและดับ เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงกฎธรรมชาติของสรรพสิ่ง ซึ่งมีการไหลไปไม่หยุดนิ่ง มีเกิดในเบื้องต้น แปรวนในท่ามกลาง และดับไปในที่สุด เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงกฎธรรมชาติของสรรพสิ่ง ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงกฎแห่งสังสารวัฏ คือ วงจรแห่งความทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยกิเลสกรรม วิบาก เป็นหลักธรรมที่ประมวลเอาความหมายแห่งธรรมทั้งหลายมาไว้ เป็นธรรมที่ว่าด้วยเรื่องชีวิตของมนุษย์ในขณะนี้และเดี๋ยวนี้

เมื่อมีวงจรการเกิด ก็ย่อมมีวงจรการดับ โดยหลักการในการปฏิบัติเพื่อทำลายลูกโซ่แห่งชีวิต ซึ่งเป็นการตัดวงจรมิให้มีการสืบต่อหรือสนับสนุนของปัจจัยอื่น ตามหลักอริยสัจ ๘ ค้นหาเป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ (คือตัวสมุทัย) วิธีละหรือทำลายก็ดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ แต่ในหลักปฏิจจสมุปปาทนั้น ถ้าสายโซ่ตามที่เรียงลำดับไว้ถูกทำลาย ก็คือการละหรือทำลายอวิชชา เพราะอวิชชาเป็นตัวทำให้สัตว์โลกมืดเขลา ปิดบังไม่ให้มองเห็นตามสภาพความเป็นจริงของชีวิตและสิ่งต่าง ๆ จึงทำให้เป็นกระบวนการอันหนึ่งที่ทำให้เกิดกระบวนการอื่นสืบต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด กาทำลายอวิชชาเป็นกระบวนการที่ทำให้เกิดกระบวนการอื่นไม่สืบต่อไปอีก ก็เหมือนกับการออกจากที่มืด เมื่ออวิชชาเกิดขึ้นก็เหมือนกับคนตาบอดอยู่ในที่มีแสงสว่าง สามารถมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้

มูลนิธิการรรมิกชน

ภาพที่ 6 ภาพงูกำลังกัดหางไก่ ไก่กำลังกัดหางหมู หมูกำลังกัดหางงู

ที่มา: คู่มือศึกษาภาพปฏิจสมุขปาท

3) วงกลมเล็กในสุด ภาพงูกำลังกัดหางไก่ ไก่กำลังกัดหางหมู หมูกำลังกัดหางงู²⁷ หมุนเวียนต่อเนื่องไม่มีที่สิ้นสุด แสดงให้เห็นถึงอำนาจของกิเลส คือ โลภ โกรธ หลง เป็นมูลเหตุ ทำให้จิตเดิมที่ประภัสสรนั้นหมองไปตามอำนาจ เป็นวงจรแห่งกิเลส กรรม วิบากซ้ำแล้วซ้ำอีกเรื่อยไป เป็นวัฏสงสารที่กักขังสัตว์ให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

กิเลส เป็นองค์ประกอบหนึ่งของวัฏสงสาร คำว่ากิเลส แปลว่า สกปรก หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว ทำให้จิตใจสกปรกมัวหมอง ไม่บริสุทธิ์ มีจนาทิภูฏิ คือ ความเห็นผิด นับว่าเป็นต้นเหตุของอกุศลกรรม หรือปัญหาต่าง ๆ ทั้งหลายทั้งปวง ถ้ามีมีจนาทิภูฏิ คือความเห็นผิดอย่างเดียว อกุศลหรือความชั่วต่าง ๆ ก็ติดตามมาเป็นขบวน

กรรม โดยความหมาย คือ การกระทำทางกาย วาจา ใจ ที่ประกอบด้วยกิเลส แต่ถ้าการกระทำประกอบด้วยปัญญา เรียกรกระทำนั้นว่า กิริยา เมื่อมีผู้กระทำโดยเฉพาะเป็นการกระทำของมนุษย์ที่มีกิเลส มีปัญญา ไม่ใช่การกระทำแบบสัตว์เดรัจฉานที่กระทำตามสัญชาตญาณ มี 3 ประเภทคือ กรรมชั่ว อกุศลกรรม, กรรมดี กุศลกรรม, กิริยา กรรมที่อยู่เหนือชั่วดี คือ กัมมัชชะโย หรือ สิ้นกรรม

วิบาก หมายถึง ผลอันเกิดขึ้นจากการกระทำที่ประกอบด้วยกิเลส แต่ถ้าเป็นผลอันเกิดขึ้นจากการกระทำที่ประกอบด้วยสติปัญญา เรียกว่า ปฏิกิริยา หรือปฏิเวธ มี 3 ประเภท คือ ผลอันเกิดจากการกระทำทำความชั่ว, ผลอันเกิดจากการกระทำทำความดี, ผลอันเกิดจากการกระทำที่ถูกต้อง

²⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 15-34.

ภาพที่ 7 ภาพแสดงถึงสิ่งที่เป็นไปได้ตามกิเลส กรรม วิบาก

ที่มา: คู่มือศึกษาภาพปฏิจสมุปบาท

4) วงกลมเล็กถัดออกมา แสดงถึงสิ่งที่เป็นไปได้ตามกิเลส กรรม วิบาก²⁸ ส่งผลให้วิภูสงสารหมุนเวียนไปไม่มีสิ้นสุด แบ่งวงกลมเป็นสองซีก ซีกดำ หมายถึง บาป นรก ความชั่ว ความทุกข์ อันเป็นสภาพแห่งอกุศลกรรม ส่วนซีกขาว หมายถึง บุญ สวรรค์ ความดี ความสุข อันเป็นสภาพแห่งกุศลกรรม มีความละเอียด เกรงกลัวต่อบาป แต่ยังมีติดถือบุญ สวรรค์ ความดี ความสุข ยึดติดถือมั่นว่ามีตัวเราของเรา จึงยังไม่สามารถหลุดพ้นไปสู่ความเป็นอิสระเหนืออกุศลกรรมและอกุศลกรรมได้

วิภูสงสารในพุทธศาสนา มีหลักเกณฑ์อย่างวิทยาศาสตร์ และอยู่ภายใต้กฎอภิปัจจยตา ซึ่งเป็นวิวัฒนาการของธรรมชาติ แต่เป็นกฎแห่งการกระทำของมนุษย์ที่ประกอบด้วยมิชฌาทีฏฐิการกระทำของปุถุชน เรียกว่า กรรม เพราะทำไปด้วยกิเลส ได้รับผลเป็นวิบาก ซึ่งเป็นได้ทั้งกุศลวิบากหรือ อกุศลวิบาก จากการกระทำ ส่งผลให้ปุถุชนยังคงต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในกระแสแห่งวิภูสงสาร ส่วนการกระทำของพระอรหันต์ เรียกว่า กิริยา เพราะประกอบอยู่ด้วยสติปัญญา ได้รับผลเป็นปฏิริยา ไม่ส่งผลให้มีผลเป็นวิบาก พระอรหันต์นั้นจึงเป็นผู้พ้นแล้วจากกระแสแห่งวิภูสงสาร คือนิพพาน

²⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 15-34.

มูลนิธิสทธรรมิกชน

ภาพที่ 8 ภาพอธิบายภูมิจิต

ที่มา: คู่มือศึกษาภาพปฏิจสมุปบาท

5) วงกลมแบ่งเป็นห้าส่วน อธิบายภูมิจิต²⁹ แสดงให้เห็นว่า ในวันหนึ่ง ๆ เมื่อใดที่จิตรับ อารมณ์กระทบ ตอนนั้นจิตขากสติปัญญา จิตจะสำคัญขึ้นว่าเป็นตัวเรา จิตก็พร้อมที่จะมีสภาพ ผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนเกิดในสภาวะของภูมิต่าง ๆ 5 ภูมิ ถ้าเป็นจิตที่ประกอบอยู่ด้วย โลภะ เรียกว่า ภูมิเปรต, ถ้าประกอบอยู่ด้วย โทสะ เรียกว่า ภูมินรก, ถ้าประกอบอยู่ด้วย โมหะ เรียกว่า ภูมิเดรัจฉาน , ถ้าประกอบอยู่ด้วย ความกลัว เรียกว่า ภูมิอสุรกาย, ถ้าติดอยู่ในความดีหรือบุญ เรียกว่า ภูมิมนุษย์, ถ้าถูกรอบงำอยู่ด้วยราคะหรือกาม เรียกว่า ภูมิสวรรค์ แต่ถ้าเป็นจิตที่ฝักอบรมถึงที่สุดแล้ว ก็เป็นภูมิ จิตที่อยู่เหนือโลกธรรมด้วยประการทั้งปวง เรียกว่า โลกุตตรภูมิ แปลว่า ภูมิที่อยู่เหนือโลก หมายถึง จิตว่าง พุทธภาษิตว่า ‘ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา’ หมายถึง ผู้นั้นเห็นธรรมคือความว่าง เห็น พระพุทธเจ้าก็คือเห็นจิตที่ว่าง หมายถึง สุนฺญตา

จิตที่ขาดการฝักอบรมจะเปลี่ยนแปลงไปตามสิ่งแวดล้อมที่มากระทบ หรือถูกอารมณ์ ภายนอกเป็นตัวกำหนดให้เป็นไป เป็นจิตที่อ่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ง่าย ได้แก่ ภูมิมนุษย์เมื่อคิดเห็น เป็นอยู่สมมนุษย์ ภูมิเปรตเมื่อมีแต่ความทะเลาะทะยานไม่รู้จักพอ ภูมินรกเมื่อมีแต่ความวิตกกังวลทุกข์ ร้อนหรือหนาวยะเยือกในใจ ไม่มีความสงบเย็น ภูมิเดรัจฉานเมื่อหมกมุ่นอยู่แต่เดรัจฉานวิสัย คือ กิน ชี้ขลาด สืบพันธุ์ นอน ส่วนเทวดาภูมิ แม้จะละอายเกรงกลัวต่อบาปแต่ก็ยังติดดีและสุข เทียวแสวงหา แแยงชิงระหว่างกันอยู่เสมอ

²⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 37-61.

มูลนิธิสัทธรรมมิกชน

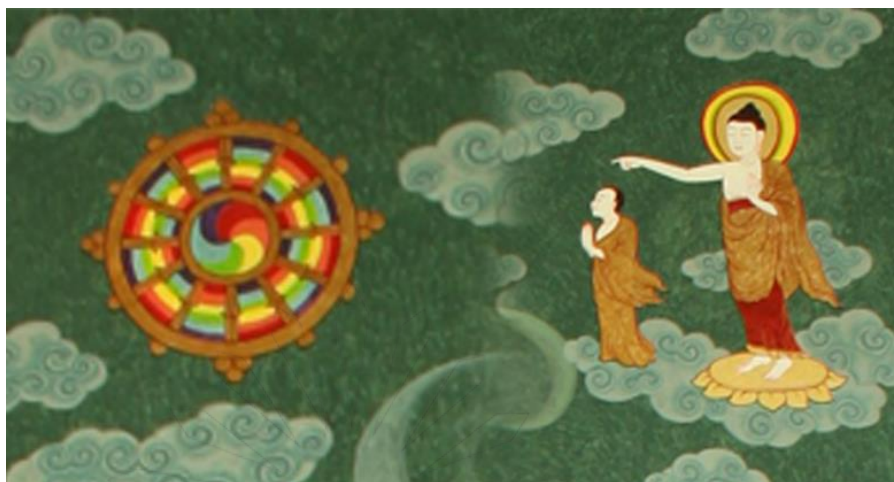
ภาพที่ 9 ภาพมูลเหตุห่วงโซ่อาการของจิต

ที่มา: คู่มือศึกษาภาพปฏิจสมุปบาท

6) วงกลมนอกสุดแสดงถึงมูลเหตุที่ทำให้สัตว์ยอมจมอยู่ในห่วงแห่งวิภูสงสาร³⁰ ด้วยห่วงโซ่อาการของจิตที่ต่อเนื่องกัน 12 ห่วง คือ อริชชา แสดงด้วยภาพเด็กที่ไม่รู้เส้นทางคนแก่ตาบอดที่ไม่เห็นแล้วคิดปรุงแต่งตามวิสัยคนบั้นหม้อ (สังขาร) ต่อเนื่องกันไปตามกระแสแห่งวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ขาติ ชรา มรณะ ฯลฯ ซึ่งกล่าวโดยสรุปแล้ว ปฏิจสมุปบาท แปลว่า ธรรมอันเป็นธรรมชาติอาศัยกันแล้วเกิดขึ้น เป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง แต่เป็นกฎของความเกิดทุกข์และไม่เกิดทุกข์ เป็นธรรมชาติฝ่ายจิตใจ ปฏิจสมุปบาทที่เป็นฝ่ายเกิดทุกข์ หรือสมุทวาร เริ่มตั้งแต่อวิชชา ความไม่รู้อย่างแจ่มแจ้ง หมายถึง ความไม่รู้ในการแก้ไขความทุกข์ที่เกิดขึ้นในจิตใจ โดยหลักคือ ไม่รู้วิธีสลัดได้แก่ความไม่รู้ทุกข์คืออะไร ไม่รู้ว่าเหตุให้เกิดทุกข์คืออะไร ไม่รู้ว่าความไม่มีทุกข์คืออะไร และไม่รู้ว่าวิธีปฏิบัติเพื่อความไม่มีทุกข์คืออะไร เพราะอวิชชาปัจจัยเดียวเท่านั้นหนุนเนื่องให้ปรากฏขึ้นตอนต่าง ๆ อย่างฉับพลันพร้อมกันจนเป็นทุกข์

ปฏิจสมุปบาทที่เป็นสภาวะไม่เกิดทุกข์ หรือนิโรธวาร เพราะบริบูรณ์ด้วยวิชา จึงไม่มีอวิชชา เพราะไม่มีอวิชชา จึงไม่มีสังขาร เพราะไม่มีสังขาร จึงไม่มีวิญญาณ เพราะไม่มีวิญญาณ จึงไม่มีนามรูป เพราะไม่มีนามรูป จึงไม่มีสฬายตนะ เพราะไม่มีสฬายตนะ จึงไม่มีผัสสะ เพราะไม่มีผัสสะ จึงไม่มีเวทนา เพราะไม่มีเวทนา จึงไม่มีตัณหา เพราะไม่มีตัณหา จึงไม่มีอุปาทาน เพราะไม่มีอุปาทาน จึงไม่มีภพ เพราะไม่มีภพ จึงไม่มีชาติ เพราะไม่มีชาติ จึงไม่มีชรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขะโทมนัส และอุปายาส

³⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 63-104.

ภาพที่ ๑๐ ภาพพระพุทธเจ้าทรงชี้ไปที่ธรรมจักรมีสีสองสี

ที่มา: คู่มือศึกษาภาพปฏิมากรรม

7) ภาพวงล้อธรรมจักร 12 สี³¹ มุมบนซ้ายมือ ที่พระบรมศาสดาทรงชี้ทางแก่สานุศิษย์ หมายถึงวิธีการที่จะปฏิบัติเพื่อให้หลุดออกมาเสียได้จากสังสารวัฏ ซึ่งกักขังสัตว์เอาไว้ให้จมอยู่ในห่วงแห่งความทุกข์ หมายถึงแทนอริยสัจสี่ หรือความจริงอันประเสริฐ 4 ประการ พร้อมด้วยกิจที่จะต้องปฏิบัติอย่างละ 3 รวมเป็น 12 ซึ่งหมายถึงการรู้และเข้าใจในทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ การหมดสิ้นทุกข์เสียได้ และการปฏิบัติตามหนทางอันประเสริฐ 8 ประการเพื่อการดับทุกข์ ด้วยปัญญารู้เท่าทันสภาพและกระบวนการแห่งจิตในทุกขณะ มีอินทรีย์สังวรและกำลังพร้อมต่อทุกขณะแห่งผัสสะมิให้ไหลวนไปตามอำนาจแห่งอวิชชาจนเป็นทุกข์ เมื่อเราได้เจริญแล้ว หมายความว่า ปฏิบัติสมบูรณ์แล้วที่ กาย วาจา ใจ เป็นผู้เห็นแจ้งต่อนิพพานแล้ว

ความทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้, สมุทัย คือ เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรละ, นิโรธ คือ ความไม่เกิดทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง, มรรค คือ วิธีปฏิบัติเพื่อความไม่เกิดทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรเจริญ

ความทุกข์เมื่อเรากำหนดรู้ได้แล้ว สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์เราละได้แล้ว นิโรธคือความไม่เกิดทุกข์เราทำให้แจ้งได้แล้ว มรรคคือวิธีปฏิบัติเพื่อความไม่เกิดทุกข์เราได้เจริญแล้ว ครบกระบวนการจึงเป็นการเห็นแจ้งแห่งตลอด ล่วงผลการปฏิบัติ เรียกว่า ปฏิเวธธรรม

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ในพุทธปรัชญาเถรวาท กฎที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ ดำรงอยู่อย่างตถตา ที่มีลักษณะอย่างธรรมดาโดยไม่ผิดไปจากความเป็นเช่นนั้นไปเป็นอย่างอื่นได้ จึงเรียกในลักษณะอย่างนี้ว่า อวิตถตา หรืออนัญญตา สิ่งทั้งหลายเหล่านี้จึงมีอาการแห่งความเป็นปัจจัยในกระบวนการแห่งธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นหรือดับลงในฐานะสิ่งหนึ่งเป็นเหตุและอีกสิ่งหนึ่งก็ต้องเป็นผลเสมอ ไม่

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129-130.

ว่าจะมีหรือไม่มีผู้ค้นพบกฎนี้ก็ตาม สัจธรรมแห่งความจริงข้อนี้ก็ยังคงมีอยู่ชั่ววันรันดร ด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธองค์จึงได้ตรัสบอก บัญญัติ ชี้แจง เปิดเผย จำแนก ทำให้เหล่าบรรดาสาวกทั้งหลายได้ตื่นรู้เห็นตามความเป็นจริงว่า ทุกสรรพสิ่งมีความสัมพันธ์กันเป็นดังห่วงโซ่สัมพันธ์กันไปอย่างเป็นระเบียบและมีระบบแบบแผนที่แน่นอน คือ อิทัปปัจจยตา แสดงให้เห็นถึงกระบวนการที่มีความสัมพันธ์ระหว่างกันกับสิ่งที่มีความเป็นเหตุเป็นผลของสรรพสิ่งทั้งหลาย โดยมีหลักเกณฑ์อยู่ว่า อิมสมิ สติ อิทั โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี อิมสสุปปาธา อิทั อูปุปชติ เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น อิมสมิ อสติ อิทั น โหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี อิมสส นิโรธา อิทั นิรุชฺชติ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ³² ไม่ว่าสิ่งนั้นจะมีรูปลักษณะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ สายน้ำ ภูเขา แผ่นดิน สายลม อากาศ รวมถึงระบบการทำงานของจิต ความสัมพันธ์กันระหว่างกันกับสิ่งที่มีความเป็นเหตุเป็นผลให้เกิดความคิดขึ้น

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีปรากฏพุทธพจน์ที่แสดงให้เห็นถึงความจริงของกฎธรรมชาติว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนี้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”³³ ในประเด็นนี้พุทธปรัชญาจึงถือว่าเป็นหลักธรรมที่มีอยู่ในรูปแบบกฎของไตรลักษณ์และปฏิเสธสมุปปาธา กฎธรรมชาติทั้งสองหลักนี้ ถือได้ว่าเป็นกฎตัวเดียวกัน เพียงแต่ต่างฝ่ายต่างแสดงอย่างละแนวทางเท่านั้นเอง โดยกฎไตรลักษณ์มีหน้าที่มุ่งแสดงลักษณะของสรรพสิ่งทั้งหลายว่ามีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และ ดับไปตามกาลเทศะนั้น ๆ ในส่วนของหลักอิทัปปัจจยตาหรือปฏิเสธสมุปปาธาแสดงให้เห็นถึงอาการของสิ่งทั้งหลายที่มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันและกันจนกลายเป็นกระแสและมีกระบวนการดำเนินอย่างค่อยเป็นค่อยไปและยังแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่ปรุงแต่งตามเหตุปัจจัยไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นวัตถุ-จิตใจ รูปธรรม-นามธรรมก็ตาม เพราะฉะนั้น ปรากฏการณ์ของสรรพสิ่งทั้งหลายจึงเป็นเพียงสภาวะกิริยาปรุงแต่งหรือเป็นอาการที่เปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยของสิ่งนั้น ๆ เป็นสัจธรรมอย่างหนึ่งที่เน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผลเท่านั้นเอง โดยไม่ได้เกิดขึ้นจากสิ่งที่เป็นอกุฏธรรมชาติใด ๆ ทั้งสิ้น

ตามระบบแนวคิดของพุทธปรัชญามีทัศนะต่อหลักความจริงว่า สรรพสิ่งทั้งหลายที่เป็นสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตก็ตาม ล้วนเป็นไปตามธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัยโดยมีหลักเชื่อมโยงดังนี้

1) กฎไตรลักษณ์ในพุทธปรัชญาถือว่าเป็นลักษณะสามัญทั่วไปในความเป็นสากลของสรรพสิ่งทั้งหมดโดยมีอยู่ในรูปแบบของกฎธรรมชาติ โดยมี 3 ประการ คือ

³² ส.นิ. (ไทย) 16/20/31-33. อ้างใน *ธรรมทรรศน์*, ปีที่ 16, ฉบับที่ 3, ประจำเดือน พฤศจิกายน - ธันวาคม 2559, หน้า 198.

³³ อ.ต.ก. (ไทย) 20/576/368. อ้างใน *ธรรมทรรศน์*, ปีที่ 16, ฉบับที่ 3, ประจำเดือน พฤศจิกายน - ธันวาคม 2559, หน้า 198.

(1) ความไม่เที่ยง ในพุทธปรัชญาหมายถึงสภาวะของสรรพสิ่งเป็นสิ่งที่มีความเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา โดยมีการอาศัยเหตุปัจจัยต่าง ๆ ทำให้ปรุงแต่งทำให้สิ่งทั้งหลายมีความเชื่อมโยงซึ่งกันและกันต่อไปเรื่อย ๆ จนกว่าสิ่งดังกล่าวนั้นจะจบลงเองหรือจะกล่าวอีกในรูปแบบหนึ่งก็คือ สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้นแล้วสิ่งนั้นก็ย่อมมีความเสื่อมสลายไปตามเหตุตามผล พุทธปรัชญาจึงถือว่าสภาวะแห่งความเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่อยู่ภายใต้อำนาจของกฎอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ

(2) ทุกข์ในไตรลักษณ์ก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ปรากฏในระบบแนวคิดของพุทธปรัชญา เพราะมีความหมายกว้างขวางมากกว่าทุกข์ในสังขาร (ทุกข์ในชั้น 5) ทุกขเวทนาและทุกข์ในอริยสัจ 4 ด้วยเหตุผลที่ว่า ทุกข์ในไตรลักษณ์ได้แสดงถึงความขัดแย้ง มีสภาวะที่ถูกกดตัน บีบคั้นของสรรพสิ่ง ทั้งปวงทั้งที่เป็นสิ่งที่มีชีวิตและสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น ชีวิต แนวคิด จิตใจ ก้อนหิน ภูเขาต้นไม้ เป็นต้น เมื่อสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตามได้เกิดขึ้นแล้วย่อมได้ชื่อว่าเป็นสิ่งที่มีความทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์อยู่ตลอดเวลา ซึ่งถือว่ามีเหตุปัจจัยมาจาก “กฎแห่งความเปลี่ยนแปลง-อนิจจัง” นอกจากนี้ สภาวะแห่งความทุกข์ก็ยังส่งผลกลายเป็น เหตุปัจจัยให้แก่อนัตตาอีกด้วย

(3) เมื่อใดก็ตามที่สรรพสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นจากกระบวนการของกฎธรรมชาติมา ประชุมรวมตัวเข้ากันก็ทำหน้าที่ประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกันเป็นเหตุปัจจัย เมื่อสิ่งทั้งหลายแยกตัวออกจากกัน ทุกสิ่งทุกอย่างจึงต้องเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพ สภาวะอย่างนี้เป็นกระบวนการทำให้สิ่งทั้งหลายได้เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสภาพของความเสื่อมสลาย จนในที่สุดก็เป็นเพียงสภาวะที่ว่างเปล่า (อนัตตา) มีความขัดแย้งต่อความเป็นอัตตาปราศจากตัวตนที่แท้จริงและหาสิ่งที่เป็นแก่นสารไม่ได้ นั่นเอง

2) จากการวิเคราะห์เกี่ยวกับหลักปฏิจจนสมุปบาทในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาตินั้นถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมทุกสรรพสิ่ง โดยแสดงให้เห็นถึงตัวกฎนี้ไม่มีความแปรผันไปตามกาลเวลา แต่ในขณะเดียวกันก็มีหน้าที่ทำให้สรรพสิ่งทั้งหลายมีความอาศัยกันและกัน เกิดขึ้นร่วมกัน มีสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ มีระเบียบแบบแผน และทิศทางที่แน่นอน มีกระบวนการดำเนินไปตามเหตุปัจจัยในเรื่องนั้น ๆ โดยเป็นกฎธรรมชาติทั้งสองฝ่าย คือ เป็นหลักธรรมของกระบวนการที่มีการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ คือ ทุกขสมุทัย เหตุแห่งทุกข์ และการดับไปแห่งทุกข์ คือ ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์

3) ในประเด็นเรื่องกฎแห่งกรรมตามทฤษฎีของพุทธปรัชญาถือได้ว่า ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นตามกฎธรรมชาติ ไม่มีพระเจ้าสูงสุดองค์ใดเข้ามาเกี่ยวข้องในฐานะเป็นผู้สร้าง ผู้ใดได้สร้างกรรมอะไรไว้ ผู้นั้นก็ย่อมได้รับผลของกรรมที่ตนเองได้กระทำไว้เอง ไม่ว่าจะกรรมนั้นจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตาม ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นมาย่อมมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เมื่อแตกดับก็มีเหตุปัจจัยทำให้แตกดับ ทุกกรรมหรือการกระทำย่อมมีปัจจัยเสมอ เพราะฉะนั้น สิ่งเหล่านี้เป็นกระบวนการกฎแห่งกรรมที่ดำเนินไปตามหลัก อิทัปปัจจยตาที่ว่าด้วยกฎแห่งเหตุและผล ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์

ตามเหตุปัจจัยของสรรพสิ่งทั้งหลาย อันถือว่าเป็นทั้งฝ่ายจิต-นามธรรม ฝ่ายวัตถุ-รูปธรรม ต่างก็อยู่ภายใต้ของธรรมนิยามทั้งสิ้น ด้วยเหตุผลนี้จึงถือได้ว่าเป็นกฎยิ่งใหญ่ที่ครอบคลุมกฎทุกกฎ โดยมีหลักสำคัญอยู่ว่า สรรพสิ่งล้วนอิงอาศัยกันและกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งหนึ่งต้องเป็นผล ดำเนินไปอย่างเป็นระบบระเบียบที่มีความแน่นอนชัดเจน สิ่งทั้งหลายจึงมิได้เกิดขึ้นมาโดยปราศจากเหตุผล

4) กฎอที่ปัจจัยตากับหลักศีลธรรม อันเป็นกฎที่ว่าด้วยการประพฤติตนอยู่ในสังคม ให้มีขนบธรรมเนียม จารีตประเพณีที่ดีงามที่มีทั้งจริยธรรมและคุณธรรม เพื่อเป็นแก่นสารของกฎเกณฑ์ กฎหมายระเบียบ วินัย ที่มีความรับผิดชอบชั่วดีอยู่ในสังคมนั้น ๆ ซึ่งก็คือ หลักเบญจศีลเบญจธรรม³⁴ มีสาระสำคัญมุ่งเน้นไปที่ตัวมนุษย์ให้ดำเนินชีวิตไปตามแม่แบบของจริยธรรมและคุณธรรม (Moral and Virtue) โดยปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบทั้งต่อตนเองและส่วนรวม ด้วยการถือความยุติธรรม มีความเมตตาต่อกันและกัน เป็นเหตุและเป็นผลอันก่อให้เกิดการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข โดยเริ่มต้นจากการใช้ชีวิตในระดับที่ยังเกี่ยวข้องกับโลก วนเวียนอยู่ในวงล้อแห่งชีวิตจนกระทั่งสามารถเข้าใจปรัชญาแห่งความปล่อยวางจากความยึดติดถือมั่นด้วยประการทั้งปวง จึงหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งสิ้น สามารถอยู่เหนือวิสัยของโลก

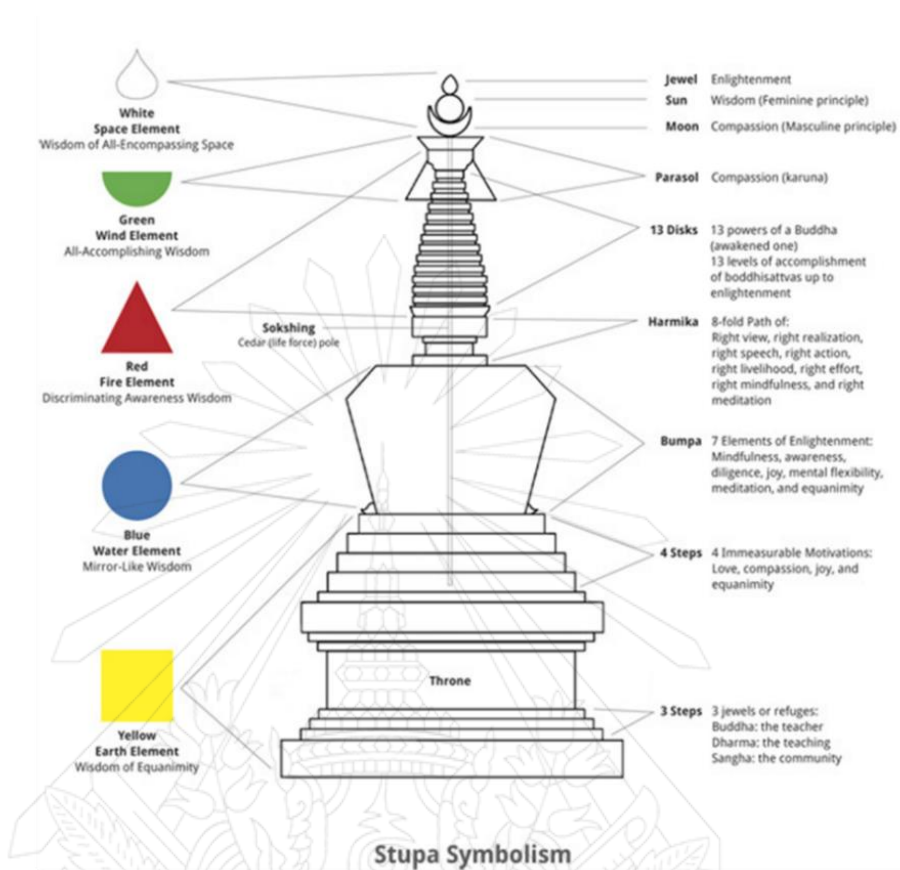
4.3 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านสถาปัตยกรรม: สถูป

แนวคิดเรื่องการจัดวางทิศของสถาปัตยกรรมอันเป็นปูชนียสถานโบราณ ได้ถ่ายทอดอิทธิพลหล่อหลอมเป็นคติการออกแบบแผนผังสถูปที่แบ่งพื้นที่จำลองการสร้างสรรคจักรวาล กำหนดจากศูนย์กลางกระจายสู่รอบทิศ หรือหมายถึงการขยายภพภูมิต่าง ๆ จากจุดศูนย์กลางเดียวกัน แผนผังของสถูปถูกออกแบบในลักษณะสมมาตร โครงสร้างสถูปจะถูกจัดวางบนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ทุกสิ่งทุกอย่างถูกพัฒนาจากจุดศูนย์กลางกระจายแผ่ออกสู่ด้านนอก และหากมองจากจุดศูนย์กลางในลักษณะแนวตั้ง ทำให้เกิดความรู้สึกถึงการแผ่ไพศาลความยิ่งใหญ่และความอลังการ และพื้นที่ของทิศทั้งสี่ล้วนมีขนาดและสัดส่วนที่เท่าเทียมกันอย่างมีนัยยะสำคัญ ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงการประกอบพิธีกรรม หรือการเทิดทูนสิ่งสำคัญที่สุด ณ จุดศูนย์กลาง การสร้างสถูปก็เป็นในทำนองเดียวกัน

4.3.1 โครงสร้างพื้นฐาน และความหมายของรูปทรง ของสถูป

1) โครงสร้างพื้นฐานของสถูปประกอบด้วยฐานรากทรงสี่เหลี่ยมซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของโลก โดมเป็นสัญลักษณ์ของน้ำและชั้นตอนการตรัสรู้สี่บสามขั้นที่เรียวยาวเป็นสัญลักษณ์ของธาตุไฟ ชั้นตอนเหล่านี้นำไปสู่ฉัตรที่มีสไตล์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของลมซึ่งประดับอยู่ในทรงกลมที่ไม่มีตัวตนโดย "สัญลักษณ์คู่" ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีซึ่งรวมเป็นดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ซึ่งเป็นมงกุฎที่ส่องแสงของสถูป

³⁴ที.ปา. (ไทย) 11/286/247. อ้างใน *ธรรมทรรค*, ปีที่ 16, ฉบับที่ 3, ประจำเดือน พฤศจิกายน - ธันวาคม 2559, หน้า 200.

ภาพที่ 11 โครงสร้างพื้นฐาน และ ความหมายแห่งสัญลักษณ์ของสตุป
ที่มา: https://sites.google.com/site/buddhiststupas/_/rsrc/1472870280070/structure/StupaTemplate1web.jpg

2) ความหมายของรูปทรงของสตุป แสดงถึง พระพุทธรูปที่มีมิ่งกุฏซึ่งประทับในท่าปางสมาธิบนบัลลังก์สิงห์ ด้านบนของยอดแหลมที่มี 'สัญลักษณ์คู่' ซึ่งเป็นที่รวมกันของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ คือ มิ่งกุฏ สีเหลี่ยมที่ฐานของยอดแหลม คือ ศิระชะของพระพุทธรองค์ รูปทรงแจกันเป็นสัญลักษณ์ของพระวรกายของพระองค์ ส่วนที่สี่ ระเบียงด้านล่างเป็นขาของพระองค์ ในขณะที่ฐานรองพื้นสี่เหลี่ยมเป็นบัลลังก์ของพระองค์

เมล็ดพันธุ์แห่งการตรัสรู้สูงสุด มีความหมายแสดงถึง ถิ่นแห่งเปลวไฟ (Bindu) ที่จะรับรู้อยู่เหนือสัญลักษณ์คู่ ที่อยู่เหนือ Stupa หรือ Chorten

สัญลักษณ์คู่ (สุริยจันทร์) ของดวงอาทิตย์และพระจันทร์ขึ้นเป็นสัญลักษณ์ของความ เป็นเอกภาพคู่ของความจริงสัมบูรณ์ (ของทรงกลมที่อยู่เหนือความเข้าใจปกติ) และความจริงสัมพัทธ์ (ของทรงกลมทางโลก)

ฉัตร (Chattra) เป็นสัญลักษณ์ที่ให้การปกป้องจากสิ่งชั่วร้ายทั้งหมด

สิบสามขั้นแห่งการตรัสรู้: สิบขั้นแรกของการรู้แจ้ง (ทศภูมิ Dasha-Bhumi) และ สามระดับที่สูงเหนือจิตใต้สำนึก (Avenika-smrityupashthana)

โดม เป็นส่วนที่สอดคล้องกับเนินดินในสมัยบรรพกาลที่เป็นที่รองรับพระธาตุ; สิ่งก่อสร้างรูปโดมของสถูปอินเดียโบราณ เรียกอีกอย่างว่าไขหรือฟองน้ำ (Budbuda)

ฐาน (ปาริชฎา) เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและบันไดสี่ชั้น โดยหันด้านทั้งสี่ทิศ คล้ายคลึงกับยมโลก

4.3.2 ประเภทของสถูป

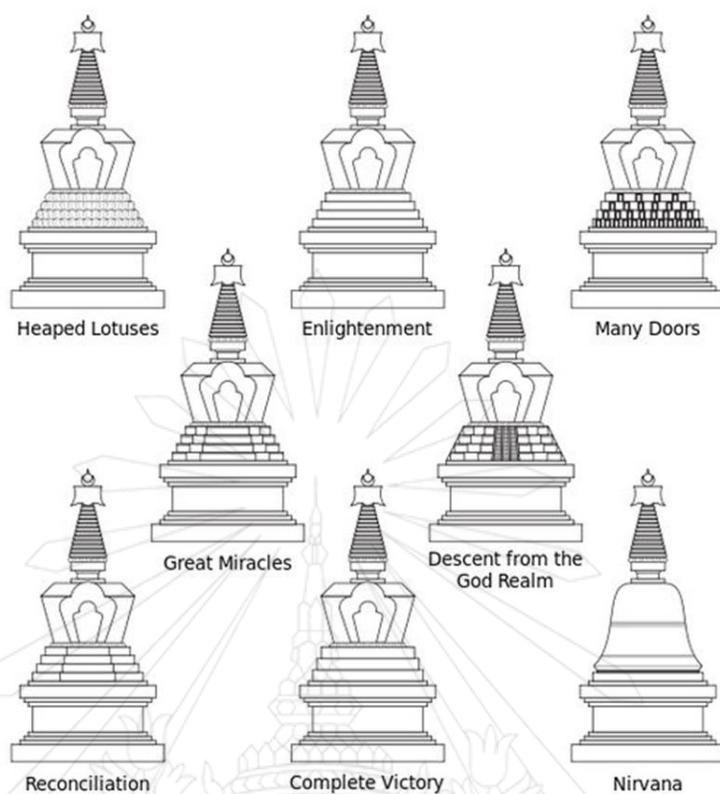
พุทธศาสนาในทิเบตมีการจำแนกสถูป โดยแต่ละแบบเป็นอนุสรณ์ระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญในช่วงพระชนม์ชีพของพระพุทธเจ้าศากยมนี ได้ 8 แบบ ดังนี้

1) สถูปดอกบัว (Stupa of Heaped Lotuses) ระลึกถึงการประสูติของพระพุทธเจ้า ในช่วงเวลาที่พระองค์ประสูติ พระองค์เดินเจ็ดก้าวในทั้งสี่ทิศทาง ซึ่งแสดงถึงความรัก ความสุข ความเมตตา และความเท่าเทียมกัน โดยทั่วไป chorten นี้มีชั้นตอนวงกลมสี่ชั้นที่ฐานและมีจุดเด่น คือ การตกแต่งด้วยการออกแบบเป็นกลีบดอกบัว

2) สถูปแห่งการตรัสรู้ (Enlightenment Stupa) เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สถูปแห่งการพิชิตมาร หรือมารวิชัย เพื่อระลึกถึงช่วงเวลาที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ที่พุทธคยา ได้ทรงมีพระปรีชาสามารถชนะมารที่พยายามล่อลวงและทำร้าย เพื่อมิให้พระองค์ตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้

3) สถูปแห่งประตูหลายบาน (Stupa of Many Doors or Gates) เพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าได้ทรงเทศนาสั่งสอนสาวกที่เมืองสารนาถ แคว้นพาราณสี เป็นการเริ่มขับเคลื่อนวงล้อแห่งพระธรรม ประตุนบนสถูปนี้เป็นอนุสรณ์ระลึกถึงการเปิดประตูธรรมะด้วยหลักธรรมคำสอน คือ อริยสัจสี่, มรรคมืองค์แปด, ปฏิจจสมุปบาท และอภิญญา 6

4) สถูปแห่งการโปรดพระมารดาบนสวรรค์ (Stupa Of Descent From The God Realm) สถูปนี้ประกอบด้วยบันไดในแต่ละด้าน เพื่อระลึกถึงการเสด็จกลับจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาสู่โลก หลังจากที่ได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาบนชั้นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อโปรดพระมารดาที่เสด็จสวรรค์หลังจากทรงคลอดพระองค์ได้เจ็ดวัน และได้ปฏิสนธิเป็นเทพบุตรบนสวรรค์ชั้นดุสิต

ภาพที่ 12 ประเภทของสถูป

ที่มา: <https://www.tibetan-buddhist-art.com/wp-content/uploads/2016/03/8-stupas-tibetan-budhism.jpg>

5) สถูปแห่งปาฏิหาริย์อันยิ่งใหญ่ (Stupa of Great Miracles) เมื่อพระพุทธเจ้าทรงมีพระชนมายุได้ 50 พรรษา พระองค์ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เพื่อพิสูจน์จิตวิญาณของพระองค์และแม่กระทั่งทรงชนะมารหลายตน

6) สถูปแห่งความปรองดอง (Stupa of Reconciliation) สถูปทรงแปดเหลี่ยมนี้เพื่อฉลองพระเกียรติแก่ความวิริยะอุตสาหะของพระพุทธเจ้าในการระงับปัญหาความขัดแย้งในหมู่สาวกของพระองค์ สถูปได้ถูกสร้างขึ้นใน Magadha อันเป็นสถานที่แห่งการระงับปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้น

7) สถูปแห่งชัยชนะอันสมบูรณ์ (Stupa of Complete Victory) สถูปนี้มีแบบวงกลมเพียงสามชั้นซึ่งแตกต่างจากสถูปประเภทอื่นที่มีสี่ชั้น ที่ไม่มีการประดับตกแต่ง เพื่อระลึกถึงการที่พระองค์ทรงพยากรณ์การปรินิพพานของพระองค์ เป็นเวลาสามเดือนก่อนวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน

8) สถูปแห่งปรินิพพาน (Stupa of Parinirvana) เป็นสถูปเจดีย์ทรงระฆัง ที่ไม่ได้มีการประดับตกแต่ง แสดงถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นอนุภาติเสสนิพพาน คือ การดับทั้งกิเลสและปัญญาขันธโดยไม่มีส่วนเหลือ ทรงบรรจุถึงความสงบสุขที่แท้จริง

4.4 วิเคราะห์ปรัชญาลัทธิตันตระที่สื่อผ่านวรรณกรรม: ปรัชญาปารมิตา

คัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูต เป็นพระสูตรในพุทธศาสนาหายานและวัชยาน ว่าด้วยเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงเรื่องสุญญตาว่า ปัญจขันธ์ทั้งหมด ทั้งส่วนที่เป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อลักษณะทั้งหมดนั้นมารวมกันหรือประชุมกันเข้า จึงมีการเรียกว่า “ตถาคต” แต่โดยปรมาตต์ ตถาคตหรือสรรพลักษณะก็ไม่มีอยู่จริง มีสภาวะว่าง แม้สรรพสัตว์ก็เช่นเดียวกัน³⁵

สภาวะธรรมทั้งปวง ล้วนมีความว่างเป็นลักษณะทั้งสิ้น ไม่มีการเกิด ไม่มีการดับ ไม่มีความเศร้าหมอง ไม่มีความไม่เศร้าหมอง ไม่มีความบกพร่อง ไม่มีความเต็มบริบูรณ์ เพราะฉะนั้น ในความว่างจึงไม่มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่มีตา ไม่มีหู ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย ไม่มีใจ ไม่มีรูป ไม่มีเสียง ไม่มีกลิ่น ไม่มีรส ไม่มีสิ่งสัมผัสกาย ไม่มีสิ่งกระทบใจ ไม่มีจักขุธาตุ จนถึงมโนธาตุธรรมธาตุ ไม่มีมโนวิญญาณธาตุ³⁶

ความว่าง ตามหลักพุทธศาสนามีความหมายกว้างและไม่ได้หมายถึง ความไม่มี หรือ ความขาดสูญ (อจเฉททิฎฐิ) สุญญตา แปลว่า ความว่าง ความว่างของโลก คือ ความไม่มีตัวตนที่จะหาได้ในโลก ตัวตนที่มีอยู่เป็นเพียงการประชุมกันเข้าของธาตุทั้งสี่ จึงเกิดการสมมติว่าเป็นตัวเป็นตน มีสัตว์ บุคคล เรา เขา ขึ้น และความว่างอีกอย่างหนึ่ง คือ สภาพจิตที่ว่างจากกิเลสที่ยึดถือ ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา เหล่านั้นเป็นตัวเป็นตนทั้งของเราและของบุคคลอื่น เช่น การที่ตาเห็นรูป เมื่อสภาวะจิตเป็นสภาพที่รู้เท่าทันสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ตามธรรมชาติของสังขตธรรม และอสังขตธรรมเท่านั้น ไม่ถูกปรุงแต่งโดยสัญญาและสังขารใด ๆ เป็นต้น เป็นความว่างของจิตที่ประกอบด้วยปัญญา จึงว่างจากกิเลส

สุญญตาเป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีอัตตานุทิฎฐิเหลืออยู่เลย สุญญตาเป็นหลักธรรมชั้นปรมาตต์ เป็นธรรมที่ไม่สามารถอธิบายออกมาเป็นคำพูดได้ ปราศจากการกำหนดหมาย เป็นเรื่องทำความเป็นบุคคลให้หมดไป เหลืออยู่แต่ปัญจขันธ์ที่บริสุทธิ์ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์และความตายอีกต่อไป ว่างจากการเห็นภาพรวมของสิ่งทั้งหลายว่าเป็นจริง สิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าเป็นองค์ประกอบต่าง ๆ ของขันธ์ห้า

“ความที่แห่ง เป็นของว่างเปล่า” ผู้วิจัยหมายถึง สุญญตา เป็น หรือ คือ สิ่งนั้นจริง ๆ โดยไม่ต้องอาศัยการแปลความ หรือตีความหมาย หรือการให้คำนิยามใด ๆ แต่ สุญญตา เป็นภาวะที่

³⁵เสถียร โพธิ์นันทะ, แปล, *วัชรปรัชญาปารมิตาสูต*, พิมพ์ครั้งที่ 6, หน้า 31-32.

³⁶เรื่องเดียวกัน.

ปราศจากการเสกสรรปั้นแต่งจากสิ่งใด ๆ ภายนอก เป็นภาวะเช่นนั้นเอง ว่างจากนามที่เป็นบัญญัติ เรียกสิ่งต่าง ๆ³⁷ สุธัญญาที่เกี่ยวกับสัจธรรมสูงสุดของสรรพธรรมเป็นสุธัญญา³⁸

ลักษณะของผู้เข้าถึงสภาวะแห่งโพธิจิตอันเป็นพุทธภาวะแล้ว จักต้องไม่ยึดติดอยู่ในธรรมเหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ เพราะเมื่อมีปัญญาแห่งพุทธภาวะพิจารณาแล้ว สภาวะเหล่านี้ไม่มีอยู่เลย เพราะมีสภาวะว่างหรือเป็นสุธัญญา เป็นสภาวะปรมาตม์ แม้กล่าวถึงบุญกุศล โดยความเป็นจริงแล้วก็ปราศจากสภาวะอันเป็นบุญกุศล แม้คุณธรรมที่ทำให้บุคคลเป็นอริยบุคคลที่จะได้ชื่อว่า เป็นโสดาบัน สกทาคามี เป็นต้น ก็มีสภาพว่างด้วยเช่นกัน

ในคัมภีร์เถรวาทแสดงหลักการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสุธัญญาไว้หลายแห่งด้วยเช่นกันว่า สุธัญญาภายใน คือ อารมณ์ที่อาศัยของตน สุธัญญาภายนอก คือ อารมณ์ที่อาศัยของผู้อื่น ข้อปฏิบัตินี้ มุ่งให้จิตของผู้ปฏิบัติเห็นความว่างในปัจจุจันต์ของตนและของบุคคลอื่น³⁹ และเมื่อกำหนดได้ว่าสังขารทั้งปวงเป็นของสูญ (ว่างเปล่า) ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณแล้ว จึงกำหนดสุธัญญาเป็นสองเงื่อนไขอีกว่า สังขารนี้ว่างเปล่าจากอัตตะ (ตัวตน) จากอัตตนิยะ (ของตน)⁴⁰

ทรงสนะเรื่องสุธัญญาที่ปรากฏในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตานั้น ตรงกับพุทธพจน์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเถรวาทและในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเช่นกัน จึงเป็นพุทธธรรมที่สำคัญยิ่ง เมื่อบุคคลว่างจากกิเลสที่ยึดถือความเป็น ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา เหล่านั้น ว่าเป็นตัวเป็นตนทั้งของเราและของบุคคลอื่นแล้ว ย่อมส่งผลให้บุคคลนั้นเข้าถึงพุทธภาวะได้

ท่านทะเลลามะ⁴¹ ได้แสดงให้เห็นว่า ศักยภาพทางจิตวิญญาณของมนุษย์ไม่มีขีดจำกัด ทุกคนสามารถบรรลุพุทธภาวะได้ ในโลกแห่งความคิดและอารมณ์ภายในอันไพศาล เราจะต้องวิเคราะห์อย่างถี่ถ้วน เพื่อที่จะได้มีสัมปชัญญะ รู้ชัดว่า อะไรเป็นโทษอะไรเป็นคุณ คุณสมบัติที่สำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง คือ สติปัญญา การใช้สติปัญญาให้ถูกทาง จะต้องใช้สติปัญญาด้วยหัวใจที่เปิดกว้างและมีเมตตาปราณี ทรงกล่าวถึงความว่างว่า ใครก็ตามที่ฝึกฝนตามหุทัยสูตรจนบรรลุในอารมณ์ธรรมอันบริสุทธิ์ ย่อมได้ชื่อว่าเข้าสู่มรรคมาหาญาณแล้ว ผู้ที่ก้าวเข้าสู่มรรคมาหาญาณก็เท่ากับได้เข้าร่วมแห่งพระโพธิสัตว์

³⁷จันทรัชฌันท์ สิงห์พัต, *ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย: ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรมและสังกาวตารสูตร*, หน้า 354-355.

³⁸พุทธทาสภิกขุ, *สุธัญญาปริทรรศน์ เล่ม 2*, หน้า 48.

³⁹เรื่องเดียวกัน.

⁴⁰พุทธทาสภิกขุ, *ชุมชนธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง*, หน้า 40-41.

⁴¹ทะเลลามะ, *ปรัชญาปารมิตาหุทัยสูตร* แปลโดย นัยยา นาควัชร, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง 2559).

เนื้อหาสาระของปรัชญาปารมิตาหุทัยกล่าวถึง เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุ และเหล่าพระโพธิสัตว์ประทับอยู่บนเขาคิชฌกูฏ ด้วยแรงศรัทธาแห่งพระพุทธองค์ พระสารีบุตรจึงได้ถามถึงวิธีปฏิบัติตามปรัชญาปารมิตาสูตากับพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ พระอวโลกิเตศวร ทรงตอบว่า “สารีบุตร กุลบุตรหรือกุลธิดาใด ๆ แม้นปรารถนาจะเจริญจริยาในปรัชญาปารมิตาอันลึกซึ้ง พวกเธอพึงพิจารณาอย่างนี้ คือพิจารณาจนเห็นแจ้งว่าแม้แต่ชั้นห้ำเองก็ว่างจากสภาวะ รูปคือความว่าง ความว่างคือรูป ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูป รูปก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความว่าง เช่นกัน เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณล้วนว่างเปล่าทั้งสิ้น ฉะนั้น สารีบุตร ธรรมทั้งปวงล้วนว่างเปล่า หาได้มีลักษณะอื่นใดไม่ ไม่เกิด ไม่ดับ ไม่มัวหมอง ไม่ผ่องแผ้ว ไม่พร่อง ไม่เต็ม”

ปรัชญาปารมิตา เป็นพระสูตรที่สอนให้ตระหนักรู้ในความว่างได้โดยตรง โดยมีต้องอาศัย ปัจจัยอื่น หรือที่เรียกว่า “ปรมัตถโพธิจิต” เป็นการตระหนักรู้โดยตรงที่เป็นหนึ่งเดียวกับโพธิจิต เป็นการปรารถนาที่จะบรรลุธรรมเป็นพระพุทธเจ้า เพื่อที่จะปลดปล่อยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ ตามหลักธรรมสำคัญพุทธศาสนา 4 ประการที่เกี่ยวกับเรื่องความมีอยู่ (อัตถิภาวะ) คือ (1) ปราภฏการณั์ ทั้งปวงไม่เที่ยง (2) ปราภฏการณั์ที่ไม่บริสุทธีทั้งปวงเป็นสิ่งไม่น่าพึงใจ (3) ปราภฏการณั์ทั้งปวงว่างเปล่าและปราศจากตัวตนและ (4) นิพพานคือความสงบที่แท้จริง

สรุปได้ว่า เรื่อง ความไร้ตัวตน มี 2 ประเภทคือ (1) ความไม่มีตัวตนของบุคคล หมายถึง ความไม่ยึดมั่นถือมั่นว่ามี “ตัวตน” และ (2) ความไม่มีตัวตนของปราภฏการณั์ หมายถึง ความไม่ยึดติดถือมั่นในรูปขันธ์และนามขันธ์ของบุคคลเป็นสาระ รวมถึงปราภฏการณั์อื่น ๆ ทั้งหมดด้วย ปรัชญาปารมิตาหุทัยสูตร กล่าวเรื่องนี้ว่า “กุลบุตรหรือกุลธิดาพึงพิจารณาเห็นแจ้งว่าแม้แต่ชั้นห้ำเองก็ว่างจากสภาวะ (สภาวะของภาวนานั้น ๆ) รูป คือ ความว่าง ความว่าง คือ รูป ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูป รูปก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความว่าง” และในประเด็นนี้ หมายถึงความว่างเปล่าของปราภฏการณั์หนึ่ง ๆ ซึ่งในที่นี้หมายถึงความว่างแห่ง รูป หรือ สสารวัตถุ “นอกเหนือจากรูปแล้ว ก็ไม่มีความว่าง” สะท้อนให้เห็นว่าความว่างแห่งรูปมิใช่สิ่งอื่นใดนอกจากเป็นธรรมชาติสูงสุดของรูปนั่นเอง รูปเป็นสิ่งที่ไร้ซึ่งสภาวะ หมายถึง สรรพสิ่งทั้งหลายไม่มีความอยู่ด้วยตัวเอง และมีได้ มีอยู่โดยเอกเทศในตัวเอง แต่เกิดได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยอิงกันประกอบกันเกิดขึ้น ปฏิเสธทั้งทิวี่ข้างที่กล่าวอ้างว่า สรรพสิ่งมีอยู่จริง (สัสสตทิวี่) และที่ถือว่าขาดศูนย์ (อจุเจททิวี่) ด้วยเหตุนี้ ธรรมชาติของมันจึงเป็นความว่าง ธรรมชาติซึ่งเป็นของว่าง มิได้เป็นอิสระจากรูป แต่เป็นคุณลักษณะของรูป ความว่างคือภาวะของรูป ความว่างมิได้หมายถึง “ไม่มีอยู่” แต่หมายความว่า “ว่างจากสภาวะ” ซึ่งเป็นสภาวะที่จะต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นในอันที่จะอุบัติขึ้น

4.5 สรุปวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ

มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของอุดมคติการหลุดพ้น ภาวะบุคคลคือพระอรหันต์ซึ่งไม่มีกิเลส เครื่องผูกมัดเพราะสิ้นตัณหาแล้ว และจะไม่กลับมาเกิดใหม่ในโลกนี้อีก ไปสู่อุดมคติของมหายาน เรียกว่า โพธิจิต หรือ จิตรู้แจ้ง เพื่อประโยชน์สุขของสรรพสัตว์ทั้งหมด คือ พระโพธิสัตว์ เพื่อนำพาเหล่าสัตว์ทั้งหลายที่ตกอยู่ในความทุกข์ของการเวียนว่ายตายเกิดให้พ้นจากสังสารวัฏ ซึ่งทรงชนะทางปรัชญาพุทธศาสนา จึงมีความสนใจในปัญหาด้านภววิทยา พยายามแสวงหาสภาวะหรือธรรมชาติที่แท้จริงของสัจภาวะ เน้นปฏิบัติโยคะเพื่อสร้างปัญญา ต่อมาเป็นยุคที่สามที่มีการปรับตัวให้กลมกลืนกับความเป็นไปของจักรวาลอันจะเป็นแนวทางนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง โดยการใช้เวทมนต์คาถา และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มีมาแต่โบราณ พุทธศิลป์ต่าง ๆ ที่ถูกสร้างขึ้นเป็นจิตรกรรม ประติมากรรมเชิงสัญลักษณ์ หรือ ปฏิมากรรมรูปพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย สะท้อนคติเชิงปรัชญาพุทธตันตระมหายานและวัชรยาน จากความต้องการที่จะแปลงนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ซึ่งหมายความว่า การสร้างบุคลาธิษฐานขึ้นตามนิยามหรือตามวัตถุประสงค์เพื่อการสื่อความหมายทำให้ผู้คนเข้าใจในธรรมาธิษฐาน คือ ปรัชญาที่เป็นคำสอนต่าง ๆ ได้ง่ายขึ้น พัฒนาการของปฏิมากรรมพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์องค์ต่าง ๆ หรือปางต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นขึ้นนั้น เพื่อสื่อให้ศาสนิกกรับทราบหรือเข้าใจในคุณสมบัติและหน้าที่ผ่านพุทธศิลป์ ไม่ว่าจะพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ เป็นมูรตาเป็นสัญลักษณ์อวัจนภาษาที่สื่อถึงสัจธรรมสูงสุด เพราะภาษาไม่อาจมีประสิทธิภาพในการสื่อความให้ผู้ฟังเข้าใจตรงกับความหมายที่แท้จริง⁴² และเพื่อให้เข้ากับยุคสมัยที่พัฒนาการทรงชนะต่อหนทางแห่งความหลุดพ้น เช่น ทรงชนะด้านภววิทยา มีสนใจความจริงแท้ของธรรมชาติ การรู้แจ้งเห็นจริงในตัวบุคคล และสิ่งต่าง ๆ พยายามแสวงหาธรรมชาติที่แท้จริงของสัจภาวะ เน้นปฏิบัติโยคะเพื่อสร้างปัญญาเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้ปรารถนาที่จะนำพาสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ และสำเร็จเป็นพระสัพพัญญูพุทธรูปในที่สุด จึงมีการสร้างประติมากรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นเครื่องมือโดยตรงต่อการปฏิบัติธรรมหรือปฏิบัติระดับอนุตตรโยคะตามเป้าหมายแห่งพระโพธิสัตว์ในนิกายมหายานและวัชรยาน

พุทธศาสนาลัทธิตันตระเป็นศาสตร์แห่งความลับ ถือว่าปรากฏการณ์คือภาพสะท้อนให้เห็นสิ่งสูงสุด คือ อันติมะจิต และการเข้าถึงสภาวะอหวัชเย ซึ่งรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ มีสภาวะสุญญตา เป็นความไม่ยึดติดถือมั่นในรูปขันธ์และนามขันธ์ของบุคคลและสรรพสิ่งเป็นสาระ รวมถึงปรากฏการณ์อื่น ๆ ทั้งหมดด้วย ปรัชญาปารมิตาหฤทัยสูตรกล่าวเรื่องนี้ว่า “กุลบุตรหรือกุลธิดาพึงพิจารณาเห็นแจ้งว่าแม้แต่ขันธ์ห้า เองก็ว่างจากภวสภาวะ (สภาวะของภวะนั้น ๆ) รูปคือความว่าง ความว่างคือรูป ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูป รูปก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความ

⁴²ศาสตราจารย์ ดร.พระเทพวัชรบัณฑิต (สมจินต์ สมมาบุญโญ), วิชาพุทธศาสนามหายานและวัชรยาน หน่วยที่ 5 4 สัญลักษณ์สื่อความหมายแลประเพณี วัฒนธรรมในทิเบต

<https://www.youtube.com/watch?v=LvWk9IXDEPI>, สืบค้นเมื่อ 7/2/2564.

ว่าง” หมายถึง ความว่างเปล่าของปรากฏการณ์หนึ่ง ๆ หมายถึง ความว่างแห่งรูปหรือสสารวัตถุ “นอกเหนือจากรูปแล้ว ก็ไม่มีความว่าง” สะท้อนให้เห็นว่าความว่างแห่งรูปมิใช่สิ่งอื่นใดนอกจากเป็นธรรมชาติสูงสุดของรูปนั่นเอง รูปเป็นสิ่งที่ไร้ซึ่งสภาวะ หมายถึง สรรพสิ่งทั้งหลายไม่มีความอยู่ด้วยตัวเอง และมีได้มีอยู่โดยเอกเทศในตัวเอง แต่เกิดได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยอิงกันเกิด เป็นธรรมชาติ ซึ่งเป็นของว่าง มิได้เป็นอิสระจากรูป แต่เป็นคุณลักษณะของรูป ความว่างคือภาวะของรูป ความว่างมิได้หมายถึง “ไม่มีอยู่” แต่หมายความว่า ‘ว่างจากสภาวะ ซึ่งจะต้องว่างจากการอิงอาศัยสิ่งอื่นในอันที่จะอุบัติขึ้น’

พุทธศิลป์ลัทธิตันตระล้วนมีปรัชญาแฝงอยู่จึงมีลักษณะที่ต้องมีการพิจารณาตีความ ศิลปะที่แสดงออกผ่านจิตรกรรมภาพมันดาลา จิตรกรรมทังกาหรือปฏิมกรรมปางยับยุมนั้น เป็นสัญลักษณ์ที่สื่อถึงแห่งการรู้แจ้งที่เกิดจากการรวมตัวของความกรุณาและปัญญา หรือเรียกว่าการรวมกันของภูมิปัญญาและวิธีการกระทำที่เชี่ยวชาญ เพื่อการก้าวข้ามความไม่รู้ที่เกิดขึ้นจากอวิชชา ความไม่รู้ นั้น คือ ความไม่เสมอกันของปัญญาและความกรุณาเป็นอุปสรรคที่ขัดขวางความก้าวหน้าในการทำสมาธิเข้าใจความเป็นจริงของธรรมชาติสูงสุดอันนำไปสู่การตรัสรู้ สัญลักษณ์แสดงถึงความกลมกลืนอันลึกซึ้งของเพศชายและเพศหญิงเข้าด้วยกัน ความร่วมมือที่เสมอกันระหว่างกรุณาและปัญญาอย่างสมดุล เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน กลายเป็นพลังอันสมบูรณ์ของพลวัตนี้

พุทธศิลป์ยับยุม สะท้อนให้เห็นถึงปรัชญาพุทธศาสนาที่ตันตระว่าด้วยสภาวะตามหลักสุญญตาว่า บุคคลพึงพิจารณาเห็นแจ้งว่าแม้แต่ขั้นห้า เองก็ว่างจาก สภาวะของภาวนานั้น ๆ “รูปคือความว่าง ความว่างคือรูป ความว่างมิใช่ได้อื่นนอกจากรูป รูปก็เช่นกัน มิใช่ได้อื่นนอกจากความว่าง...” ดังนั้น ถ้าบุคคลผู้ปฏิบัติโดยเคารพพิจารณาในภาพจิตรกรรมทังการูปยับยุม หรือพระพุทธรูปปางยับยุม ซึ่งเป็นรูปชั้นร่างกายนอก โดย ‘รูป (ยับยุม) คือ ความว่าง’ ‘ความว่าง คือ รูป (ยับยุม)’ ‘ความว่างมิใช่ได้อื่นนอกจากรูป (ยับยุม)’ ‘รูป (ยับยุม) ก็เช่นกัน มิใช่ได้อื่นนอกจากความว่าง’ ดังนี้แล้ว ย่อมปล่อยวาง ไม่มีความยึดติดถือมั่นในรูปชั้นและนามชั้นของภาพจิตรกรรมทังการูปยับยุมหรือพระพุทธรูปปางยับยุมนั้นมาเป็นสาระทั้งหมดจนเกิด ‘สุญญตาร่างกายนอก’ แล้ว ผู้ปฏิบัติจึงกลับมาพิจารณาอารมณ์ที่อาศัยของตน อาศัยอารมณ์อันเป็นภายในของตนเอง คือ ขั้นห้า ว่า “... รูปชั้นของตนก็มีใช่ได้อื่นนอกจากความว่าง” สะท้อนให้เห็นว่า สรรพสิ่งทั้งหลายไม่มีความอยู่ด้วยตัวเอง และมีได้มีอยู่โดยเอกเทศในตัวเอง เกิดได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยอิงอาศัยกันเกิดขึ้น แต่เมื่อไม่มีปัจจัยเป็นเหตุให้อิงอาศัยกันแล้ว ภาวนานั้นจึงเป็นความว่างตามสภาวะที่ว่างจากการอิงอาศัยสิ่งอื่นในอันที่จะอุบัติขึ้น’

พุทธศิลป์ลัทธิตันตระ สอดคล้องกับปรัชญาพุทธตันตระและพุทธประวัติฉบับอนุตตรโยคะตันตระ ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระศากยมนีสอนปรัชญาปารมิตาสูต ในขณะที่ทรงเป็น

พระวัชรธรรมสอนตันตระด้วย แสดงให้เห็นว่า หลักตันตระอิงอยู่บนหลักคำสอนนิกายมาธยมิกะเกี่ยวกับ สฤญญา โดยแสดงผ่านพุทธศิลป์วัชรยานลัทธิตันตระอย่างสมบูรณ์

Yab-Yum ตามตัวอักษร หมายถึง “พ่อ-แม่” เป็นคู่ของเทพชายและหญิงที่ปรากฏในการ มีเพศสัมพันธ์ การจับคู่ของเทพชายหญิงเหล่านี้ แสดงถึงแนวคิดพื้นฐานของพุทธศาสนานิกายวัชรยาน ซึ่งเป็นกระบวนการสำคัญต่อการรู้แจ้งด้วยความกรุณาและปัญญา หรือเรียกอีกอย่างว่าการรวมกัน ของภูมิปัญญาและวิธีการกระทำที่เชี่ยวชาญ รูปผู้ชายที่แสดงถึงความกรุณาโอบกอดผู้หญิงซึ่งแสดงถึง สติปัญญาที่เหนือกว่า การพัฒนาและการร่วมกันของปัญญาและความเมตตาเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการ ก้าวข้ามความกังวลในตนเองที่ขัดขวางความก้าวหน้าในการทำความเข้าใจธรรมชาติสูงสุดของความ เป็นจริง: ความไม่เสมอกันของปัญญาและความกรุณาเป็นอุปสรรคที่ขัดขวางความก้าวหน้าในการทำ ความเข้าใจความเป็นจริงของธรรมชาติสูงสุดซึ่งนำไปสู่การตรัสรู้ สัญลักษณ์ความกลมกลืนอันลึกซึ้ง ของเพศชายและเพศหญิงเข้าด้วยกัน กลายเป็นพลังอันสมบูรณ์ของพลวัตนี้ คือ การสร้างความร่วมมือ ของกรุณาและปัญญา ที่อุทิศให้กับการตระหนักรู้ถึงความจริงสูงสุด

ดร.นายแพทย์มโน เมตตานันโท เลขาหวนิช⁴³ ได้แสดงความคิดเห็นว่า พระพุทธรูปปาง เสพ สมนี้ เกิดขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 600-900 ขณะนั้นได้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางศาสนาใน ประเทศอินเดีย ความเชื่อของผู้คนยุคนั้นในการเปลี่ยนแปลงจากศาสนาพระเวทเปลี่ยนเป็นฮินดู

⁴³ ที่ปรึกษากฎหมายการศาสนา ศิลปวัฒนธรรมสภาผู้แทนราษฎรและผู้อำนวยการสถาบันคานธี มหาวิทยาลัยรังสิต.

ภาพที่ 13 พุทธศิลป์ยับยุม

ที่มา: <https://alchetron.com/cdn/yab-yum-fdea9e95-905e-414c-8377-8d0953c85b9-resize-750.jpeg>

กระบวนการเปลี่ยนแปลงในความเชื่อนี้ ได้มีอิทธิพลต่อพุทธศาสนาในสมัยนั้นด้วยเช่นกัน ขณะที่ผู้นับถือพุทธศาสนาสมัยนั้นเชื่อว่าพระพุทธเจ้าเป็นเทพเจ้า ในฐานะที่เป็น “พระตถาคต” ในพระนิพพานจึงจำเป็นต้องมีศรีและศักดิ์ หรือ เทวีด้วยเช่นกัน โดยมีชื่อว่า "ตารา" คือ พุทธานุภาพหรือพุทธศักดิ์ คือบารมีที่เต็มส่วนของพระพุทธเจ้า มีความศักดิ์สิทธิ์ มีพลังเหนือธรรมชาติ สามารถเสกให้คนตรัสรู้ธรรมได้ มีปรากฏอยู่ในพระสูตรของวัชรยานว่าเป็นวิธีปฏิบัติให้ถึงพุทธภาวะ ถึงความเป็นพระพุทธเจ้าในชาติปัจจุบัน ช่วยสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามห้วงวัฏสงสาร (จากธาตุตถุ ในภาษาสันสกฤต ซึ่งมีความหมายว่าข้ามพ้น) รวมทั้งเป็นผู้มีบทบาทอันสำคัญมากในพุทธศาสนาวัชรยาน จากความเชื่อนี้ ชาวพุทธทิเบตก็ได้ตีความว่า พระพุทธรูปเหล่านี้เป็นเรื่องของการลบล้างพระพุทธเจ้าหรือพุทธศาสนาแต่ประการใด เพราะถือว่าเป็นเรื่องของการสมมุติ

เทวรูปของนางตารานั้นมีใช้อยู่ในอิริยาบถการเสพสังวาสกับพระพุทธเจ้าเสมอไป ภาพและรูปเคารพของนางตารามีอีกหลายอิริยาบถ นอกจากนี้แล้ว ยังปรากฏเป็นสีต่าง ๆ เช่น นางตาราขาว และนางตาราเขียวซึ่งมีดวงตา 7 ดวง มีบริวารแวดล้อมอีกจำนวนมาก และเป็นปางที่เป็นที่นิยมมากของชาวพุทธทิเบต นางตาราส่วนมากจะปรากฏในรูปภาพข้างฝาผนังเบื้องหลังพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความเชื่อในลักษณะเช่นนี้ น่าจะมีส่วนมาจากคำศัพท์ในภาษาบาลี-สันสกฤตนั้น มีศัพท์ที่มีเพศชาย-หญิง และศัพท์ที่สำคัญต่าง ๆ เช่น "ศรี" "เทวี" "ปารมีตา" ล้วนแต่เป็นศัพท์เพศหญิง (อิตถิลิงค์) ทั้งสิ้น ซึ่งมิติของศัพท์ในลักษณะนี้ ไม่ปรากฏในภาษาไทย จีน หรือ ภาษาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ชาวพุทธในดินแดนแถบนี้เข้าใจยาก เช่น “นางตารา” คือองค์อวตารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ผู้เต็มเปี่ยมไปด้วยความกรุณา ที่ชาวจีนเรียกว่า "กวนอิม" อันที่จริงแล้ว คือ ตารา พุทธศักดิ์ หรือพุทธศรี หรือ พุทธเทวี นั่นเอง ชาวพุทธจีนที่มีความรู้จะอธิบายให้ทราบว่า กวนอิม คือ อวโลกิเตศวร และเป็นผู้ชายไม่ใช่ผู้หญิง

การเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนาฝ่ายวัชรยานนั้น เป็นวิวัฒนาการแบบค่อยเป็นค่อยไป ต่อเนื่องจากการเกิดขึ้นของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งมีการเขียนพระสูตรของตนเองมากมาย อันที่จริงมหายานไม่ใช่ภิกษุ แต่เป็นกระบวนการเคลื่อนไหวทางความเชื่อของศาสนา มหายานเป็นปรัชญาของพุทธศาสนาแบบหนึ่ง ที่เน้นการตรัสรู้ธรรมเป็นพระพุทธเจ้า นั่นว่า ควรอธิษฐานให้สำเร็จเป็นพระโพธิสัตว์ก่อน เพื่อสร้างบารมี เพื่อช่วยเหลือเหล่าสัตว์ให้พ้นจากวัฏสงสารให้หมด สิ่งที่มีมหายานและพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมมีความเห็นตรงกันคือ การเป็นพระพุทธเจ้าเป็นของยาก พระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ต้องใช้เวลาสร้างบารมีหลายสงไขยกัลป์ แต่แม้จะยากเย็นแสนเข็ญเพียงใด ทุกคนก็ควรเป็นให้ได้

แนวคิดการตรัสรู้ธรรมเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่งเมื่อวัชรยานเกิดขึ้น วัชรยานนี้ มิใช่เป็นศาสนาที่ไม่มีเหตุผล หรือเป็นเรื่องของอำนาจไสยศาสตร์ พระสูตรของวัชรยานในภาษาสันสกฤตนั้น เขียนด้วยภาษาที่ยากและละเอียดอ่อนมาก และเป็นรูปแบบของพุทธศาสนาที่ปฏิบัติกันในที่ลับ แม้องค์ทะเล ลามะเองก็ปฏิบัติพุทธศาสนาแบบนี้เช่นกัน พุทธศาสนาหลังพุทธปรินิพพานแล้ว ได้มีการเปลี่ยนแปลงมาตลอด ธรรมจักรของพระองค์นั้นมีได้หยุดนิ่งมากกว่า 2,600 ปีมาแล้ว ปัจจุบันก็ยังหมุนอยู่ และรูปแบบของศาสนานั้นมีการเปลี่ยนแปลงมาตลอด⁴⁴

เมื่อพุทธศาสนาเกิดข้อขัดแย้งแบ่งออกเป็นสองนิกาย ได้แก่ เถรวาทหรือหินยาน และอาจารย์วาทหรือมหายาน แนวคิดแบบตันตระก็เข้าไปผสมผสานกับฝ่ายที่ปรับตัวอย่างเด่นชัดซึ่งก็คือพุทธแบบมหายาน ที่ให้ความสำคัญต่อสตรีเพศ เช่น การนับถือเจ้าแม่กวนอิม การยกย่องพระนางปรัชญาปารมิตา เป็นต้น ก่อให้เกิดการสร้างรูปเคารพสตรีจำนวนมากในนิกายพุทธแบบมหายาน

พุทธตันตระสอนให้สาวกเข้าหากามคุณด้วยสติ พุทธศาสนาฝ่ายตันตระ ซึ่งเป็นผลรวมของพุทธศาสนาและลัทธิตันตระนั้น มีทรรศนะในเชิงบวกต่อเรื่องเพศ ตามคำสอนของพุทธศาสนาฝ่ายตันตระ คฤหัสถ์ผู้ครองเรือนซึ่งรักษาศีลห้า เพศสัมพันธ์กับคู่ครองของตน สามารถกระทำได้โดยมิได้ละเมิดคำสอนของพระพุทธเจ้าแต่อย่างใด สำหรับฆราวาสแล้วศีลข้อที่สาม ห้ามเพียงมิให้มี

⁴⁴ไชปริศนาพุทธรูปปางพิศดาร!.. ที่คนไทยทำใจยอมรับไม่ได้ พระพุทธรูปศิลปะ “วัชรยาน ตันตระ นิกาย”. https://www.youtube.com/watch?v=zX_3qQjLBB0., สืบค้นเมื่อ 14/1/2564.

เพศสัมพันธ์นอกการสมรสเท่านั้น พุทธศาสนาฝ่ายตันตระถือว่า เรื่องเพศเป็น “วิถีทาง” หรือ “อุบาย” อย่างหนึ่งในการเดินทางไปสู่การตรัสรู้ สอนให้สาวกเข้าหากามคุณด้วย “สติ” เพื่อที่จะเรียนรู้ธรรมชาติที่แท้จริงของมัน และเพื่อว่าจะเอาชนะมันได้ในที่สุด พุทธศาสนาฝ่ายตันตระอุปมาว่า เพื่อที่จะเอาน้ำออกจากหู เราต้องกรอกน้ำเข้าไปในหูอีก หนามยอกก็ต้องเอาหนามบ่ง ดังนั้นในการเอาชนะกามคุณ เราต้องรู้จักธรรมชาติที่แท้จริงของมัน ถ้าเราไม่รู้จักธรรมชาติที่แท้จริงของมันแล้ว ก็ย่อมไม่อาจอยู่เหนือมันได้

สำหรับบรรพชิตผู้ครองเพศพรหมจรรย์ จะต้องใช้วิธีการที่แตกต่างจากคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน เนื่องจากกิเลสทั้งหลายรวมทั้งกามคุณด้วยนั้นเกิดขึ้นจาก “ความคิด” พุทธศาสนาจึงสอนให้สาธุศิษย์เห็นธรรมชาติที่แท้จริงของความคิด เพื่อที่จะ “เห็น” ความคิดและตัดกระแสของความคิดได้นั้น “ความรู้สึกรู้ตัว” (สติ) เป็นสิ่งที่สำคัญยิ่ง ดังนั้น “การเจริญสติ” จึงเป็นหัวใจของการปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม ในพุทธศาสนาฝ่ายตันตระ การทำสมาธิภาวนา จึงมีการเพ่งภาพสัญลักษณ์ต่าง ๆ ในระหว่างการปฏิบัติโยคะภาวนา เพื่อเรียนรู้ธรรมชาติที่แท้จริงของกามคุณทั้งปวงด้วยสมาธิและปัญญา⁴⁵

ในการการปฏิบัติโยคะของพุทธศาสนาฝ่ายตันตระ เน้นการเจริญสติด้วยการทำสมาธิภาวนา จึงมีการเพ่งภาพสัญลักษณ์ต่าง ๆ ในระหว่างการปฏิบัติโยคะภาวนา เพื่อเรียนรู้ธรรมชาติที่แท้จริงของกามคุณทั้งปวง ด้วยสมาธิและปัญญา ตามที่ผู้วิจัยได้ศึกษา ปรชญาเรื่องสุญญตา ตามหลักคัมภีร์วัชรปรชญาปารมิตาสูตฺร และคัมภีร์ปรชญาปารมิตาหฤทยสุตฺรในหัวข้อที่แล้วนั้น การวิเคราะห์ ปรชญา “สุญญตา” ในพุทธศิลป์สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

1) พุทธศิลป์ที่แสดงออกผ่านจิตรกรรมทั้งกา หรือประติมากรรมพระพุทธรูป หรือพระโพธิสัตว์ปางยัมยุมนั้น เป็นสัญลักษณ์ที่สื่อถึงแห่งการรู้แจ้งที่เกิดจากการรวมตัวของความกรุณาและปัญญา หรือเรียกว่าการรวมกันของภูมิปัญญาและวิธีการกระทำที่เชี่ยวชาญ รูปผู้ชายที่แสดงถึงความกรุณาโอบกอดผู้หญิง ซึ่งแสดงถึงสติปัญญาที่เหนือกว่า การพัฒนาและการร่วมกันของปัญญาและความเมตตาเพื่อการก้าวข้ามความกังวลในตนเองที่เกิดขึ้นจากอวิชชา ความไม่รู้ เป็นปัจจัยขัดขวางความก้าวหน้าในการทำความเข้าใจธรรมชาติสูงสุดที่เป็นจริงแท้: ความไม่เสมอกันของปัญญาและความกรุณาเป็นอุปสรรคที่ขัดขวางความก้าวหน้าในการทำความเข้าใจความเป็นจริงของธรรมชาติสูงสุดอันนำไปสู่การตรัสรู้ สัญลักษณ์ความกลมกลืนอันลึกซึ้งของเพศชายและเพศหญิงเข้าด้วยกัน เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน กลายเป็นพลังอันสมบูรณ์ของพลวัตนี้ ความร่วมมือที่เสมอกันระหว่างกรุณา

⁴⁵ดร.ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, สารคดีท่องเที่ยวที่เกินธรรมดาในดินแดนพุทธศาสนา จากกระบำหน้ากากและภาพยนตร์ ถึงถ้ำอะชันตาและวัฒนธรรมคชทูโร.

และปัญญาอย่างสมดุล ยังให้การตระหนักรู้ถึงความจริงสูงสุดเกิดขึ้น และนอกจากปรัชญา “สุญญตา” แล้ว ปรัชญาแห่งการอิงอาศัยกันเกิดขึ้น “ปฏิจจสมุปบาท” นั้น ก็สื่อผ่านพุทธศิลป์ด้วยเช่นกัน

2) ปรัชญาปารมิตาหฤทัยสูตร กล่าวไว้ว่า บุคคลพึงพิจารณาเห็นแจ้งว่าแม้แต่ขั้น 5 เองก็ว่างจากภาวะ (สภาวะของภาวะนั้น ๆ) รูปคือความว่าง ความว่างคือรูป ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูป รูปก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความว่าง หมายถึงความว่างแห่ง รูป หรือ สสารวัตถุ สะท้อนให้เห็นว่าความว่างแห่งรูปมิใช่สิ่งอื่นใดนอกจากเป็นธรรมชาติสูงสุดของรูปที่ไร้ซึ่งสภาวะสรรพสิ่งทั้งหลายไม่มีความอยู่ด้วยตัวเอง และมีได้มีอยู่โดยเอกเทศในตัวเอง แต่เกิดได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยอิงกันประกอบกันเกิดขึ้น ความยึดติดถือมั่นในรูปขั้นและนามขั้นของรูปหรือสสารวัตถุใด ๆ จึงไม่มีความเป็นสาระ ดังนั้นจึงหมายรวมถึงภาพทั้งกา หรือประติมากรรมพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์ ในการปฏิบัติโยคะ ถ้าบุคคลผู้ปฏิบัติโยคะพึงพิจารณาในภาพจิตรกรรมทั้งการูปยับยุม หรือพระพุทธรูปปางยับยุมอื่น ๆ ซึ่งเป็นรูปขั้นภายนอก โดยพิจารณาว่า

‘รูป (ยับยุม) คือ ความว่าง’

‘ความว่าง คือ รูป (ยับยุม)’

‘ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูป (ยับยุม)’

‘รูป (ยับยุม) ก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความว่าง’

เมื่อปรัชญา คือ ปัญญามองทะลุความแปลกแยกของความคิดที่เกิดจากสัญญาและสังขารเห็นว่าความว่างแห่งรูปมิใช่สิ่งอื่นใดนอกจากเป็นธรรมชาติสูงสุดของรูป⁴⁶ ที่ไร้ซึ่งสภาวะดังนี้แล้ว ปรัชญาจึงสามารถรวมกับกรุณา ไม่มีความแปลกแยกสงสัยให้เกิดอุปาทานขั้นอีกต่อไป เป็นปัญญาแห่งความไม่ยึดติดถือมั่นอุปาทานในรูปขั้นและนามขั้นของภาพจิตรกรรมทั้งการูปยับยุมหรือพระพุทธรูปปางยับยุมนั้น มาเป็นสาระทั้งหมด และจากการพิจารณาอารมณ์ที่อาศัยของสิ่งอื่นคือ ภาพหรือพระพุทธรูปจนเกิด สุญญตาทานนอก แล้ว ผู้ปฏิบัติต้องกลับมาพิจารณาอารมณ์ที่อาศัยของตน อาศัยอารมณ์อันเป็นภายในของตนเอง คือ ขั้น 5 ในลักษณะเช่นเดียวกันว่า

“กุลบุตรหรือกุลธิดาพึงพิจารณาเห็นแจ้งว่าแม้แต่ขั้น 5 เองก็ว่างจากภาวะ (สภาวะของภาวะนั้น ๆ) ว่า

รูปขั้น คือ ความว่าง

ความว่าง คือ รูปขั้น

ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูปขั้น

รูปขั้นก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความว่าง”

ปรากฏการณ์ซึ่งหมายถึงความว่างแห่ง รูป หรือสสารวัตถุ “นอกเหนือจากรูปแล้ว ก็ไม่มีความว่าง” สะท้อนให้เห็นว่าความว่างแห่งรูปขั้นในภายใน มิใช่สิ่งอื่นใดนอกจากเป็นธรรมชาติ

⁴⁶อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนานามหายาน, 2539, หน้า 289.

สูงสุดของรูปนั่นเอง รูปเป็นสิ่งที่ไร้ซึ่งสภาวะ หมายถึง สรรพสิ่งทั้งหลายไม่มีความอยู่ด้วยตัวเอง และมีได้มีอยู่โดยเอกเทศในตัวมันเอง แต่เกิดได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยอิงอาศัยกันเกิด แต่เพราะอวิชชา ความไม่รู้จึงเข้าใจว่ารูปที่ประกอบให้มีขึ้นเพราะอาศัยธาตุทั้งสี่มี ดิน น้ำ ไฟ ลม ให้เกิดขึ้น เมื่อธาตุทั้งสี่นี้ประกอบเป็นรูปขั้นเป็น “สภาวะ” ขั้นนี้เกิดได้จากการอิงอาศัยธาตุต่าง ๆ มาประกอบกันในส่วนที่จะอุบัติขึ้น ตัวจิตที่ประกอบด้วยเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีอุปาทานในขั้นนั้นว่าเป็นเราและร่างกายของเรา แต่ถ้าผู้ปฏิบัติอนุตรตันตระโยคะพิจารณาเห็นขั้นทั้งห้านี้เป็นเพียงปัจจัยต่าง ๆ อย่างเป็นเอกเทศ แต่เพราะด้วยเหตุและปัจจัย จึงทำให้มาประกอบกันให้เกิดเป็นร่างกายขึ้น จิตย่อมปล่อยวางจากความยึดติดถือมั่นในขั้นและอุปาทานขั้น เห็นเพียงสภาวะที่เป็นความว่างที่หมายความว่า “ว่างจากสภาวะ” ซึ่งจะต้องเป็นความว่างที่ว่างจากการอิงอาศัยสิ่งอื่นในส่วนที่จะอุบัติขึ้นเป็น สฤญตาภายใน⁴⁷

ดังนั้น การพิจารณาประติมากรรม “ยบ-ยุม” อันเป็นสฤญตาภายนอก และ “ขั้นห้า” อันเป็นสฤญตาภายใน เป็นความว่างจากสภาวะ ปฏิเสธทั้งทฤษฎีข้างที่กล่าวอ้างว่าสรรพสิ่งมีอยู่จริง และที่ถือว่าขาดศูนย์ ด้วยเหตุนี้ ธรรมชาติของมันจึงเป็นความว่าง อันมีคุณลักษณะ ภาวะของรูปคือ สฤญตา

3) จิตรกรรมภาพหรือประติมากรรมยบยุม ยังสะท้อนปรัชญาพุทธตันตระทิเบตนี้ได้ อย่างชัดเจนอีกด้วย สื่อนี้ให้เห็นสิ่งสูงสุดสองอย่าง คือ อันติมะจิต และ ปรัชญาและอุบายที่รวมกันอย่างแบ่งแยกมิได้ ตามปรัชญาสหภาพนิยม (Unificationism) ที่เน้นความกลมกลืนระหว่างสรรพสิ่งที่ตรงกันข้ามเป็นเป้าหมาย คือ การกำจัดทวิภาวะ หรือ ทวิภาวะ เพื่อเข้าถึงอทวิภาวะ หรือ อทวิภาวะ (Non-Duality) คือ การรวมเป็นหนึ่งระหว่างจิตกับพระพุทธรูปปางยบยุมที่มีความอ่อนแอต่อความรู้สึกของผู้พบเห็น อันเกิดจากปรัชญาหรือปัญญาที่มองอย่างแบ่งแยก ในขณะที่กรณามองอย่างรวมกัน เมื่อใดที่สามารถกำจัดพลังแบ่งแยกของปรัชญาออกจากจิตได้ ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติโยคะ คือ เพื่อรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้ (Subject) คือ จิตของผู้ปฏิบัติโยคะ และสิ่งที่ถูกรู้ (Object) คือ พระพุทธรูปปางยบยุม การกำจัดความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ด้วยการการรู้กระจ่างในธรรมกาย อันเป็นโพธิจิตที่ละเอียดอ่อนอันลึกซึ้งที่สุดของตนจากการปฏิบัติโยคะ และมองทุกสรรพสิ่งด้วยปัญญา ไม่ยึดติดถือมั่นในรูปขั้นของพระพุทธรูปปางยบยุม ให้เห็นถึงความว่างแห่งพระพุทธรูปปางยบยุม มิใช่สิ่งอื่นใดนอกจากเป็นธรรมชาติสูงสุดของพระพุทธรูปนั้น และปฏิบัติตนอย่างไม่มี ความยึดติดถือมั่นใด ๆ ปล่อยวางอุปาทานในรูปขั้นของพระพุทธรูป จึงเป็นการรวมกันอย่างกลมกลืนระหว่างกรณากับปรัชญา ไม่แบ่งแยก เข้าสู่ภาวะแห่งความเป็นหนึ่งเดียว คือ “อทวิภาวะ” ซึ่งเป็นธรรมชาติแท้แห่งพุทธภาวะ⁴⁸

⁴⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 289-292.

⁴⁸พระมหาสมจินต์ สมนานาภิบาล, *พุทธปรัชญา สารและพัฒนการ*, หน้า 243.

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการวิจัย เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาพุทธศิลป์ 2) เพื่อศึกษาพุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ 3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้า ข้อมูลทางเอกสารตามหลักพุทธศิลป์ ได้แก่ 1.ด้านปฏิมากรรม 2.ด้านจิตรกรรม 3.ด้านสถาปัตยกรรม 4) ด้านวรรณกรรม โดยวิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ ทั้ง 4 ประเด็น ได้แก่ 1.พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ 2.มันดาลาและทังกา 3.สตูป 4.ปรัชญาปารมิตา สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

5.1 สรุปผลการวิจัย

การเกิดขึ้นของนิกายพุทธตันตระมีความมุ่งหมายที่จะให้มนต์คาถา เป็นแนวทางการปฏิบัติ เพื่อให้บรรลุพุทธภาวะได้ในชั่วขณะจิตตูปบาทที่เกิดขึ้น ซึ่งผู้ปฏิบัติตามคำสอนตันตระแล้ว จะสามารถบรรลุโพธิจิตได้ด้วยวิธีการที่รวดเร็วทันใจและง่ายอย่างน่าอัศจรรย์ คำสอนพุทธมหายานที่มีแนวทางพุทธตันตระเป็นพื้นฐาน เน้นการทำสมาธิและเจริญวิปัสสนา และพร้อมกับแนวทางการใช้ปริศนาปัญหาธรรมและภาพปริศนาธรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นลายแทงเข้าสู่พุทธภาวะ ร่วมกับคำสอนคำแนะนำจากสิทธิ์ ผู้เป็นครูของลัทธิพุทธตันตระ เมื่อพุทธตันตระได้มีการเผยแพร่เข้าไปในทิเบต และได้รับการต้อนรับจากผู้คนชาวทิเบตอย่างดี เนื่องจากพุทธตันตระมีการปฏิบัติที่ไม่ขัดต่อการปฏิบัติพิธีกรรมจากประเพณีของลัทธิบอนพื้นเมือง ซึ่งเป็นลัทธิดั้งเดิมของผู้คนในดินแดนนั้น พุทธศาสนา ลัทธิตันตระจึงได้กลายเป็นรูปแบบที่โดดเด่นของพุทธศาสนาในทิเบตตั้งแต่นั้นมา

5.1.1 พุทธศิลป์ ศิลปะคือการสะท้อนออกของจิตใจคนออกมาเป็นรูป (Form) และในขณะเดียวกันในมุกกลับ ศิลปะสะท้อนให้เห็นถึงชีวิต และชีวิตสะท้อนให้เห็นศิลปะ ศิลปะสามารถเป็นสื่อให้เราเข้าถึงความดีและความจริงได้กล่าวคือ บันดาลใจให้เกิดศรัทธาในสิ่งดีงาม หรือน้อมใจให้เกิดความสงบ เกิดกำลังใจใฝ่ฝันอย่างมั่นคงในอุดมคติอีกทั้งสามารถเปิดเผยความจริงของชีวิตให้ได้ ประจักษ์ รู้เท่าทันมายาจนล่วงได้ศิลปะชั้นครูยังสามารถยกจิตสู่สภาวะเหนือโลกเหนือสามัญ (Transcendence) คือสภาวะที่จิตได้สัมผัสกับความจริงขั้นสูงสุดหรือปรมาตม์ ศิลปะของพุทธศาสนา ทั้งในด้าน สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เพื่อส่งเสริมการเผยแผ่ศาสนา และเป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธาประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ดีงามตามหลักธรรมของพุทธศาสนา โดยผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อสอดแทรกหลักธรรมคำสอนหรือปริศนาธรรมไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิด จึงเรียกได้ว่าเป็นปรัชญาศิลปะในงานพุทธศิลป์ เช่น ความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติและจักรวาล สภาวะที่อึดตื้อตัวตนได้เลือนหายไป

มีเส้น แบ่งระหว่างฉันกับโลกอีกต่อไป อยู่เหนือสมมติบัญญัติหรือความจริงแบบทวินิยม (Dualism) เป็นสภาวะที่จิตเปี่ยมด้วยเมตตากรุณาอย่างไม่มีประมาณ ศิลปะสามารถเป็นสื่อนำผู้คนเข้าถึงมิติที่ลึกซึ้งสูงสุดในทางศาสนธรรม เป็นจุดเชื่อมบรรจบระหว่างศิลปะกับพุทธศาสนา อันเป็นเครื่องน้อมนำไปสู่การศึกษาและปฏิบัติธรรม คือการสื่อสารด้วยศรัทธาต่อพุทธศิลป์นั่นเอง

5.1.2 พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ แนวคิดการสร้างสถูปจัดวางทิศของสถาปัตยกรรมอันเป็นปูชนียสถานโบราณ ได้รับอิทธิพลเป็นคติการออกแบบจำลองการสร้างสรรคจักรวาล แผนผังของสถูปถูกออกแบบในลักษณะสมมาตร โครงสร้างสถูปจะถูกจัดวางบนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ทุกสิ่งทุกอย่างถูกพัฒนาจากจุดศูนย์กลางกระจายแผ่ออกสู่ด้านนอก สะท้อนให้เห็นถึงการประกอบพิธีกรรม หรือการเทิดทูนสิ่งสำคัญที่สุด ณ จุดศูนย์กลาง

พุทธศาสนาในทิเบตมีการจำแนกสถูป แต่ละแบบเป็นอนุสรณ์ระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญในช่วงพระชนม์ชีพของพระพุทธเจ้า ได้ 8 แบบ คือ (1) สถูปดอกบัว ระลึกถึงการประสูติของพระพุทธเจ้า ในช่วงเวลาที่พระองค์ประสูติ พระองค์เดินเจ็ดก้าวในทั้งสี่ทิศทาง ซึ่งแสดงถึงความรัก ความสุข ความเมตตา และความเท่าเทียมกัน (2) สถูปแห่งการตรัสรู้ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สถูปแห่งการพิชิตมาร เพื่อระลึกถึงช่วงเวลาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงมีพระปรีชาสามารถชนะมารที่พยายามล่อลวงทำร้าย และได้ ตรัสรู้ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ (3) สถูปแห่งประตูหลายบาน เพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าได้ทรงเริ่มแสดงเทศนาสั่งสอนสาวก เป็นการขับเคลือนวงล้อแห่งประตูล้อมด้วยหลักธรรม คือ อริยสัจสี่, มรรคมืออแปด, ปฏิจจสมุปบาท และอภิญญา 6 (4) สถูปแห่งการโปรดพระมารดาที่เสด็จสวรรคต หลังจากทรงคลอดพระองค์ได้เจ็ดวัน และได้ปฏิสนธิเป็นเทพบุตรบนสวรรค์ชั้นดุสิตบนสวรรค์ เพื่อระลึกถึงการเสด็จกลับจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาสู่โลก (5) สถูปแห่งปาฏิหาริย์อันยิ่งใหญ่ ระลึกถึงการที่พระองค์ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เพื่อพิสูจน์จิตวิญญานของพระองค์และแม่กระทั่งทรงชนะมารหลายตน (6) สถูปแห่งความปรองดอง (Stupa of Reconciliation) สถูปทรงแปดเหลี่ยมนี้เพื่อฉลองพระเกียรติแก่ความวิริยะอุตสาหะของพระพุทธเจ้าในการระงับปัญหาความขัดแย้งในหมู่สาวกของพระองค์ สถูปได้ถูกสร้างขึ้นใน Magadha อันเป็นสถานที่แห่งการระงับปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้น (7) สถูปแห่งชัยชนะอันสมบูรณ์ เพื่อระลึกถึงการที่พระองค์ทรงพยากรณ์การปรินิพพานของพระองค์เป็นเวลาสามเดือนก่อนวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน (8) สถูปแห่งปรินิพพาน แสดงถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทั้งกิเลสและปญจขันธ์โดยไม่มีส่วนเหลือ ทรงบรรลุถึงความสงบสุขที่แท้จริง

จิตรกรรมมันดาลา จุดประสงค์เพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมและเป็นเครื่องมือช่วยให้ผู้ปฏิบัติธรรมมุ่งความสนใจต่อศิลปะที่แฝงด้วยปรัชญาพุทธตันตระผ่านการทำสมาธิและเดินตามเส้นทางสู่กลางภาพของพระพุทธเจ้าเพื่อเข้าถึงพระสัทธรรมของพระองค์ ในมุมมองเชิงสถาปัตยกรรม ตะวันตก ภาพมันดาลาเป็นภาพแปลน คือภาพของสถูปที่เป็นศูนย์กลางบน มีพื้นที่โดยรอบที่ถูกกำหนดขึ้นเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ด้วยการสร้างสรรค์จากสรรพสิ่งที่อยู่รายล้อม ให้กลายเป็นภาพเชิงเรขาคณิตนั่นเอง ภาพจำลองนี้เป็นตัวแทนของลักษณะการกำเนิดภพภูมิต่าง ๆ ที่ยอมรับกันจนเป็น

จารีตประเพณีทั่วไป เป็นหลักธรรมชาติของการแผ่ขยายทรงกลมเป็นรัศมีออกไปจากจุดศูนย์กลางตามระยะห่างของเส้นที่ขยายออกไป

จิตรกรรมทั้งกา เป็นเสมือนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงปรากฏให้เห็นประจักษ์ถึงความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาด้วย “การมอง” และ “การกระตุ้นเตือนจิตใจ” อันเป็นการมองที่ลึกซึ้ง ด้วยดวงจิตอันกระจ่าง การวาดภาพทั้งกาเป็นการวาดในเชิงอุดมคติที่สร้างสรรค์ขึ้นจากจิตใจอันศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อพุทธศาสนาโดยภาพที่ปรากฏเป็นดั่งสะพานเชื่อมจิตใจของผู้มองไปสู่พระพุทธรองค์และมณฑลแห่งพุทธศาสนา รวมทั้งพระธรรมคำสอนที่ผ่านทางรูปลักษณ์ของพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ ปวงเทพ และโลกบาล รวมทั้งพระอาจารย์ผู้ชี้ทางสว่างแก่สัตว์โลก การมองไปยังภาพทั้งกาเปรียบประหนึ่งสื่อที่นำจิตใจเข้าไปสู่การทำสมาธิที่ชาวทิเบตยึดมั่นปฏิบัติตาม การวาดภาพทั้งกายังคงรักษาไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมของวัฒนธรรมทิเบตมาอย่างยาวนาน จิตรกรผู้วาดไม่อาจเนรมิตภาพจากการเรียนรู้ด้วยความเข้าใจของตัวเอง และไม่สามารถจินตนาการตามความคิดของตนเองได้ ต้องอาศัยการสอนจากครูผู้เป็นดั่งครูของงานจิตรกรรม เช่นเดียวกับการฝึกฝนต้นตระกูล ภาพทั้งกาจึงจะสัมฤทธิ์ผลได้

ภาพทั้งกานี้มีประโยชน์ทั้งในด้านปริยัติ และการปฏิบัติ เพื่อความรู้แจ้งในคำสอนสูงสุดของพระพุทธเจ้า ทำให้พุทธศาสนิกชน สามารถเข้าใจได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ถึงความจริงอันลึกลับของธรรมชาติ ตามหลักแห่งวิทยาศาสตร์ พระองค์ทรงบรรลุธรรม ค้นพบสายโซ่หรือห่วงแห่งความเกิดความดับ ความเปลี่ยนแปลง ของปรากฏการณ์ อันเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ทุกอย่างเป็นเพราะเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันเรื่อยไป หากจุดเทียนแท้ที่กำเนิดและสิ้นสุดมิได้ แม้แต่ความคิด ความจำ ความรู้สึก และการรับรู้ต่าง ๆ ก็ล้วนแล้วแต่มีเหตุปัจจัยจากธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ที่ทำให้เกิดการเกิด ดับ และเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ธรรมดังกล่าวนี้ พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” คือ ธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันเกิดขึ้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่ตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้ว นั้นเทียวคือ ความตั้งอยู่แห่งธรรมดา คือ ความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา คือ ความที่เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น”

ภาพปริศนาธรรมกาลจักร เป็นภาพที่อธิบายแก่นของพุทธศาสนา คือ ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ให้เข้าใจง่ายเป็นรูปธรรม ใช้เป็นเครื่องมือศึกษาชีวิตในด้านใน เพื่อให้มองเห็นความรู้สึกที่เป็น “ตัวเรา - ของเรา” นั้นเป็นเพียงภาพลวงตา หรือภาพมายา ภาพพญามารนุ่งห่มหนังสือ¹ เป็นสัญลักษณ์ของความดูร้ายหรือความมีอำนาจ หมายความว่า กิเลสเป็นสิ่งที่มีความดูร้ายหรือมีอำนาจมาก เป็นธรรมชาติที่เอาชนะได้ยาก น้อยคนที่สามารถเอาชนะกิเลสได้ แต่ถ้ามีความเพียร มีความอดทน มีสติปัญญา ก็สามารถเอาชนะได้เหมือนกัน พระอรหันต์ เป็นผู้สามารถเอาชนะกิเลสได้แล้ว

¹พระคัมภีร์ญาณ อภิปุณฺณ, *คู่มือศึกษาภาพปฏิจจสมุปบาท*, หน้า 125.

เรื่องกฎแห่งกรรมตามพระศนะของพุทธปรัชญาถือได้ว่า ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นตามกฎธรรมชาติ ไม่มีพระเจ้าสูงสุดองค์ใดเข้ามาเกี่ยวข้องในฐานะเป็นผู้สร้าง ผู้ใดได้สร้างกรรมอะไรไว้ ผู้นั้นก็ย่อมได้รับผลของกรรมที่ตนเองได้กระทำไว้เอง ไม่ว่าจะกรรมนั้นจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตาม ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นมาย่อมมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เมื่อแตกดับก็มีเหตุปัจจัยทำให้แตกดับ ทุกกรรมหรือการกระทำย่อมมีปัจจัยเสมอ เพราะฉะนั้น สิ่งเหล่านี้เป็นกระบวนการกฎแห่งกรรมที่ดำเนินไปตามหลัก อิทัปปัจจยตาที่ว่าด้วยกฎแห่งเหตุและผล ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัยของสรรพสิ่งทั้งหลาย อันถือว่าเป็นทั้งฝ่ายจิต-นามธรรม ฝ่ายวัตถุ-รูปธรรม ต่างก็อยู่ภายใต้ของธรรมนิยามทั้งสิ้น ด้วยเหตุผลนี้จึงถือได้ว่าเป็นกฎยิ่งใหญ่ที่ครอบคลุมกฎทุกกฎ โดยมีหลักสำคัญอยู่ว่า สรรพสิ่งล้วนอิงอาศัยกันและกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งหนึ่งต้องเป็นผล ดำเนินไปอย่างเป็นระบบระเบียบที่มีความแน่นอนชัดเจน สิ่งทั้งหลายจึงมิได้เกิดขึ้นมาโดยปราศจากเหตุผล

ปฏิมากรรมรูปพระพุทธรูปเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย สะท้อนคติเชิงพุทธปรัชญาลัทธิตันตระที่มีอิทธิพลต่อมหายานและวัชรยาน การสื่อผ่านประติมากรรมสัญลักษณ์ หรือ ปฏิมากรรมรูปพระพุทธรูปเจ้าหรือพระโพธิสัตว์หรือเทพทั้งหลาย ล้วนเกิดจากความต้องการที่จะแปลงนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ซึ่งหมายความว่า การสร้างบุคลาธิษฐานขึ้นตามนิยามหรือตามวัตถุประสงค์เพื่อการสื่อความหมายทำให้ผู้คนเข้าใจในธัมมาธิษฐานของบุคลาธิษฐานหรือปฏิมากรรมนั้น คือ เข้าใจปรัชญาที่เป็นคำสอนต่าง ๆ ได้ง่ายขึ้น ตามนิยามเฉพาะต่อพระพุทธรูปเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ ตามท่าทางที่แสดงออกทางกายภาพ และเพื่อให้เข้ากับยุคสมัยที่พัฒนาการพระศนะต่อหนทางแห่งความหลุดพ้น เข้าใจปรัชญาที่เป็นคำสอนต่าง ๆ ได้ง่ายขึ้น เพื่อเป็นเครื่องมือโดยตรงต่อการปฏิบัติโยคะ ซึ่งแตกต่างจากพุทธศาสนายุคแรกที่มีความสนใจในปัญหาทางด้านจิตวิทยาวิเคราะห์ย่อยลงเป็นธรรม (ธาตุ) จากพระศนะด้านจิตวิเคราะห์ในยุคแรกสมัยพุทธกาล สู่วรรณคดีด้านภววิทยา จนกระทั่งสู่พระศนะด้านการเข้าถึงพุทธภาวะของจิตอย่างปัจจุบันทันใด ตามเป้าหมายแห่งพระโพธิสัตว์ในนิยามมหายานและวัชรยาน

ส่วนในด้านการปฏิบัติตันตระโยคะ ภายหลังจากได้พัฒนาคำสอนเชิงตันตระ ที่เรียกว่า “สาธน” อันประกอบด้วย มนตร์ ธารณี มุทรา และมณฑล เป็นองค์ประกอบในการทำปัสสนาเพื่อเป็นหนทางในการหลุดพ้น ซึ่งมีพระพุทธรูปเจ้า พระโพธิสัตว์ และเทพเจ้าเป็นบุคลาธิษฐาน เพื่อรวมกายของตนเองให้เป็นอันเดียวกับพระองค์ซึ่งเป็นสัมโภคกายเพื่อให้มีอำนาจเหมือนกัน และในที่สุดแล้วสัมโภคกายของพระพุทธรูปเจ้า พระโพธิสัตว์ และเทพเจ้า ก็จะเป็นสื่อที่นำไปสู่ธรรมกาย ทำให้มองเห็นว่าตนเองและสัมโภคกายเป็นเพียงมายาภาพและความว่างเปล่า หรือ ศูนย์ตา² ที่เป็นธรรมชาติแท้จริงของสัจจะภาวะ

²พิชญา สุ่มจินดา, *พุทธศิลป์ในลัทธิตันตระยาน (วัชรยาน)*, หน่วยเทคโนโลยีการศึกษาคณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. https://www.youtube.com/watch?v=4VE_PVrxAA, สืบค้นเมื่อ 7/2/2564.

ความกลมกลืนระหว่างปรัชญาและอุบายของสรรพสิ่งที่ตรงกันข้ามถือปรัชญาสหภาพนิยม (Unificationism) เพื่อเข้าถึงเป้าหมายคือการกำจัดทวิยะ และเข้าถึงอทวิยะ หรือ จึงมีการพัฒนาอุบายเพื่อให้จิตสามารถกำจัดพลังแบ่งแยก ในที่นี้คือ การกำจัดอัตตาที่เกิดขึ้นจากอวิชชา เพื่อการเข้าไปรู้แจ้งในความเป็นจริงแท้ของธรรมชาติ จนบุคคลนั้นสามารถละอัตตาตัวตนของตนให้หมดสิ้นไป เป็นแนวความคิดเรื่องปรัชญากับภรรณา เพื่อทำให้ความเห็นต่อความไม่มีการแบ่งแยกปรากฏการณ์เป็นซ้ายหรือขวา บวกหรือลบนี้เกิดขึ้น ปรัชญา (ปัญญา) เป็นการมองอย่างแบ่งแยก ปัญญานี้เป็นเพียงโลกียปัญญา ในขณะที่ภรรณามองอย่างรวมกัน เมื่อใดที่สามารถกำจัดพลังแบ่งแยกของปรัชญาออกจากจิตได้ ก็จะเข้าสู่สภาวะ “อทวิยะ” ความเป็นหนึ่งเดียว การรวมเป็นหนึ่งระหว่างจิตกับวัตถุ จุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติโยคะ เป็นการรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้ (Subject) และสิ่งที่ถูกรู้ (Object) การกำจัดความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ โดยสภาวะแล้วหมายถึง สภาวะอุเบกขาที่เป็น การปล่อยวางจิตจากการโต้แย้งแบ่งแยกความเห็น และยอมรับสภาวะที่เป็นปรมาตม์ สภาพตามความเป็นจริงของทุกสิ่ง จากความเห็นที่ถูกต้องที่เกิดจากการพัฒนาจิตให้เป็นปัญญาที่เกิดจากอวิชชา เป็นสภาวะแห่งอัลติเมตจิต คือ สภาวะจิตที่เป็นปรมาตม์ยอมรับสภาพตามความเป็นจริงอย่างไม่มีการปรุงแต่งใด ๆ ของจิต

ตามที่พุทธพจน์ในวัชรปรัชญาปารมิตาสูตตรกล่าวถึง ลักษณะของพระโพธิสัตว์ว่าจักต้องไม่ยึดติดอยู่ในธรรมเหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอัมมารมณ โดยสภาวะปรมาตม์ สภาวะเหล่านี้ไม่มีอยู่เลย เพราะมีสภาวะว่างหรือเป็นสุญญตา “สิ่งที่เรียกว่าพุทธธรรมนั้นโดยความจริงแล้ว ก็ไม่มีสภาวะ พุทธธรรมนั้นเลย...” เพราะมีสภาวะว่างหรือเป็นสุญญตา แต่เพราะความยึดติดถือมั่นในตัวตนจึงตัวเราของเราเกิดขึ้นขวางกั้นอวิชชาให้เห็นถึงสภาพตามความเป็นจริงของทุกสรรพสิ่ง ส่วนเนื้อหาสาระสำคัญในปรัชญาปารมิตาหทัยสูตร เป็นพระสูตรที่มีความหมาย ว่าด้วยปัญญาเป็นส่วนสำคัญที่จะพาไปให้ถึงฝั่ง (นิพพาน) ว่า ชั้นที่ ๕ เป็นความว่างเปล่า “สุญญตา” มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ... พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญปรัชญาปารมิตาสมบุรณ์แล้ว จิตย่อมไม่หวั่นไหว เมื่อจิตไม่หวั่นไหว จึงไม่มีความสะดุ้งกลัว จึงก้าวพ้นความวิปลาสและความเพ้อฝัน เข้าสู่พระนิพพานอันสมบุรณ์ พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เมื่อได้บำเพ็ญปรัชญาปารมิตาสมบุรณ์แล้ว จึงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...” และพระพุทธเจ้าได้ตรัสรับรองพระสูตรนี้เมื่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้ทรงวิสันาจบลงแล้ว

5.1.3 วิเคราะห์พุทธศิลป์ที่ปรากฏในลัทธิตันตระ พุทธศิลป์พุทธตันตระล้วนมีปรัชญาแฝงอยู่จึงมีลักษณะที่ต้องมีการพิจารณาตีความ ศิลปะที่แสดงออกผ่านจิตรกรรมภาพมันดาลา จิตรกรรมทั้งกา หรือประติมากรรมปางยัมยูนัน เป็นสัญลักษณ์ที่สื่อถึงการรู้แจ้งที่เกิดจากการรวมตัวของความภรรณาและปัญญา หรือเรียกว่าการรวมกันของภูมิปัญญาและวิธีการกระทำที่เชี่ยวชาญ เพื่อการก้าวข้ามความไม่รู้ที่เกิดขึ้นจากอวิชชา ความไม่รู้ นั้น คือ ความไม่เสมอกันของปัญญาและความภรรณาเป็น

อุปสรรคที่ขัดขวางความก้าวหน้าในการทำความเข้าใจความเป็นจริงของธรรมชาติสูงสุดอันนำไปสู่การตรัสรู้ สัญลักษณ์แสดงถึงความกลมกลืนอันลึกซึ้งของเพศชายและเพศหญิงเข้าด้วยกัน ความร่วมมือที่เสมอกันระหว่างกรุณาและปัญญาอย่างสมดุล เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน กลายเป็นพลังอันสมบูรณ์ของพลวัตนี้

การรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ มีสถานะสูญญตา เป็นความไม่ยึดติดถือมั่นในรูปขันธ์และนามขันธ์ของบุคคลและสรรพสิ่งเป็นสาระ รวมถึงปรากฏการณ์อื่น ๆ ทั้งหมดด้วยปรัชญาปารมิตาหุทัยสูตรกล่าวเรื่องนี้ว่า “กัลบุตรหรือกุลธิดาพึงพิจารณาเห็นแจ้งว่าแม้แต่ขันธ์ห้าเองก็ว่างจากภวสภาวะ (สภาวะของภวะนั้น ๆ) รูปคือความว่าง ความว่างคือรูป ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูป รูปก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความว่าง” หมายถึง ความว่างเปล่าของปรากฏการณ์หนึ่ง ๆ หมายถึง ความว่างแห่งรูปหรือสสารวัตถุ “นอกเหนือจากรูปแล้ว ก็ไม่มีความว่าง” สะท้อนให้เห็นว่าความว่างแห่งรูปมิใช่สิ่งอื่นใดนอกจากเป็นธรรมชาติสูงสุดของรูปนั่นเอง รูปเป็นสิ่งที่ไร้ซึ่งสภาวะ หมายถึง สรรพสิ่งทั้งหลายไม่มีความอยู่ด้วยตัวเอง และมีได้มีอยู่โดยเอกเทศในตัวเอง แต่เกิดได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยอิงกันเกิด เป็นธรรมชาติซึ่งเป็นของว่าง มิได้เป็นอิสระจากรูป แต่เป็นคุณลักษณะของรูป ความว่างคือภาวะของรูป ความว่างมิได้หมายถึง “ไม่มีอยู่” แต่หมายความว่า ‘ว่างจากสภาวะ ซึ่งจะต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นในอันที่จะอุบัติขึ้น’

ดังนั้น โดยเฉพาะพุทธศิลป์ยับยุม สะท้อนให้เห็นถึงปรัชญาพุทธศาสนาที่ตีต้นตระว่าด้วยสภาวะสูญญตาว่า บุคคลพึงพิจารณาเห็นแจ้งว่า เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติโยคะเพ่งพิจารณาในประติมากรรมยับยุม ซึ่งเป็นรูปขันธ์ภายนอก โดย ‘รูป (ยับยุม) คือ ความว่าง’ ‘ความว่าง คือ รูป (ยับยุม)’ ‘ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูป (ยับยุม)’ ‘รูป (ยับยุม) ก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความว่าง’ อันเป็นอารมณ์ภายนอก ดังนี้แล้ว ย่อมปล่อยวาง ไม่มีความยึดติดถือมั่นในรูปขันธ์และนามขันธ์ของพุทธศิลป์ยับยุมนั้นมาเป็นสาระทั้งหมดจนเกิด ‘สูญญตาภายนอก’ และบุคคลพึงพิจารณาเห็นแจ้งว่า แม้แต่ขันธ์ห้า เองก็ว่างจาก สภาวะของภวะนั้น ๆ “รูปคือความว่าง ความว่างคือรูป ความว่างมิใช่ใดอื่นนอกจากรูป รูปก็เช่นกัน มิใช่ใดอื่นนอกจากความว่าง...” อันเป็นอารมณ์ภายใน จนเกิด ‘สูญญตาภายใน’ แล้ว สะท้อนให้เห็นว่า สรรพสิ่งทั้งหลายเกิดได้มีได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยอิงอาศัยกันเกิดขึ้นเป็นความว่างที่หมายความว่า ‘ว่างจากสภาวะ ซึ่งจะต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นในอันที่จะอุบัติขึ้น’

แนวทางแห่งความหลุดพ้นเข้าสู่พุทธภาวะอันเป็นสภาวะโพธิจิตนั้นตั้งอยู่บนหลักสูญญตา โดยที่พุทธศิลป์ที่ตีต้นตระสามารถเป็นสื่อถ่ายทอดหลักปรัชญาพุทธต้นตระได้อย่างสมบูรณ์แบบ

5.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

งานวิจัยนี้ได้ศึกษาวิเคราะห์เรื่องพุทธศิลป์ลัทธิตันตระ เป็นการศึกษาค้นคว้าวิจัยเชิงคุณภาพจากเอกสาร (Documentary-Qualitative Research) มีเนื้อหาสาระที่ได้แสดงไว้ตามวัตถุประสงค์ครบถ้วนสมบูรณ์ ตามที่ได้กล่าวไว้ในเบื้องต้นว่า พุทธศิลป์พุทธตันตระล้วนมีปรัชญาแฝงอยู่จึงมีลักษณะที่ต้องมีการพิจารณาตีความเป็นสำคัญ ศิลปะที่แสดงออกผ่านจิตรกรรมภาพหรือประติมากรรมต่าง ๆ นั้น เป็นสัญลักษณ์ที่สื่อถึงการรู้แจ้งพุทธภาวะแห่งโพธิจิต ที่เกิดจากการรวมตัวของความกรุณาและปัญญา หรือเรียกว่าการรวมกันของภูมิปัญญาและวิธีการกระทำที่เชี่ยวชาญระหว่างกรุณาและปัญญาอย่างสมดุล เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน กลายเป็นพลังอันสมบูรณ์ของพลวัตนี้เพื่อการก้าวข้ามความไม่รู้ที่เกิดขึ้นจากอวิชชา จึงมีข้อเสนอแนะในงานวิจัยครั้งต่อไปดังนี้

5.2.1 งานวิจัยครั้งต่อไป ควรเป็นงานวิจัยคุณภาพเชิงลึกจากเอกสาร และมีการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญทั้งทางด้านศิลปะและปรัชญาพุทธศิลป์ลัทธิตันตระ

5.2.2 งานวิจัยคุณภาพเชิงลึกจึงควรเลือกประเภทของศิลปกรรมหรือชิ้นงานพุทธศิลป์เพื่อการวิจัยอย่างเฉพาะเจาะจง

บรรณานุกรม

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

พระไตรปิฎก :

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม, กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2534.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(1) หนังสือ

จำนงค์ ทองประเสริฐ. *ป่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). เล่ม 1 ภาค 1-4, กรุงเทพมหานคร:

อรุณการพิมพ์, 2540.

เชอเกียม ตรุงปะ รินโปเช. *คัมภีร์มรรณศาสตร์แห่งทิเบต* แปลโดย อนุสรณ์ ติพยานนท์. (พิมพ์ครั้งที่ 2).

กรุงเทพมหานคร: มุลินธิโกมลคิมทอง, 2536.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. *พระพุทธศาสนาแบบทิเบต*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร : ส่องสยาม, 2554.

ประยงค์ แสนบุราณ. *พระพุทธศาสนาหายาน*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2548.

พระคัมภีร์ญาณ อภิปุณฺโณ. (มปป). *คู่มือศึกษาภาพปฏิมากรรม*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 11)

กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, 2551.

พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ. *พุทธปรัชญา สาระและพัฒนาการ*, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา

จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544.

พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ. *อารยธรรมพระพุทธศาสนาในทิเบต*, กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, 2547.

พระยาอนุমানราชธน (เสถียร โกเศศ). *หนังสือศิลปะสงเคราะห์*, กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515.

พระราชมุนี (ประยูร ปยุตฺโต). *ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน*, กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม จำกัด, 2540.

พันตรี ป. หลงสมบุญ (รวบรวมเรียบเรียง). *พจนานุกรม มคอ-ไทย*, กรุงเทพมหานคร: อาหารการพิมพ์, 2540.

พุทธทาสภิกขุ, *คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, มปป.).

พุทธทาสภิกขุ, (มปป.), *ชุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง*, กรุงเทพมหานคร: เจริญรัฐการพิมพ์.

พุทธทาสภิกขุ, (มปป.), *สัญญาตาปริทรรศน์ เล่ม ๒*, กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

ผาสุข อินทรารุช. *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543.

ทะเลลามะ. *ปรัชญาปารมิตาหฤทัยสูตร* แปลโดย นัยยา นาควัชร, กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมล
คีมทอง, 2559.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมา. *ปรัชญาอินเดีย*, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2535.

นลินักษณ์ ดัทท์ เทียน แปลโดย พระมหาสมจินต์ วันจันทร์, *พระพุทธศาสนายาน*, เอกสารถ่ายสำเนา
ยงยุทธ์ วิริยาอุทังกร. *พระพุทธศาสนากับจุดยืน*, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กระแสธรรม, 2539.

วศิน อินทสระ. *จริยศาสตร์*, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2529.

ราชบัณฑิตยสถาน. *พจนานุกรมแปล ไทย-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*, ราชบัณฑิตยสถาน, 2554.

ราชบัณฑิตยสถาน. *พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*,
(พิมพ์ครั้งที่ 3), ราชบัณฑิตยสถาน, 2552.

ส.ศิริรักษ์. *พุทธตันตระหรือวัชรยาน*, กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม, 2542.

ส.ศิริรักษ์. *วาทะทะเลลามะ*, กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ไทย-ทิเบต, 2533.

สงวน รอดบุญ. *ศิลปกรรมไทย*, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศาสนา, 2529.

เสถียร โพธิ์นันทะ, แปล. *วัชรปรัชญาปารมิตาสูต*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพมหานคร:

มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, 2526.

เสฐียร พันธรังสี. *พุทธศาสนายาน*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ

ศ.เสฐียร พันธรังสี, กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534.

แสง จันทร์งาม. *ศาสนศาสตร์ (The Science of Religion)*. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2531.

สุมาลี มหณรงค์ชัย. *พระชินพุทธะห้าพระองค์: พระพุทธเจ้าในรูปกายทิพย์ตามคติของ*

มหายานและวัชรยาน. (พิมพ์ครั้งที่ 2). ปรับปรุงเพิ่มเติม. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์. 2552

อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. *พระพุทธศาสนายาน*. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, 2539.

Beatrice Lane Suzuki. *Mahayana Buddhism*. London: Fourth Edition, George
Allen and Uwin Ltd, 1981.

Encyclopedia of Buddhism. Vol 1 (Ceylon: The Government Press Ceylon, 1961.

Kenneth W. Morgen. *The Path of The Buddha*. printed in India at Shri

Jainendra Press, New York: Ronald, 1956.

Leighton, Taigen Dan. *Bodhisattva Archetypes: Classic Buddhist Guides to Awakening
and Their Modern Expression*. New York: Penguin Arkana, ISBN

0140195564. OCLC 37211178, 1998.

Martin, Michele. *His Holiness the 17th Gyalwa Karmapa*. Music in the Sky: The Life,
Art, and Teachings of the 17th Karmapa, Karma Triyana

Dharmachakra, 2003.

(2) วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

จันทร์ชนันท์ สิงห์หัต. *ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย:*

ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรมและลัทธิกาวตารสูตร. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาศาสนาเปรียบเทียบ, มหาวิทยาลัยมหิดล, 2539.

พระวิมาน คมภีรปัญญา (ตรีกลม). *ศึกษาอิทธิพลของต้นตระกูลที่มีต่อพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย.*

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548.

พระมหาโกเมนทร์ ชินวงศ์. *การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องอนัตตาและสัญญาตาในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของนาคคารุณ.*

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาปรัชญาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

พระวุฒิชัย ชยวุฑโฒ. *ศึกษาวิธีการสอนพุทธธรรมแบบวัชรยานของ เซอเกียม ตรุงปะรินโปเช.*

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559

(3) วารสาร

จารุวรรณ พึ่งเกียรติ. *พุทธศิลป์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อ่างในศูนย์*

อาเซียนศึกษา, 2553.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *วารสารพุทธอาเซียนศึกษา ปีที่ 1, ฉบับที่ 2 ก.ค. - ธ.ค.*

2559.

ปิยะแสง จันทร์วงศ์ไพศาล. *ประวัติศาสตร์ทั้งกา. วารสาร วิจิตรศิลป์ ปีที่ 6, ฉบับที่ 2 กรกฎาคม -*

ธันวาคม, 2558.

ปิยะแสง จันทร์วงศ์ไพศาล. *บทความ มหาวิทยาลัยเกษมบัณฑิต มันทาลา: นัยยะแห่งจิตวิญญาณสู่*

บริบททางศิลปะ. วารสารศิลป์พีระศรี (Journal of Fine Arts), ฉบับที่ 4, 2559.

วัชรดารา อมิตาภาพร, *การกลับชาติมาเกิดในพุทธศาสนา นิกายวัชรยานแบบทิเบต, วารสาร มจร*

บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์ ปีที่ 4, ฉบับที่ 2 กรกฎาคม- ธันวาคม, 2561.

ลลิตา ชัยกุล, “พุทธจิตกรรมท่ากานลัทธิวัชรยานทิเบตที่เก็บรักษาไว้ที่วัดโพธิ์เย็น (โฆวเหยงหยี่)

อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี และมูลนิธิพันดารา อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี”,

Veridian E-Journal, SU Vol.4 No. 2 September – December, 2011.

(4) สื่ออิเล็กทรอนิกส์

การเผยแพร่พระพุทธรูปปางอุ้มบาตร. สืบค้นเมื่อ 15 มีนาคม 2564, จาก

<http://www.watthasai.net/poeipae.html>.

ไขปริศนาพุทธรูปปางพิศดาร!... ที่คนไทยทำใจยอมรับไม่ได้ พระพุทธรูปศิลปะ “วัชรยาน ต้นตอระ
นิกาย”. สืบค้นเมื่อ 15 มีนาคม 2564, จาก

https://www.youtube.com/watch?v=zX_3qQjLBBo.

ดร.ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์. สารคดีท่องเที่ยวที่เกินธรรมดาในดินแดนพุทธศาสนา จากกระบวนทัศน์
และภาพยนตร์ ถึงถ้ำอะซันดาและวัฒนธรรมชวโร. สืบค้นเมื่อ 15 มีนาคม 2564, จาก

<http://midnightuniv.tumrai.com/midnight2544/0009999600.html>.

ฐานข้อมูลแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). สืบค้น
เมื่อ 15 มีนาคม 2564, จาก

<https://www.sac.or.th/databases/archaeology/terminology/สรุป>.

พิชญา สุ่มจินดา, พุทธศิลป์ในลัทธิตันตริยาน (วัชรยาน), หน่วยเทคโนโลยีการศึกษา คณะวิจิตรศิลป์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. สืบค้นเมื่อ 15 มีนาคม 2564, จาก

https://www.youtube.com/watch?v=4VE_PVrvxAA.

ศาสตราจารย์ ดร.พระเทพวัชรบัณฑิต (สมจินต์ สมมาปัญญา), วิชาพุทธศาสนามหายานและวัชรยาน
หน่วยที่ 5 4 สัญลักษณ์สื่อความหมายแลประเพณี วัฒนธรรมในทิเบต. สืบค้นเมื่อ 15

มีนาคม 2564, จาก <https://www.youtube.com/watch?v=LvWk9IXDEPI>.

ศูนย์อาเซียนศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วารสารพุทธอาเซียนศึกษา ปีที่ 1
ฉบับที่ 2 ก.ค. - ธ.ค. 2559. สืบค้นเมื่อ 15 มีนาคม 2564, จาก

https://en.wikipedia.org/wiki/Aniconism_in_Buddhism

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ สกุล : นายพีระวัฒน์ ฉัตรไทยแสง
วัน เดือน ปีเกิด : 6 กันยายน 2535
ชาติภูมิ : กรุงเทพมหานคร
ที่อยู่ปัจจุบัน : 681/1 ถนนพรานนก แขวงบ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย
กรุงเทพมหานคร 17000
E-mail piravat@hotmail.com
Tel. mobile 0817586333
ID. Line Pop7778
การศึกษา : ปริญญาตรีศาสนศาสตร์บัณฑิต สาขาปรัชญา
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
หน้าที่การงานปัจจุบัน : เจ้าของกิจการ P&P BMW Auto Parts

